

ЖАРАШЫУЛАНЫ ЗАЙНАФ

ЖАНЫУАРЛА ДУНИЯСЫ

ТЮШЮНДЮРМЕ
КИТАП

*КъМР-ни Билим берген эм илму министерствосу
къабыл этгенди*

НАЛЬЧИК · «ЭЛЬБРУС» · 2005

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарская Республика
г. Нальчик, ул. Н. Гоголя, 42

ЖАРАШЫУЛАНЫ З. КЪ.

Илму редактору – филология илмуланы кандидаты
Тёпеланы Алим

Рецензентле:

Биттирланы А. М., биология илмуланы доктору, профессор
Тарчоков Т. Т., эл мюлк илмуланы доктору, профессор
Гузеланы Ж. М., филология илмуланы доктору, профессор
Тёпеланы А. М., филология илмуланы кандидаты

ЖАРАШЫУЛАНЫ З. КЪ.

Ж 4306020900-050 2005
М 125 (03)-2005

ISBN 5-7680-2043-8

© Жарашыуланы З. Къ., 2005
© «Эльбрус» китап басма, 2005

АЛ СЁЗ

Адамны кършалагъан затланы барысына да бир сёз бла табиьгъат дейдиле. Табиьгъатда жаны болгъан кёп затла тюбейдиле: кърт-кърмурсха, кёкде учхан кърнатлыла, сууда жюзген чабакъла, агъачлада, таулада жашагъан тюрлю-тюрлю кийик жаныуарла, юй хайыуанла. Аланы чархлары, жюрюу-туруу халлары жашагъан жерлерине, ашагъан ашларына, хауаны жылылыгына, сууукълугъуна кёре кърурала келгендиле. Кийик жаныуарла кёбюсюнде кырдык, чапыракъ ашап кечинедиле, сюрюу-сюрюу болуп жюрюйдюле. Алай, сёз ючюн, акъ айыуну алып айтсагъ'а, анга жалаанда жерни ёмюрлюк бузла басхан шимал кесегинде тюберге боллукъду. Жер тюбюнде кеслерине терен уяла къазып, ары къыш ашарыкъларын жыйып жашау этген жан-жаныуарла аз тюрлюйдюле. Чабакъла, моржла, бесмашла, китле уа, сууда болмаса, башха жерде туралмайдыла.

Ол кърадар тюрлю жаныуарны арасында адамгъа хайырлы болмагъаны хазна жокъду: биз аладан эт, жау, сют алабыз, жюнлеринден, терилеринден тюрлю-тюрлю кийимле этебиз, бир-бир жаныуарлагъа уа улоулукъ этдиребиз – бир сёз бла айтханда, – аланы башыбызгъа жаратабыз.

Жаныуарланы да, адамланыча, бу дуняда кеслерини энчи жерлери барды.

Аланы юслеринден толу хапар билиу, айхайда, биринчиден, адамны жашаудан билимин кенгертирикди, экинчиден а, жашауну иги жанына тюрлендирирге болушурукъду. Сёз ючюн, кърайсы кърмалы ийнекле, тууарла, къройла къраллай хайыр бередиле, кърайсы кърмалы атла терк чабаргъа, кърайсыла уа жюк ташыргъа жарайдыла, кърайсы кийик жаныуарланы уа, юйретип, улоугъа тутабиз, этлерин да ашайбиз.

Жаныуарланы ичинде адамны саулуугъуна заран салгъанлары да тюбейдиле. Сёз ючюн, шибиля чакъдыргъан чабакъла (скат, электропила), уу губула, жилинла, кърара чибинле д.а.к. Аладан кесибизни къралай бла сакъларгъа кереклисинден да айтылады.

Бу китапда бизни тегерегибизде жер жюзюню сууну, кёкню тюрлю-тюрлю кесеклеринде жашагъан эм гитче жаныуарладан башлап, эм уллу, эм мазаллыларына дери, аланы араларында уа адам бла къруруда тюбеше, хайырларын бере тургъан жаныуарланы юсюнден окъуучу кёп зат табарыкъды. Китапны баш борчу: бизни жерледе эм Жерни башха кесеклеринде, жашагъан жаныуарланы ашау, жашау жорукъларын, хайырларын-хаталарын, не тюрлю энчиликлерине эс бурургъа кереклисин, тёлю къралай бергенлерин билдириудю. Сёз ючюн, бирлери жумуртхадан бала чыгъарадыла (кърнатлыла, таш макълаланы бир тюрлюсю), бирлери жыйны саладыла (чабакъла, макълаланы бирси тюрлюлери), бирсилери уа бала табадыла (юй хайыуанла, кийик, агъач эм тау жаныуарла, китлени, чабакъланы бир тюрлюлери) д.а.к.

Окъуучуланы тил байлыкъларын ёсдюрюуде да китапны магъанасы уллуду, жаныуарны аты малкърча, орусча да айтылып, сураты да салынса, ала, анга эс буруп кърарай, аны сыфатын эслеринде тутарыкъдыла эм, жашауда, телевизорда кёрген заманда, аланы шашмай танырыкъдыла.

Андан сора да, тамата класслада окъугъан сабийле биология, зоология, география дерследе алгъан билимлерин бу китапда окъугъанлары бла байкъдырып, кѣп сорууларына да жууап табарыкъдыла.

КИТАПНЫ КЪУРАЛУУ ЭМ АНЫ БЛА ХАЙЫРЛАНЫУ

Китапха кирген жаны болгъан затла беш къауумгъа юлешинип бериледиле:

1. Къурт-къумурсха.
2. Жерде, сууда да жашагъанла.
3. Чабакъла.
4. Къанатлыла.
5. Сют бла ёсген жаныуарла.

Китапны къуралуу формасы илму бла байламлыды: жаныуарланы хар бир тюрлюсюню чарх къуралууларыны башхалыкъларындан сора да, кѣп энчиликлери барды: дуня жаратылгъанлы, ала гитчеден – уллугъа, бошдан – къурамдыгъа, аздан – кѣпге ёте баргъанлары кѣрюнеди. Сѣз ючюн, жаныуарланы тизмелери жангыз клеткалы амѣбадан башланып, андан уллу, мазаллы жаныуарлагъа (пиллеге, китлеге), адамгъа ушагъан маймуллагъа (орангутанлагъа) дери бериледиле.

Китап «Жизнь животных» деген жетитомлукъ илму энциклопедияны мурдорунда жазылгъанды.

Жаныуарланы атларын тохдашдырыр ючюн, къарачай-малкъар тилни эм бирси тюрк миллетлени сѣзлюклерин хайырланганбыз*.

Китап бла тынч хайырланыр ючюн, жаныуарланы малкъарча атлары орусча атлары бла бирге бериледиле. Малкъар тилде атлары болмагъан жаныуарла орусча къайтарыладыла (лама – лама, кенгуру – кенгуру, анаконда – анаконда, окапи – окапи) д.а.к.

Ишни къол жазмасын окъуп, аны игилендирир ючюн къыйын салгъан рецензентлеге: филология илмуланы кандидаты Тѣппеланы Алимге, филология илмуланы доктору, профессор Гузеланы Жамалгъа, биология илмуланы доктору, профессор Биттирланы Анатолийге, эл мюлк илмуланы доктору, профессор Т. Тарчоковха жүрегимден уллу ыспас этеме.

* 1. Русско-карачаево-балкарский словарь. М., 1965

2. Татаро-русский словарь. М., 1966

3. Русско-татарский словарь. М., 1984

4. Къарачай-малкъар орус сѣзлюк. М., 1989

5. Къарачай-малкъар тилни ангылатма сѣзлюгю. Нальчик, 1996, 2002. 1,2 т.

I. КЪУРТ-КЪУМУРСХА – НАСЕКОМЫЕ*

Къурт-къумурсханы классына аркъа сюексиз ууакъ жаныуарла киредиле. Табийгъатда къурт-къумурсханы санап саны жокъду. Къуру гумулжукланы алып окъуна къойсанг да, дуняда бек кѣп затха «гумулжук уя кибик» дейдиле. Чибинле уа! Бир къара чибинни тѣлюсю бир жылгъа къорамай турса эди, ол беш триллион боллукъ эди! Къурт-къумурсхаладан сора, былай терк айныгъан бир тюрлю жаныуар жокъду.

Аланы барын кѣргюзтюрге онг болмагъаны себепли, сайлап, бизге шагъырейлерин, жашауубузда хаталары, хайырлары жете тургъан къауумларын алгъанбыз. Сѣз ючюн, гебенекле, чибинле, саскыла хауада учадыла; гумулжукла, къамыжакъла, агъач, ханс битле агъачлада, жер юсюнде, жер тюрюнде да жашайдыла, хаталы эм хайырлы губуланы жерде эм сууда жашагъанлары да барды. Аланы чархларыны къуралыулары да, кеслерича, кѣп тюрлюдю: бек уллу гебенекни къанат кенглиги 30 сантиметр бола эсе, кюе гебенекчикни къанатларыны кенглиги уа 3 миллиметрди.

Амѣба – Амѣба

Жангыз клеткадан къуралгъан, башы-аягъы белгили болмагъан, формасы тюрлене туруучу, къымыжа жаныуарды. Ариу суулада, тенгизледе, жер юсюнде да жашайды. Амѣбала бактерияланы, сууда ѳсген хансланы ашап жашайдыла. Ол ашарыкъ затын тутаргъа созулуп жетеди, анга уулу шытысын жетдирип ѳлтюреди. Ашарыкъдан амѣбаны санына керекли затла аны протоплазмасына сингедиле, анга керекли болмагъан затла уа, биягъы уулу сууну болушлугъу бла, аны санындан чыгып кетедиле. Амѣба, аш тапмагъан заманлада, кесин ѳлюмден сакълаялады: къап къурап, анга чулгъанады да, керекли заманнга дери анда кечинеди.

Амѣбаны къабы адамгъа хаталыды: ол жетсе, адам къан ѳтеди.

Амѣбаланы кѣбейуулери, башда айтылгъаныча, табийгъат болумлагъа кѣре болады. Ашарыкъ кѣп заманда эм 20–25 градус жылылыкъда ол 1–2 суткадан бир кере тѣлю къурайды: этинден юзюлген кесекчигине жан кирип къалады. Амѣбаны зинеллери анга аякълыкъ этедиле эм жюзерге болушадыла, ол ашарыкъ затларына да аланы хайырындан жетеди.

Гебенек – Бабочка

Биз барыбыз да таныгъан гебенекле жайда, бир хансдан бирси хансха уча, гюллени балларын, чириген кѣгетлени сууларын эме, учханлай айланадыла. Аны башыны эки жанында 27 000 кесекден къуралгъан эки уллу кѣз эки жанындан да бирча иги кѣредиле. Ауuzu быргъы сыфатлы эмиучю болады. Гебенеклени 140 тюрлюлери барды, къумурсхаланы учуучу къаууму-

*Бу бѣлюмде илмуда къурт-къумурсханы санына кирмеген, амѣба, тенгиз жулдуз, жабышмакъ, сууалчан дегенча, талай гитче жан-жаныуарны юсюнден да айтылады. (Авт.)

на киредиле. Къанатлары экишер къауумлудула, юслери тюкле эм иничке къабукъчукъла бла жабылыпдыла. Уллулукълары кѣп тюрлюдю. Сѣз ючюн, бек уллу гебенекге къыбыла америкалы гебенек саналады. Аны къанатларыны кенглиги 30 сантиметрге жетеди. Бек гитче гебенеклени (кюечиклени) къанатларыны кенглиги уа 3 миллиметр болады.

Гебенеклени къанатлары ариудула эм кѣп тюрсюнлюдюле. Къанатларыны тюрсюнлерини болушлугъу бла ала бир бирлерин таныйдыла эм жауларындан кеслерин къоруулайдыла.

Ингир гебенек – Бражники

Была ингирде учуучу гебенекледиле, уллу гебенеклеге саналадыла, къанатларыны кенглиги 2–18 сантиметрге жетгенлери барды. Саны тютюн тюрсюнлюдю, къанатлары узунуна созулупдула. Бир сагъатха 54 км теркликде учадыла. Гюллени татлы сууларын учуп баргъанлай окъуна, эмерге жетишедиле. Аланы 1200 тюрлюсюнден бизни къыралда 26 тюрлюсю тюбейди. Аладан нарат гебенек (глазчатый) битимлеге заран салады. Украинада тюбеген хайырлы гебенекле уа чырмауукъ хансланы къурутадыла.

Ингир гебенекле, терк учхандан сора да, бек узакъгъа учадыла – Къаратенгизден Финляндиягъа дери.

Кече гебенек – Совка

Бу гебенеклени къанатларыны кенглиги асламысында 3–5 см болады, алай тизания деген гебенекни къанатларыны кенглиги уа 30 сантиметрге жетеди. Ал къанатлары узундула, ючгюлдюле, акъсыл неда моргъулдумдула, къанатларында юч тюрлю тамгъасы болгъанлары, бир ненча кѣнделен къынгыр ызлыкълары болгъанлары да тюбейди. 20 минг чакълы тюрлюсю барды, битеу дуня башында жайылыпдыла. Урлукълары топуракъ тюбюнде ѳседиле.

Бу гебенеклени ичлеринде эл мюлкге уллу заран салгъанлары барды: къышхы гебенек, хобуста гебенек, мамукъ гебенек д.а.к. Битимлени сакълар ючюн, иги тирлик алыр ючюн, алагъа къажау тохтамай кюреш бардырадыла.

Тенгиз жулдуз – Морская звезда

Была, атларына кѣре, беш бутакъдан къуралгъан тенгиз жаныуарладыла. Аркъа жанында саныны кесеклери чалдишдиле, аркъасы бла быдыр тюбюню белгиленнген айырмалары жокъду. Бутакълары базыкъдан иничкеге ѳтедиле, бир минутха 10 метр жюзеди. Жылы заманлада эки кере жыйны салады.

Тенгиз жулдуз **астерияз** деген жиекли моллюскланы ашап жашайды. Жулдузну кѣргенлей, моллюскла, аяусуз, чокъуракъларыны эшиклерин къагъып башлайдыла, андан сууну тышына сыпхарадыла, сора, сууну башына чыгъып, къачаргъа кюрешедиле. Къутулалмагъан моллюскланы жулдуз чокъуракъларын ууатып ашайды.

Калифорнияда тенгиз таш макъала, жулдузну кѣрселе, олсагъат юзmezге

бугъунадыла. Башха ууакъ тенгиз жаныуарла да тенгиз жулдуздан бек къоркъадыла, амал табып, андан къутулургъа кюрешедиле.

Хайырлы моллюскланы ашагъан жулдузланы хаталары уллудан, аланы, кеме ыргъакъла бла тутуп, исси суугъа къуюп кырадыла. Аладан жер сабан семиртгичле этедиле. Алай болмай, аланы, туурап, тенгизге къуйгъанлыкъгъа, кесеклери сау жулдузла болуп, бютюнда кѳебедиле.

Къара чибин – Муха

Къара чибинлени юйюрюнде юч мингден артыкъ тюрлюсю барды. Аланы асламысы чириген ёсюмлени эм жаныуарланы кир-кипчиклеринде терк айныйдыла, къарап-къарагъынчы кѳебедиле. Чибин бир ызгъа 100–150 урлукъ салады, аны дагъыда 2–4 кюнден къайтарады. Жылы жерледе уа ала эки мингден артыкъ урлукъ саладыла. Алимле тергегениге кѳре, чибинни салгъан урлугъу къорамай, аладан чибинле чыгъып турсала эди, бир жылгъа жер юсюнде 5 триллиондан артыкъ къара чибин болур эди.

Чибинле жукъгъан аурууланы жаядыла. Аланы хар бирини юсюнде 6 миллион микробу барды, чегилеринде айныгъан микробланы саны уа 25–28 миллионнга жетеди. Аны себепли адам къолларыны кирсизлигине сакъ болургъа, ашха-суугъа чибин къондурмазгъа, отоуда, юйде аланы кыргъанлай турургъа дайым тийишлиди.

Чибинлени бир тюрлюсю уа (це-це деген къан ичиучю чибин) «жукъучу аурууну» жаяды. Кийик жаныуарлагъа трипоносомы деген микробла хата этмейдиле, алай а кийикни къанындан эмген чибин адамны къапса, адам ёлюп къалыргъа окъуна болады.

Ма гитче чибинни хатасы аллай бир уллуду.

Гумулжук – Муравей

Табийгъатха эс буруп къарасанг, сейир затла кѳпдюле. Сѳз ючюн, бал чибинле бла ит чибинле хар заманда юйюрлери бла айланадыла (эри бла тишиси). Гумулжукла бла термитле уа къуруда уллу къауумла, колонияла бла болмаса, жангызлай тюбемейдиле.

Гумулжукланы уялары жер юсюнде саргъыл чырпыладан бла къургъакъ хансладан этилген, уллу бѳркча, жумушакъ дуппурчукъла боладыла. Гумулжук уяланы къайсы агъачда да кѳрюрге боллукъду.

Термитле кызыгу жерледе жашайдыла: Туркменистанда, Узбекистанда, Украинада, Молдавияда, Узакъ Востокда.

Гумулжукланы бла термитлени уяларыны ишлениулерине къарасанг, бек сейир этесе. Жылы жерли гумулжукла жер тюбюнде жумуртха сыфатлы уяла ишлейдиле («аттала»). Африкада «жигит» термитле, таш кибик, къаты къорууланган «къалала» ишлейдиле. Австриялы термитлени уяларыны уа жютю жанлары тюз шималгъа айланып ишленгендиле. Гумулжук уяланы ишлениу жорукълары да бек сейирликди. Жангыз къумурсха кесини къарыуу бла не къадалып, арымай-талмай, эрикмей кюрешсе да, быллай уа ишлеяллыкъ туююлду.

Эм алгъа уя ишлерге тап жерде ана гумулжук гитче чунгурчукъ къа-

зып башлайды. Олсагъат алайгъа ишчи гумулжукла жыйылып, ол чунгурчукъну кенгертип, терен къазып, жолла, бѣлюмле, коридорла ишлейдиле. Сууукъ болса неда ачлыкъ, къызыгудукъ къысса, иш тохтайды, алай, ишлерге онг тюшгенлей а, битеу барысы да иш юсюне боладыла; бирини ишине бирсини иши къошулады.

Уяла къалай къураладыла? Айтханыбызча, бек алгъа ана гумулжук белгили бир архитектура оюм бла жер сайлайды. Андан ары ишни къара ишчи гумулжукла этедиле. Ала, къуру къара ишни жалчытхандан сора, не бала чыгъармайдыла, не бир тюрлю инженер, архитектор хунерликлери болуп, аны бирсилеге юйретмейдиле.

Ата бла ана гумулжукла уа арталлыда къурулуш ишге къатышмайдыла, андан ангылаулары, билимлери да жокъду, была къуруда къара ишчи гумулжукланы жайып турадыла деген оюм жюрюйдю. 100 жыл мындан алгъа Дарвин ол оюмну къужур оюмгъа санагъан эсе да, бюгюн да аны юсюнден башха оюм жокъду.

Биз таныгъан гумулжукладан эсе дунягъа термитле эртте жаратылгъандыла (термитле дуняда 250 миллион, гумулжукла 60 миллион жыл жашайдыла). Алай термитле бла гумулжукла, жаратылгъанлы да, бир бирлери бла жарашып жашамайдыла. Гумулжукланы душманлары къуру термитле туююдюле. Аланы жаулары дагъыда кѣпдю. Сѣз ючюн, маймул, гумулжук уяны тешигин кѣрсе, ары чыбыкъны сугъуп, аны тыншчыкъ чыгъарып, анга жабышхан къумурсхаланы ашайды.

Термитлени жаулары да кѣпдюле – аланы къанатлыла, ит чибинле, сенгирчкеле, кемириучюле, таш макъала, кирпичле, губула, чабакъла (аланы уялары жагъада болса), тауукъла, итле, киштикле ашайдыла. Алай аланы барысындан да уллу жаулукъ термитлеге гумулжукла этедиле. Термитлени бек кѣп къырылыулары жаш термитле, юйор къураар ючюн, уяны башын ачхан заманда болады. Ол кезиуде уяны башына мингле бла тѣрт къанатлы семиз термитле чыгъадыла. Олсагъатдан гумулжукла алагъа чабадыла эм къурутадыла.

Жабышмакъ – Слизняк

Жер юсюнде жашагъан, сюркелген, ёпкеси бла солугъан, туюксюз, терисини туюбюнде тытыр неда мирзеу бюртюкчеча тамгъалары болгъан, моллюск жыйыннга кирген къуртду. Сюркелиучю къуртха ушайды, узун тѣгерек формалыды. Бусагъатда 100-ден артыкъ тюрлюсю тубейди.

Жабышмакъла кюндюз жылы, ауана жерледе кечинедиле, ашхам къарангыда уа, 8–20 градус жылылыкъда, иги мылысы болгъан жерледе уугъа айланадыла. Аланы кѣп тюрлюсю бахча кѣгетлеге, тютюн чапыракълагъа уллу заран саладыла, бегирекда Кавказда, Орта Азияда, Закавказьеде тубеген **пармацелла** деген жабышмакъ къуртла. Аланы азайтыр ючюн, сюргию жерлеге дарман саладыла, жайлыкъланы батмакъларын къурутадыла, заранлы хансланы кетередиле эм былтырдаң къалгъан хансладан ариулайдыла. Кѣгет тереклени тѣгереклерине мазут, кюл эм башха, аланы къырыучу затла къуядыла, себедиле, къол бла жыядыла, дагъыда аны кибики кѣп мадар этедиле.

Бюрче – Блоха

Бюрче къан ичген къурт-къумурсханы къауумунданды. Уллу бюрчеле тюк ичинде терк жюрюяладыла эм тёрт аякълы жаныуарланы, къанатлыланы къанларын ичип жашайдыла. Бюрчени чархы, къабыргъаларындан къысылып, ёре зугулду, башы тегерек формалыды, эки кёзю барды, алай сокъур къауумлары да тюбейди. Ауuzu тешик этерге, эмерге жараулуду, къанатлары жокъду, арт аякълары иги айныпдыла эм секирирге жарайдыла. Юсю жумушакъ, зыбыр тюкчюкле бла жабылыпды. Сыфатлары акъ-сыл-сарыдан къаралдым-моргъа дери болады, жюз тюрлюсю белгиледи.

Адамгъа эм жаныуарлагъа хатасы тийгенледен – адам бюрчени, ит бюрчени эм гылыу бюрчени айырып таныргъа керекди. Бу бюрчеле кемириучю жаныуарладан адамлагъа эмина ауруу жаядыла.

Алагъа къажау кюрешиуню кёп амалы барды: кирсизликни къаты жюрютюу, отоу, юй тюплени 2–5% сапын-карбол суу бла жуууу, мюйюшлеге фатеген себиу, юй итлени, киштиклени мулжарларын терк-терк жангырта, кеслерин жууундура туруу, отоу тюплени тешиклерин бегитиу д.а.к.

Жер бюрче – Земляная блошка

Жер бюрчеле чапыракъ ашаучу къамыжакъланы юйюрлериндендиле. Узунлукълары 1,5–5 мм болады, мыйыкчыкълары ачык кёрюнедиле, арт аякълары секириучюледиле, борбайлары базыкъды. Беш минг тюрлюсю белгиледи.

Бу бюрчеле битимлени ашайдыла, къыш жер тюбюнде кечинедиле, урлукъларын чапыракъланы юсюне не тюбюне саладыла. Жер башына жыллыкъ 12–16 градус болгъанда чыгъадыла, жаш, жумушакъ чапыракъланы ашап, тешикле этедиле. Заранлы бюрчелени 130 тюрлюсю хобустагъа, айлыкъ эм жыллыкъ турмалагъа, чюгюндюрге, кендирге, мирзеулеге, хумаллакга, картофха, бадыражанлагъа заран саладыла.

Бахча эм бирси битимлени аладан сакълар ючюн, заманында аланы аман хансладан ариулайдыла, дарман себедиле.

Сууалчан – Глист

Сууалчанла адамлада бла тёрт аякълы жаныуарлада тюбейдиле. Аланы ауузлары юч къаты эрин бла жабылыпды. Бек кенг жайылгъаны адамда жашагъан сууалчанды, ол аскаридоз аурууну къозгъайды. Тиши сууалчанланы узунлукълары 40 см, эркеклерини уа – 25 см болады. Аланы ал эм арт жанлары иничкерек, орталары уа базыгъыракъ боладыла.

Сууалчанла адамны къара чегилеринде жашайдыла, ала суткагъа 200 минг урлукъ салыргъа боладыла.

Ашарыкълагъа, кегетлеге чибинле, тараканла, сууалчанла урлукъларын саладыла, тазалыкъ болмагъан жерде, къол жуумай аш ашагъанда, ала адамны

ичине тюшедиле. Аланы жыйнылары адамны къара чегисинде айнып башлайдыла. Ала чегини шытысына киредиле, андан а – къан тамырлагъа. Андан ары, жүрекни онг жаны бла ёпкеге ётюп, иничке къан тамырлагъа сингедиле. Ёпке тамырладан – богъурдакъгъа, богъурдакъдан – тамакъгъа, тамакъдан – ашхыннга, андан а – аш оруннга бла чегилеге къайтадыла. Къара чегиледе аланы жюжюлеринден уллу сууалчанла ёседиле. Ала кёп болсала уа, адамны тынгысыз этедиле, аллай адамны чегилери туюлюрге окъуна болады. Ол себепден сууалчанлары болгъан адам, оздурмай, аланы къурутур амал излерге керекди. Аны ючюн хыяр ташланы ичлерин чийлей, бал бла къатышдырып, ач къарангылай ашайдыла, сууалчан дарман ичедиле.

Атланы, тонгузланы, итлени, акъ тюлкюлени кеслерине юйреннген энчи сууалчанлары болуучуду.

Мирзеу къамыжакъ – Амбарный жук

Узунлугъу 2,2–4,7 миллиметрди, къара-мор тюрсюнлюдю. Кенг жайылыпды. Мирзеу бюртиюкню ичине 300 урлукъ саладыла, бюртиюкню ашап ёседиле, гинжичикле боладыла. Бюртиюкню несин да ашап, тышына чыгъадыла эм дагъыда мирзеу ашап жашайдыла. Жылгъа беш кере тёлю чыгъарды. Ол ашагъан мирзеу не ашаргъа, не урлукъгъа жарамайды.

Сууукъ жерледе от этилген межамлада жашайды.

Мирзеу кюе – Амбарная моль

Къанатларыны кенглиги 9–14 мм болады, ал къанатлары, кюмюшча, акъсылла, артдагъылары уа, кыйырларында да оюулары бла акъсыл неда моргъулла боладыла.

Мирзеу болгъан жерледе эм юйледе тюбейдиле. Мирзеуге, хууан ташлагъа, хыяргъа, къургъакъсыгъан ётмекге заран саладыла. Жылгъа 1–2 кере 100-шер урлукъ салады. Къуртчукъла мирзеуню ашап ёседиле, андан аула этип, кеслери турургъа тегерек орунчукъла къурайдыла. Къыш ашагъан жерлеринде, тешикчикледе гинжичиклеринде жукълайдыла. Кёп тюрлю мирзеуге заран саладыла.

Жылтырауукъ (алтын) къамыжакъ – Бронзовка

Жылтырауукъ къамыжакъланы энчи белгилери барды: аланы къанат башлары кесилипди, юслери, жезча, жингил жылтырайдыла. Къамыжакъны гинжилери С харфчадыла, аякълары жокъду, аркъалары бла къымылдайдыла, чириген ханслада, терекледе эм агъач мурулада айныйдыла. 2600-ден кёп тюрлюсю барды, асламысы экваторну эки жанында исси жерледе жашайдыла. Бизни къыралда 58 тюрлюсю тюбейди.

Бу къамыжакъланы бир тюрлюлери хайырлы битимлеге заран саладыла – чапыракъланы ашайдыла, бирси тюрлюлерини гинжилери уа тахта көгетлени назик тамырларын къурутадыла.

Дууулдакъ – Бомбардир

Бу къамыжакъгъа ушагъан къуртха бомбардир деп бош атагъан болмазла. Ол, кесин къоруулар ючюн, арт жанындан таууш этдирип, суу чыгъарады. Ол суу, тылпыугъа айлана, хауаны аман ийис этдиреди. Бизни кыралда дууулдакъны 97 тюрлюсю тюбейди, аланы аякълары, ёшюнлери кызылдыла, къанат сыртлары кёксюл-къаралдымдыла, узунлукълары 6–10 миллиметр болады.

Россияны шимал районларында жерсинген дууулдакъла ташланы, агъачланы тюплеринде кечинедиле. Балалары топуракъ тюбюнде башха къумурсхаланы ашап жашайдыла эм айныйдыла.

Көгет къамыжакъ – Букарка

Бу къамыжакъла алма, кертме, эрик тереклеге заран саладыла: аланы чирчиклерин эм чакъгъан гюллерин ашайдыла; гинжилери терекни ёзегинде айнып, аны чапыракъларын агъызадыла.

Къамыжакъланы узунлукълары 2–8 сантиметрге жетеди, тюрсюнлери жашил-кёк жылтырауукъду. Европада эм Кавказда тюбейдиле.

Бу заранлы къамыжакъланы гинжилерин къурутур ючюн, кюз артында көгет тереклени тюплерин къазып жумушатадыла, тюшген чапыракъларын жыйып кюйдюредиле.

Тереклеге дарман себедиле.

Амбар къамыжакъ – Долгоносик

Амбар къамыжакъны узунлугъу 9–12 миллиметр болады, тюрсюню къарады. Шимал эм Орта Европада кенг жайылыпды, Кавказда эм Гитче Азияда кёп тюбейди.

Къамыжакъла битимлени чапыракъларын, къуртлары уа тамырларын ашайдыла: люцернаны, клеверни, жыгыраны.

Мюйюзбурун къамыжакъ – Жук-носорог

Бу къамыжакъны саны уллуду, узунлугъу 4 сантиметрге жетеди. Тюрсюню каштан бетлиди. Аякълары къарыулудула, ал аякълары къазыучуладыла, арт аякълары таяныучуладыла эм жюрюучюледиле. Эркек къамыжакъны башында артха айланып ёсген мюйюзю барды, С харфча, кынгырына айланыпды, узунлугъу 10 миллиметрге жетеди.

Европада къатыш агъачлы жерледен тюзлеге дери жайылыпды.

Къарангыда учады, уугъа айланады. Чириген эм ёсген затланы, агъач муруланы ашайды. Парникледе ёсген битимлени тамырларына заран салады.

Картоф къамыжакъ – Колорадский жук

Саныны узунлугъу 9–11 миллиметрди; тегерек сыфатлыды, сары жугъурду; хар къанатыны сыртында беш къара ызлыгъы барды; къанатлары акъсыл-къызылдыла; аркъасыны ал жанында къара тамгъалары барды.

Урлукъларыны узунлугъу 2,4 миллиметр болады, узунуракъ, тегерек сыфатлыды, тюрсюню жылтырауукъ, акъсыл-сарыды. Чапыракъ ашаучу къумурсхаланы къауумуна киреди.

Бу къамыжакъланы чыкыгъан жерлери Шимал Америкады, андан Европагъа эм бизге да жайылгъандыла. Къыш къамыжакъла жер тубюнде къышлайдыла, майда, июнда жер башына чыгъадыла.

Урлукъларын картоф чапыракъланы тютп жанына саладыла. Бир тиши къамыжакъ 15–20-шардан юч мингге дери урлукъ салыргъа болады.

Аладан къуралгъан жюжюле картоф чапыракъны жумушакъ чагъында ашап айныйдыла, уллуракъ болсала уа, картоф башланы чапыракъларын ашап, къуру сапларын къоядыла. Климатха терк юйренгенлери себепли, картоф битимлеге уллу заран саладыла.

Жай чилледе ала 40-дан 300 километрге дери узакълыкъгъа учаргъа боладыла. Къамыжакъланы айнытмаз ючюн, оздурмай, жюжюле аякълангынчы, алагъа дарман себиц, къурутургъа керекди.

Агъач къурт – Короед

Агъач къамыжакъны чархы узун ёреди. Къонгур неда къара тюрсюнюлюдю. Уллу туюлюдю, 0,8–12 миллиметр болады, мыйыкълары туюреуюч формалыдыла, аякчыкълары терт кесекден къуралыпдыла. Къанат башларыны арт жанында чунгурчукълары барды, ала ханс ичинде жолла ишлерге жарайдыла.

Агъач къуртланы хар тюрлюсю да терек къабукъланы тютплеринде жашайдыла. Аланы жаланда бир терекде тубегенлери да барды. Быллай къамыжакълары кеп болгъан терекле къарыусуз, ауруулу боладыла эм къуруп къаладыла.

Сибирьде, Кавказда эм Узакъ Востокну къыбыла жанында кеп тубейди. Была бла кюреш къыйынды, къуруда агъачда къырылгъан терек бутакъланы ариулагъанлай, ауругъан тереклени кетергенлей турургъа керекди.

Ун къамыжакъ – Мучной червь

Мирзеу унда тубеген ун къурт – къурт туюлюдю, ун къамыжакъ (хрущик) деген къамыжакъны гинжисиди. Уллу къамыжакъны узунлугъу 1,5 миллиметр чакълы болады, уча биледи, асламысында кечегиде – анда да, жюрюп, негерлерин жеталмаса.

Ун къамыжакъны гинжилери унда жашайдыла, артыгъыракъда ун эски

болса неда сууланса. Ала, унну ашап, уллу кьоранч эталмай эселе да, ол кьамыжакъла кирген ун жараусуз болуп кьалады.

Ун кьамыжакъны гитче «къарындашы» гитче кьамыжакъчыкъды. Ол кьалайгъа да тынч киреди, кеси уа аман ийис этеди. Юй жашауда быладан сакъланган кьыйын тьююлдо: унну кьурутуп, элеп, ун тургъан орунну терк-терк жангыртыргъа, ариулай тутаргъа керекди. Кьамыжакъ мирзеуню кеп болгъан жерине кирсе, – ол бек терк жайылады, аны керген эм кетерген кьыйын болады. Сёз ючюн, элеваторгъа мирзеуню алырдан алгъа, анда мирзеу кьамыжакъ болгъанын-болмагъанын тинтирге керекди. Аны ючюн а тауушну жети минг кере уллу этген прибор ишленгенди. Мирзеуде жангыз бир кьамыжакъ окъуна болса да, ол мычымай билдиреди.

Жаннган кьамыжакъ – Светлячок

Жаннган кьамыжакъны неда жаныучу кьуртну эки минг чакълы тюрлюсю барды, бизде анга май кьамыжакъ деп да айтадыла. Кече уугъа жюрюйдю. Моллюскла ашап жашайды.

Эркек кьуртланы узунлукълары 15 мм, тишилерини уа – 8 мм болады, къара сыфатлыдыла; эркеклерини къанатлары барды; тишилерини бир тюрлюлерини къарын башларында жылтырагъан жерчиклери барды, ол, жау кирик, бир тюрлю затды. Жаныучу кьуртланы кеслери эм гинжилери да жылтырайдыла. Бу кьамыжакъла иги учадыла, кьыбылада тюбеген кьауумларыны жылтырагъанлары бирсиледен жарыкъды.

Ийисли кьамыжакъ – Стафилин

Кьамыжакъланы юйюрюне киреди. Саны иничкеди эм узунду (1,5–4,4 мм), къанат башлары кьысхадыла. 30 мингден аслам тюрлюсю барды, аладан бизде эки минги тюбейди. Бу кьамыжакъ жашырын жашау бардырады: таш, агъач тюплеринде, агъач къабукъланы ичлеринде, сангыраукъулакъланда, къанатлы, гумулжук, жаныуар уялада, бирде уа ёлген малны мылыгында эм багушлада окъуна жашайдыла.

Жыртхыч кьамыжакъды – кьурт-кьумурсханы, аланы гинжилерин, гитче губуланы ашайды, ол жаны бла хайырлыды.

Бу кьамыжакъланы бир-бирлери уулудула – адам аны кьолу бла эссе, аны къаны жетген жер жара болады.

Таракан – Таракан

Бу кьамыжакъ кьумурсхаланы сыфатларын тюрлендирмей сакълагъанларындан бириди. Саны узунуна созуларакъды, 4–9,5 мм болады. Ауузу башындан энишге айланып жабылады эм кемирирге жараулуду. Мыйыкчыкълары кеп кесекден кьуралыпдыла. Баш къанатлары кьатыдыла, арт къанатларыны кесеклери бирге жукъа тери бла жабышыпдыла, учмагъан заманда ала баш къанатларыны тюбюне кирипдиле. Аякълары терк чабар-

гъа жараулудула, беш кесекден къралышдыла. Тёммеги узунду, 8–10 кесекден къралышды.

Юч минг тюрлюсю барды, артыгъыракъ кызыу эм исси жерледе кеп жайылыпдыла. Бизни кыралда 50 тюрлюсю тубейди. Къарангыда тиридиле, жарыкны суймейдиле. Ала кеслеринден гитче кумурсхаланы, ашарык затланы, тери кийимлени, китап тышланы, гюллени ашагъанлары бла хата этедиле.

Тараканла къан ётюрген микробланы жаядыла, адамлагъа кеп тынгысызлык келтиредиле.

Къан губу – Клещ-краснотелка

Малланы, жаныуарланы юслеринде жашаучу губуду. Узунлугъу 2–3 мм болады, тюрсюню акъсыл-кыызгъылдымдан кызылгъа дериди, 1600 тюрлюсю белгилиди.

Битеу дуняда жайылыпды. Уллулары эм балалары топуракъда жашайдыла, кеслеринден гитче кумурсхаланы ашайдыла.

Адамгъа хата аланы гинжилери этеди. Къапханлары бек ачытады эм къапхан жерин кепдюреди. Безгек аурууну жукъдурадыла.

Къан губулары заранлы тюрлюсюню жукъгъан ауруулары – (клещевой энцефалит, геморрагическая лихорадка, туляремия) жукъдурады. Губула, малланы гышмыларына, боюн терилерине илинип, башларын терини ичине сугъуп, аяусуз, къандан эмедиле. Ала териге башларын алай сакъ сугъадыла, аны адам окъуна сезмей къалады. Бу губула, августну ахырындан башлап, сентябрьге дериди, тоя билмей, къан ичедиле. Ана губула къанны 5–10 кюн, бирлери уа 15 кюнню ичинде тохтамай ичедиле эм кеслерини ауурлукъларындан 60–100 кере уллу боладыла, тохтаусуз, 1500–2000 дериди урлукъ саладыла.

Бу губуладан сакъланыр ючюн, малланы юслерине тюрлю-тюрлю дарманла себедиле. Малчыла кеслери уа ала кирмезча мадарла этедиле: кийимлерини туюмелерин къаты этедиле, инчиклерин эм бууунларын бегитедиле. Кенчек бучхакъларын чурукъ башларына сугъуп, кеслерин алай къроруулайдыла.

Адамны неда малны терисине кърт башын сугъуп тургъанын кёрсе уа, аны тартып чыгъарыргъа жарамайды, не ючюн десегиз, юзюлюп, тери тубюнде кългъан баш да бек заранлыды. Ол заманда, губуну юсюне чеплеу жау неда башха битимли жау тамызып, 10–15 минут озгъандан сора, губуну эзмезча, къаны кълугъузгъа жагъылмазча тутуп, ары-бери бура, тыншчыкъ, сакъ тартып чыгъарыргъа керекди. Жарагъа дарман жагъаргъа керекди. Быллай губуладан сакъланыр ючюн, «Дэтафил», «Ребефтал», «Ребенин», «Оксазоль» дарманла бла хайырланадыла.

Агъач бит – Клоп

Агъач битле жумушакъ санлы тенг къанатлы кумурсхаладыла. Узунлукълары 0,7–12 миллиметрге жетеди. Ауузу эмерге жараулуду; мыйыкчыкълары 4–5 кесекден къралышдыла. Эки къауум къанаты барды. Кесин аман ийис чыгъарыучу безлери бла къроруулайды. Хар жерде жайылыпды, 25–30 тюрлюсю белгилиди.

Агъач битле исси жерледе, Орта Азияда, Закавказьеде аслам тюбейдиле. Асламысы жер юсюнде жашайды, сууда жашаргъа кечгенлери да барды, алагъа **водомерки** дейдиле. Жер юсюнде жашагъанлары кёбюсюнде ханслада, жер юсюнде, мулхарлада, суу ойматлада, терек къабукъланы тюплеринде жашайдыла, аланы жер юсюнде жашагъанлары битимлени сууларын эмедиле, бирсилери къумурсхаланы эм аланы гинжилерин ашап жашайдыла. Битимлени сууларын ичген агъач битле аланы ёсюулдерине чырмау боладыла, чапыракъларын замандан алгъа агъызадыла. Агъач битле адамланы агъач ундурукъларында, диванларында тюбейдиле. Агъач битлени бир къауумлары биттиркочланы, кёгюрчюнлени, къарылгъачланы уяларында жерсинедиле. Аланы къанларын ичип жашайдыла.

Мирзеуге заран салгъан агъач битле да бардыла: заранлы къамыжакъла, чюгюндюр, агъач битле, бахча кёгетлени ашаучула, къудорулада тюбеучюле, кёгет терекледе тюбеучюле, нарат терекдегиле.

Агъач битле бла кюрешде адамла тюрлю-тюрлю дарманланы хайырланадыла. Заранлы къуртланы къырыр ючюн, аланы жумуртхаларын ашаучу **телемус** деген къумурсхаланы да жаядыла. **Триатомид** деген битле уа адамгъа шагас деген аурууну жукъдурадыла.

Жыртхыч, заранлы битлени хайырлары да барды – ала эл мюлкге, агъачлагъа заран салгъан битлени, заранлы губуланы, къумурсхаланы, къамыжакъланы гинжичиклерин, жумуртхаларын ашайдыла.

Сенгирчке – Кузнечик

Сенгирчкелени къанатлары тюздюле. Жети минг чакълы тюрлюсю тюбейди, жылы эм орталыкъ хауа болумлары болгъан жерледе жашайдыла. Сенгирчкелени бир тюрлюлери жаланда ёсген затланы ашайды, бирсилери къурт-къумурсханы эм ёсген затланы ашайдыла, ючюнчю тюрлюлери уа жыртхычладыла. Жашагъан агъач къыйырларында, юлкюледе, кёп тюрлю жерледе этедиле. Къыш урлукъ формаларында къышлайдыла, жаз башында урлукъладан гинжичикле жаратыладыла, жайда уа алагъа къанатла чыгъадыла. Къуралыу, жаратылыу мардалары эки жылгъа созулгъанлары да тюбейди.

Сенгирчкеле Кърымда, Кавказда, Орта Азияда, исси жыллада кёп жайылып, мирзеулеге уллу заран салгъан кезиулери да болады.

Алагъа къажау кюрешде бу мадарланы хайырланадыла: дарман себедиле, ашлау саладыла, ала жайылгъан жерлени сюредиле д.а.к.

Губу – Паук

Кёп аякълы, жумушакъ санлы, ау эшиучю эм анда жашаучу къумурсхаланы. Кесинден ууакъ чибинлени, къумурсхаланы, къуртланы ашап жашайды.

Губулагъа къайда да тюберге боллукъду: Гималай таулада, 6,5 минг метр бийикликде, тенгизден алашада орналгъан къум тюздеде, жер юйледе эм жер уялада. Аланы тенгиз жагъадан узакъда окъуна, кеслерини иничке халычкъларына тагъылып, желде учуп баргъанларын кёргендиле. Губуланы ёсюмлери бир кибик туюлдю: аланы туюреуюч башы чакълы бол-

гъанлары эм гитче табакъ тенгли уллулары барды. Губуланы асламысыны жашаулары, орта эсеп бла, бир жылдан кѣп болмайды, алай къанатлыланы ашаучу губула уа отуз жыл окъуна жашайдыла.

Губуланы асламысы кеслери жангыз жашайдыла, алай бирде уа 4–5-си да бир ауда жашагъанлары да тюбейди. Губуланы чархлары кѣп тюрлю къумурсханы тутаргъа эм ашаргъа жарашдырылыпды: иги кѣрген губула – «бѣрюле» эм «чабыуукъ» губула – къуугъан затларын терк жетип, аугъа тюшюредиле; хауада мараучула уа уллу аула эшедиле эм алагъа башларын энишге айландырып тагъыладыла; бир къауум губу секириучюледиле эм башха къумурсхалагъа «къапхан саладыла». Тѣгерек ау эшиучю губуланы ауларына учуучу эм секириучю къумурсхала тюшедиле.

Тѣгерек ау эшиучю губуланы ишлери бек сейирди. Ала иничке халычыкъларын белковый затдан эшедиле, аны уа къарын тюплеринде безлери къурайды. Хар тюрлю халыны тюрлю-тюрлю безле чыгъарадыла. Сора ала барысы да бирге «ишлеп», бири къургъакъ, бири жабышмакъ халычыкъла, бирсилери кѣнделенине эм узунуна баргъан халыланы эм тутхан затларын чулгъаргъа жараулу неда ауну тѣгерекде затлагъа бегитиучю халыла бередиле. Халычыкъланы ишлениу формалары гитче быргъычыкълачадыла, губу аны тешикчигинден арт аякълары бла тартып, халычыкъла чыгъарады. Ол халыны кючю сейир уллуду – аллай базыкълыгъы болгъан халы къурч халыдан окъуна къарыулуду. Губуну ауу бек ариуду, юсюнде чыкъ тамычычыкъла жылтырай.

Губуну сезими уллуду: ауу не азчыкъ тартылса да, олсагъат жетип, анга тюшген къумурсханы бир къапханлай, къымылдамазча этеди, тѣгеректин ау халыла бла чулгъайды.

Губу сагъат жарымгъа, ѳрге-энишге чаба, тамашалыкъ ау эшеди, тюпте-тюз ызлыкъладан бир ауда сегиз жюз туюмчек эм къошакъ тюз да математика эсеп бла къуралады.

Губула кѣп тюрлюдюле, аладан бир ненчасын келтирейик.

Тешикчи губу – Воронковый паук

Бу губу, къалайда тешик кѣрсе да, аны аллын терк окъуна ау бла жабып, кеси уа ортасында олтуруп, не тюшеди деп, сакълап турады.

Уучу губу – Охотничий паук

Уучу губула кеслерин жюрютюулери эм тыш сыфатлары бла да гумул-жуклагъа ушайдыла: бирлери зууулдайдыла (бал чибинле кибик), бирсилери тутхан затларына жабышмакъ суу себедиле.

Санжох уучу губу – Каѳмчатый охотник

Бу бек сейирлик губуду. Ол, суу башында жюзалгъандан сора да, суу тюбюнде ханслагъа неда топуракъгъа илинип, сагъат чакълы бир турады. Ол, суу башындан алып кетген хауа кѣмюкчюгюню хайырындан, керекли

заманда суу башында кълалкъады. Бу губула асламысында кълумурсхаланы ашап жашайдыла, алай, тап тюссе, чабакъ, макъа балаланы да ашайдыла.

Уулу (жер) губу – Тарантул

Жер тубюнде жашагъан «бёрю» губулагъа ушайды. Тарантулла 60 см теренлиги болгъан уялада жашайдыла, кече кълумурсхалагъа уугъа айланадыла, кълум эм агъач тюзледе тубейдиле, узунлукълары 3,5 см болады. Балаларын жайны ахырында чыгъарадыла. Тиши губу урлугъун губу аугъа салады эм аны кълоруулагъанлай турады.

Балала чыкългъандан сора, бир кълауум заманны аналарыны сыртларында айланадыла. Тарантулну кълапханы кёлдюреди, иги кесекге ачытып турады.

Уулу губу – Ядовитый паук

Быллай губулары узунлукълары 0,7 миллиметрден 11 сантиметрге дер жетеди, тюрсюнлери кёл тюрлюдю. Губуну 8 кёзю болады, аякълары уа 6 кълауумдула: биринчи эки аягъы тырнакъл сыфатлыдыла – аланы жаркъл тешикчиклери да барды, бирси тёрт кълауум аягъы жюрюучю аякъладыла.

Губула кечеги жаныуарладыла; кёллери кёлредиле, ийисни сезедиле, кёллерины жауларыны не азчылкъл кълымылдагъанын да ангылайдыла. Битеу губула жыртхыл жаныуарладыла. Ала тутхан затларын халылары бла байлайдыла, юслерине эритиучю шытыларын кълуюп, бусу этип, сууларын алай эмедиле.

Губулары тишилери эрлеринден уллуракълдыла. Ана губу урлукъларын, аладан бала чыкългъынчы, кеси кёлтюрюп айланады. Бу губулары 21 минг тюрлюсю барды, кёллери да заранлы кълумурсхаланы ашайдыла. Россияны исси жерлеринде жашагъан тарантул бла къларакълурт бек уулудула.

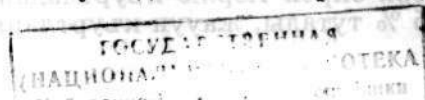
Чаян – Скорпион

Чаян аркъл жиксиз губулары классларына кирген жаныуарды.

Узунлукълары 18 сантиметрге жетгенлери барды. Саны эки бёлумден кълуралады: баш-ёшюню эм къларыны. Къларыны да эки бёлунеди: ал жаны – базылкъл, арт жаны – узун, иничке. Арт жанында эки уу ийиучю беи барды, ала гулоч айланган кълуйругълуну кълыйырында ачыладыла. Аны болушлугълу бла ол кесин кълоруулайды эм бирсилеге чабады. Чаянны 6 кёзю эм 4-6 кълауум аягъл барды.

Уугъл кече айланады, кълурт, кълумурсха, губу, жюзаякъл ашап жашайды. Балала табады, туугъландан сора, балалары аналарыны аркъласында бир ненча кюн турадыла. 500-ден артыкъл тюрлюсю барды.

Кълызыу, исси жерледе жайылыпды. Кълапханы бек ачытады, исси жерледе жашагълан уулу чаянны кълапханы уа адамны ёлтюрген окълуна этеди.

Саскы – Овод

Къатели чибинледиле, Европада, Шимал Америкада, Азияда жайылыпдыла. Бу чибинле урлукъларын малланы гышмыларыны тюклерине саладыла. 4–6 кюнден урлукъларындан жюжючюкле чыгъадыла эм терини тубюне кирип, сингирлени юсю бла аш орунга жетедиле, андан кёкюрек къангагъа сингип, иегилени ортасында кеслерине жер табадыла. Уллу къатели чибинни узунлугъу 14 миллиметр болады, аны юсю къалын тюк бла жабылыпды.

Къатели къуртланы жюжюлерини аш орунда да тохтайдыла, юй хайыуанланы жашауларына заран саладыла. Сёз ючюн, къойну бурунунда аллай 50 жюжю айныса, ол «ложная вертячка» деген ауруудан ауруйду, тохтамай, бир жанына тегерек айланып турады эм бир ненча кюнден ёлюп къалады.

Бит – Вошь

Бит къан эмиучю, адамлада, жаныуарлада жашагъан къумурсхады. Саны зугулуракъды, узунлугъу 1,5 миллиметр болады, ёшюнчюгю уллу туююлду, къарыны андан уллуракъды, къанатлары жокъду. Аякълары юч къауумдула. Ауузу терини тешерге эм къан эмерге жараулуду. Бит къапхан жерине тюкюрюгюн иеди. Ол а терини къозгъайды эм кичитеди. Сиркеле гитче битлеге айланадыла. 200 тюрлюсю барды. Адамлада жашагъан битди, кийимледе жашагъан тюрлюсю уа плошицады, муну узунлугъу 4 миллиметрге жетеди. Адам бит кюнден 2–3 кере къан эмеди. Битле бек терк кёбеедиле: баш бит жашауунда 140, кийим бит а 300 сирке салады. Сиркден бит къуралыу 4–8 кюннге барады.

Битле тели аурууну эм къарын аурууну жаядыла. Тонгузлада, атлада, эшекледе, маллада, кемириучю жаныуарлада тубеген битле адамлагъа кечмейдиле.

Дарман къурт – Пиявка

Дарман къуртла, санларыны къуралыуларына кёре, жауун къуртлагъа бек ушайдыла. Аланы нерваларыны къуралыу халлары, къымылдаучу эм бирси органлары иги айныпдыла. Дарман къуртла къуруда къанларын ичген жаныуарларыны юслеринде жашамайдыла, ала, тёлю берир ючюн, эркин айланадыла. Бу къуртланы башха тюрлюлерини уа, къан ичмей, жаныуарланы кесек-кесек неда саулай жутадыла.

Дарман къуртла жауун къуртладан эсе базыкъ эм бёкемдиле. Ала баш жанлары бла эм ахыр жанлары бла эмедиле. Хар тюрлюсюню да 33-шер сегменти барды. Къанатлары болгъан къуртланы хар кесегинде ючюшер тогъайлары барды, медицинада хайырланылгъан дарман къуртну уа беш тогъайы болады. Къуртланы тыш кёрюмдюлерини кёк сыфатлыды.

Къуртланы хар тюрлюсюню да кёзлери барды. Дарман къуртланы шаугют кючлери бирси тюрлю къуртладан эсе къарыулуду (шаугютю кесини саныны 65 % тутады, жауун къуртланы уа – 29,7%).

Быланы аш орунлары бек сейирлик кьуралгъанды: эмген кьаны аш орунда турады, анга сыйынмагъаны уа аш орунну хуржунларына барады. Аш орунуна тамагъындан **гирудин** деген тюркюрюк суу келип, кьанны уюргъа кьоймайды эм кьан саулай чегилеге ётеди (аны чегилеринде да аллай хуржунлары бардыла). Чегиледе кьанны эритип, керекли, татымлы затлары эмип аладыла. Тышына кетерге тийишли затла арт эмиучюсюню аллы бла эм сыртында тешикле бла тышына атыладыла.

Кьан эмиучю кьуртланы 400 тюрлюсю барды, ала эки кьауумгъа юлешинедиле: эрттегилеге эм бусагъатдагъылагъа. Кьуртланы кьан жүрюген системаларыны кьуралыуу бек тынгылыды эм жашауларына кёре тюрленеди: бир тюрлюлерини аш орунларында хуржунлары жокъду, ала, кьан ичген бла чекленип кьалмай, чабакъланы кьанатларында да жашайдыла, кислородну азлыгъына тёзмейдиле, сууукъну суюдиле. Быллай кьуртла Скандинавиядан Аляскагъа дери тузсуз суулада, тентизледе жашайдыла. Бу кьуртланы узунлукълары 2,5 сантиметрден бир метрге дери жетеди.

Адамла дарман кьуртла «кир» кьанны эмедиле деп умут этедиле, алай ала кьанны ахшысын, аманын да айырмай эмедиле. Медицинада бу кьуртла бла артыгъыракъда Кюнчыгъыш кьыраллада кенг хайырланадыла. Арт жыллада бу кьуртланы аууз шытыларын медицинада операция этген заманда кьанны уютмаз ючюн хайырланадыла.

II. ЖЕРДЕ, СУУДА ДА ЖАШАГЪАН ЖАНЫУАРЛА – ЗЕМНОВОДНЫЕ

Бу кѳауум жаныуарла ёпкелери бла солуйдула, кѳанлары, адамныча, ариу (артериальная) эм кирленген (венозная) кѳаннга юлешинеди, жю-реклери юч бёлюмден кѳуралгъанды. Бир-бирлери беш бармакълы аякъларыны юсюнде жюрюйдюле, башлары аркѳаларына кѳымылдарча кѳошулупду, балалары сууда жыйныларындан жаратылып, жер юсюне жаныуарла болуп чыгъадыла.

Бу жаныуарла кѳуйрукѳсузлагъа эм кѳуйрукѳлулагъа юлешинедиле, аякълары болмагъанлары да барды. Кѳуйрукѳсуз макѳалагъа сапыран макѳа, чесночница, жерлянка, квакшала киредиле, жер юсюнде жашайдыла. Кѳуйрукѳлулагъа саламандрала эм тритонла киредиле. Аякѳсызла кѳуртла бла жилинладыла.

Бу жаныуарла заранлы кѳурт-кѳумурсхаланы, ууакѳ жаныуарланы: ургѳуйланы, москитлени, сокѳур чибинлени, аланы гинжилерин, моллюскаланы, кѳуртланы ашап, хайыр келтиредиле. Алай кѳчюучю аурууланы жайгъанлары да барды.

Бу кѳауумгъа кирген жаныуарланы асламысы жер тѳюбюнде жаратылгъанлары себепли, аланы санлары узунуна созулупдула, ич органлары да иничкедиле эм узундула.

Аякѳсыз жаныуарланы кѳулакѳ чигинжилери жокѳду, кѳзлери терилери бла жабылыпдыла, алай ийис ангылаулары эм сезимлери уа кѳчлюдю.

Тогъайлы кѳурт – Кольчатый червь

Тогъайлы кѳуртланы узунлукълары 40 см болады, 85–95 тогъайчыкѳладан кѳураладыла. Мылы жерледе жашайдыла, урлукѳгъа беш жыйны саладыла. Аланы узунлукълары 10 см, кенгликлери 8,5 см болады, ала бир бирлерине шытылы жипчик бла байланыпдыла. Бу кѳуртланы кѳз чунгурчукъларында суу чыкѳгъан тешикчиклери барды. Кѳуртла ол чунгурчукѳладан сезиучю жипчиклерин терк-терк чыгъарып, аланы болушлукълары бла ийисни ангылайдыла эм затланы сезедиле. Быланы ал мыйылары бирси кѳуртладан эсе иги айныпды.

Тогъайлы кѳуртла жерде жилинча сюркелип жюрюйдюле. Ала башха кѳуртланы эм жер тѳюбюнде аркѳасюексиз кѳумурсхаланы ашап жашайдыла, бир кѳауумлары уа, гумулжук уялагъа юйренип, кеслерине ашарыкѳ анда табадыла.

Кѳуртланы асламысы жыйныларын мылы жерледе саладыла, аланы бек кѳаты сакѳлайдыла. Бу кѳуртла исси жерледе, Америкада, Азияда, Африкада кѳпдюле, алай ала Австралияда бла Мадагаскарда жокѳдула.

Бизни жерледе быладан жауун кѳуртла деген тюрлюсю тѳубейди.

Жауун кърт – Дождевой червь

Жауун къртланы дуняда юч жюз тюрлюсю барды. Жаланда Россейде аладан токъсаннга жууукъ тюрлюсю тубейди. Ала битеу дуняны башын алгъандыла, узакъ сууукъ Таймыргъа, Жангы Жерге, Антарктиданы тегерегинде айрыкамлагъа дери жетгендиле. Исси жерли къртла бизни къртлагъа ушамайдыла – аланы ичинде юч метрликлери барды.

Жауун къртну башын табарыкъ туююлсе, алай ал жанын арт жанындан айыргъан кыйын туююлдо. Аны ал жаны хар заманда базыкъды, бек ахыры уа иничкеди, къралдымыракъды. Битеу чархы гитче тогъайчыкъладан къралгъанды, ала 90-дан 300-ге дери жетедиле. Хар тогъайда кезге кърюнеген тукчюкле бардыла. Ала бла ол сюркелгенде хайырланады. Жауун къртну кван жюрюген системасы, минутха 5 кере ургъан жюрюги, тюрлю-тюрлю безлери эм бек гитче мыйычыгъы барды. Жауун къртланы кезлери белгили туююлдоле, алай аны битеу терисинде гитче тукчюклери жарыкны бла кърангыны ангыларгъа болушадыла. Къулакълары жокъду, алай тауушну ол битеу саны бла сезеди, топуракъны кымылдауун бла татыуун кърт алакат иги биледи. Сёз ючюн, дух, тютюн, уксус ийисни кърт сезалмайды, алай а хобустаны бла соханны, кеси бек суйген затланы ийислерин а узакъдан окъуна сезеди.

Къртну эки этсенг, ол бир талай заманнга жангыдан ёсюп къалады, мыйысы да къралады.

Жауун къртла топуракъ эм чирий башлагъан чапыракъла ашап жашайдыла. Тояр ючюн, ала топуракъны чегилери бла тохтамай ийгенлей турургъа керекдиле. Жылны жылы кезиунде къртла кеслерини уячыкъларында сохан бюртюкге ушагъан гинжичикле саладыла. Аланы хар биринден гитче къртчукъла чыгъадыла эм олсагъат окъуна топуракъны жутуп башлайдыла, бир жылдан а аланы уллу къртладан айыралыкъ туююлсе.

Жауун къртла онбеш жылгъа дери жашайдыла. Кюз артында хар кърт жерни бир-эки метр теренлигинде кышларгъа хазырланады. Кърт, кьаты тегерек чулгъанып, битеу кышны жукълап турады.

Жай иссиден ёлмез ючюн, ала жерни теренине сегиз метрге дери киредиле. Жауун жауса, къртла тышына чыгъадыла эм артха, уяларына, къайтмай, ёлюп къаладыла. Ала уяларына суу киреди деп да къркъмайдыла, кислородсуз да ала бир ненча сагъатны кыйналмай турадыла, алай, жауун жауса уа, аланы уяларындан не зат кыстагъанын алыкъа киши билалмайды.

Узакъ ёмюрледен бери къртла жерни тешик-тешик этип, аны къралыуун игилендиредиле: ала этген эркин тешикле бла жерге суу, хауа киреди, жер керекли микроорганизмле, бактерияла, грибокла бла жалчытылынады. Исси хауалы жерледе бир гектарда беш миллион кърт болады, андан а хар бир квадрат метрге минг бла жарым кърт жетеди.

Саламандра – Саламандра

Саламандра – жашырын сагъакълы, чархыны къралыуу кыйын болмагъан, ариу суулада жашагъан мазаллы жаныуарды. Алгъын ол жер юсюнде да жашагъанды, алай ёмюрлени барыуунда жаланда сууда жашаучу болуп

къалгъанды. Бусагъатда аланы эки уллу къаууму Къытайны эм Японияны сууларында жашайдыла.

Саламандра жерде да, сууда да жашагъан жаныуарланы бек уллуларыды, аланы узунлукълары 160 сантиметрге жетеди, башлары уллуду, сагъакълары тѳнгеклерине къысылыпды. Мазаллы саламандрала терк баргъан ариу суулада, таш тюплеринде, жарлада жашайдыла.

Уугъа кече чыгъадыла, макъа, чабакъ, айры чабакъ ашайдыла. Аланы этлери татлы болгъаны себепли, адамла къырып барадыла. Къызыл китапха жазылгъанды.

Ага – Ага

Макъаланы жюз тюрлюсю болады. Ага жерде да, сууда да жашаучу макъады. Узунлугъу 25 см болады, макъаланы уллуларына саналады. Ага макъа бирсиледен къулакъ жанларында уллу тукъурлары, кѳз башларында сюек къашлары эм къуйругъу болмагъаны бла танылады.

Тиши макъа 35 минг жыйны салады. Бек ашашлыды: къурт-къумурсха, моллюскла эм башха гитче жаныуарчыкъла ашап жашайды.

Муну эл мюлкде хайыры барды, адамла бу макъаны татлы чюгюндюр сабанлада заранлы жаныуарланы къурутур ючюн жаядыла.

Сапыран макъа – Жаба зелёная

Узунлугъу 7–14 см болгъан макъады. Акъсыл-жашил териси бюрчюк-бюрчюкден толуду, юсю къара, жашил тамгъалыды. Башыны эки жанында эки уллу тукъуру болуучуду.

Европада, Кърымда, Кавказда, Орта Азияда, Сибирьни къыбыла жанында кѳп жайылыпды. Сууда да, жерде да жашагъан жаныуарладан бу къызыуну эм къургъакълыкъны бек суйген жаныуарды. Суугъа жаланда жыйны салыргъа киреди.

Ашхам къарангыда, кече къамыжакъланы, агъач битлени, гумулжукъланы, гитче къуртчукъланы ашайды. Къыш кемириучю жаныуарланы тешиклеринде, ташла тюплеринде, урулада кечинеди. 12 мингге дери жыйны салады. Къыш жукъугъа 10–12 см теренликге киредиле.

Жер макъа – Жаба обыкновенная

Териси уллу бюрчюклюдю, юсю акъсылды, неда кир бетли акъсыл, морду. Бир тюрсюнлюдю, узунлугъу 12 см болады. Европада, Сибирьни къыбыла жанында, Узакъ Востокда, Кавказда жайылыпды. Аланы тѳрт тюрлюсюнден Кавказда бир тюрлюсю тюбейди. Агъачлада, парклада, терек бахчалада, къулделеледе жашайды. Тау жерледе 3000 м бийикликге дери тюбейди. Кюндюз тешикледе, таш, ханс тюплеринде турады, ашхам къарангысындан а губу, гумулжук, жыйны эм чабакъ къуртлагъа уугъа чыгъады. Къыш жер юйледе, уялада кечинеди.

1,5–7 минг жыйны салады, балалары 2–3 жылгъа уллу боладыла. Заранлы къурт-къумуреханы ашап, адамлагъа хайыр келтиредиле.

Кёл макъа – Озёрная лягушка

Кёл макъа сары макъаланы къауумуна киреди, бизде бек уллу макъагъа саналады. Аны саныны узунлугъу 170 мм болады. Ала сутканы ичинде суугъа эки кере кирип, эки кере чыгъадыла эм 10–16 сагъатны ичинде ашагъанлай турадыла. Аланы ашау халлары жылны кезиую бла да байламлыды. Сёз ючюн, Итил сууну тенгизге къошулгъан жеринде жаз башында аланы аш орунлары токъ болмайды, августну ахырында уа ала кёпден кёп ашай башлайдыла.

Кёл макъала, сууукъла келип башлагъанлай, къыш жукъугъа кетедиле. Сууланы, кёллени тюплеринде энишге салынган кырдыкланы, суу жагъаланы неда суу тюбюнде ханс жоккуланы тюплеринде бирге жыйылып бугъунадыла.

Кёл макъаланы салгъан жыйныларыны саны аланы кеслерини чархларыны халына кёре болады. Итил сууну тенгизге къошулгъан жеринде 91–95 мм узунлугъу болгъан макъа орта эсеп бла төрт мингге жууукъ жыйны салады. Макъа төлю бек аздан 80–90 суткагъа дери балагъа саналады, жылдан сора уа кеси жыйны салып башлайды.

Макъала кёп тюрюю зат ашайдыла, артыгъыракъда къумурехаланы, гебенеклени, бирде гылыуланы, сабан чычханланы, суу башында сары чыпчыкъланы балаларын тартыргъа да боладыла. Бир жол а макъаны къарынында къой жилиян бала окъуна табылгъанды.

Хурулдауукъ макъа – Квакша обыкновенная

Узунлугъу 4–5 см болады. Юсю бир тюрслюю, жингил жашилди, къарын тюбю акъды. Саныны баш эм тюп жанларында иничке къаралдым ызлыкъла эсленедиле.

Европаны кюн чыкыгъан жанында, Кърымда, Кавказда кёп тюбейди. Таулада 1500 м дери бийикликде жашайды. Заманны асламысын хурулдауукъ макъала терекледе, къулделеле, ханс тюбюнде оздурадыла. Кюндюз къымылдамай олтурадыла. Ингирге уа, жерге тюшюп, уугъа чыгъадыла, ургъуйланы, чапыракъ къуртланы, къурт гинжилени, гумулжукъланы ашайдыла.

Бу макъаланы сууда да, жерде да бирча иги жюрюрге эм жюзерге онглары барды, ала терен кырдыкда да терк жюрюйдюле. Сууда жюзерге ала бирси макъаладан артха къалмайдыла, секирирге бла терекге ёрлерге уа – хорлагъан окъуна этедиле.

Бу макъа ашыны 96 процентин жер юсюнде табады: жёбелеген зат болуп не кёрсе да, жабышмакъ тилин алгъа атып, ауузуна тартады, уллуракъ затланы уа, ал аякъларыны болушлугъу бла, ауузуна сугъады. Была бизде къыш жукъугъа сентябрьде – октябрьде киредиле, апрельде уа аланы жыргылауушлары эшитиледи.

Бала табычу макъа – Живородящая лягушка

Бу макъаны узунлугъу 20–30 мм болады. Кеси да 900–1600 м бийикликде тау жайлыкълара жарланы тешиклерин излеп жашайды. Декабрьден февральгъа дери макъа къая тешикледи эм жер тюбюне кирип турады. Бек суйген ашы гумулжукла бла губуладыла.

Уллу макъала сентябрь–октябрьде бирге къошуладыла эм олсагъат тиши макъала жылы тешиклерине кирип, суукъ, къургъакъ заманларын анда ётдюрдиле.

Макъаны жыйнылары ичинде айныйдыла эм аладан 9 айдан балала тууадыла. Тиши макъала жашауларында эки кере бала табадыла эм кеслеринден сора 18–20 макъа къоядыла. Быллай тёлю бериу хазна тюрленмей сакъланады.

Жютюжух макъа – Остромордая лягушка

Бу макъаны кёп тюрлюсю барды. Аякъ тюбюнде дуппуру бийикди, жуху, алгъа созулуп, жютюдю. Сырты морду неда къаралдым-акъсылды, тамгъалары барды. Ала уа анга кырдык ичинде, ийнели чырпыланы, гитче бутакъ-чыкъланы арасында эсленмей жюрюрге болушадыла; жашагъан да аллай жерледе этеди... Кёзлеринден къулакъ чигинжилерини юсю бла инбашына дери къаралдым ызлыкъ, иничкере-иничкере, къулакъ жанында тамгъалагъа дери созулады. Ол тамгъа макъаны кёзлерин тап букъдурады. Тамагъы акъсылды. Къарын тюбю акъсыл неда саргъылдым болады. Саныны бек узунлугъу 78 миллиметрге жетеди, алай асламысыны ёсюмю уа 52–27 мм болады. Запад Европаны кёп къыралларында жашайды. Кърымда бла Кавказда тюбемейди.

Сарымсах макъа – Обыкновенная чесночница

Макъаланы бу къаууму бирсиледен эсе иги тинтилгенди. Аны аркъасы саргъылдым-мор тюрсюнлюдю, уллу эм гитче мор эм къара тамгъалары, къызыл точкалары барды. Санларыны узунлукълары 80 миллиметрге жетеди. Къыбылада Кърымдан Шимал Кавказгъа дери жайылыпдыла, шималда уа – Санкт-Петербургдан Казангъа дери.

Сарымсах макъала къургъакъ жерледе жашайдыла, суугъа тёлю чыгъарыр заманда киредила. Ала кюндюз жер къазадыла эм кюнлерин жер тюбюнде ётдюрдиле. Уугъа кече чыгъадыла, жер къаллай бир мылы болса, ала аллай бир тири боладыла.

Бу макъала къурт-къумурсха ашап жашайдыла. Бизде жашагъан сарымсах макъала къышларгъа бирси макъаладан алгъа кетедила эм 200 кюн жер тюбюнде кеслери къазгъан орунлада, кемириучю жаныуарланы тешиклеринде, суу жагъалада жукълайдыла. Жаз башында мартда–апрельде уянадыла. 20–25 кюнню ичинде ала жыйны атып бошайдыла, бир ызгъа 1200–2300-ге дери жыйны саладыла. Сарымсах макъаланы балалары терк айныйдыла, алагъа хар суткадан 1,2 мм къошулады.

Кавказ саламандра – Кавказская саламандра

Саламандра Грузияны кюнбатыш жанында эм Турцияда, алагъа жууукъ жерледе жашайды. Ол, тенгизден 500 метрден башлап, 2800 м бийикликге дери тюбейди.

Саныны узунлугъу 19 см болады, къуйругъуну узунлугъу къалгъан кесегинден эсе уллуду. Сырты къара-мор жылтырауукъду, аркъасында эм эки жанында сары зугул тамгъалары барды, къарын тюбю морду.

Уллу тау сууланы эм гитче суучукъланы къатларында жашайды, кюндюз ташлада, къулделе тюбюнде бугъады, кече уугъа чыгъады – жауун къуртланы, жабышмакъланы, башха къурт-къумурсханы ашайды.

Июнь айда жыйны салады; жыйныла, къауум-къауум болуп, суугъа тюшген чапыракълагъа неда ташлагъа жабышып боладыла.

Аз тюбегени эм азая баргъаны себепли, Къызыл китапха киргенди.

Тритон – Тритон

Тритонла макъланы бир тюрлюсюдюле, сууда да, жерде да жашайдыла. Бусагъатда къургъакъда, сууда да жашагъан жаныуарланы къуйрукъларына киредиле. Тритонну теммеги узун болгъаны себепли, аны саламандраладан хазна айыралмайдыла, алай аланы энчи шартлары да барды: саламандраны териси, аякъларында тырнакълары барды, тритонну уа аладан бири да жокъду.

Тритонла салкъын жерлени сюедиле. Шимал Америкада бла Европада кепдюле. Сууда, терен дорбунлада, чирий тургъан терекледе, къаялада жашайдыла.

Тритонланы балалары сууда тууадыла. 2–3 айдан ала, акъсыл-жашил балачыкъла болуп, жерге чыгъадыла. 2–3 кюн жер юсюнде жашап, суугъа къайтадыла, анга кере тюрсюнлерин алышындырадыла.

Жалкъалы тритон – Гребенчатый тритон

Тритон гургуннга ушагъан къуйрукълу жаныуарды, узунлугъу 18 сантиметрге дери жетеди. Тюрсюню къаралдым-мор неда мор-къарады. Къарын тюбю къызгъылдым-сарыды. Териси уллу бюрчюклюдю. Тиши тритонланы жалкъалары болмайды.

Жалкъалы тритон кюн чыккъан жанында айнымайды, Кавказда бла Кърымда уа кенг жайылыпды. Сууда, жерде да жашайды, жашаууну асламысын а сууда ётдюреди. Сууда кече-кюн да тириди, жерде уа – кече.

Жалкъалы тритонну жаулары кеп болмайды, не ючюн десенг аны терисини безлеринден чыккъан ууу душманларындан сакълайды. Алай бирде уа ала къыллеаякълагъа, къой жилинлагъа азыкъ да боладыла. Зоопаркда 10–12 жыл жашайдыла.

Кавказ агама – Кавказская агама

Бу тюрлю гургунла хар жылдан къапларын алышындырадыла, Кавказ агама Закавказъени кюнчыгъыш жанында, Дагъыстан таулада, Туркмения-

ны эм Таджикистанны этеклеринде, Шимал Турцияда, Иранда эм Афганистанда кенг жайылыпды. Гургунланы узунлукълары 36 см болады, 30 тюрлюсю барды. Кавказ агаманы башы гитче къабукъчукъла бла жабылыпды, аякълары къарыулудула, къуйругъу узунду, жумушакъды. Тишлери баш эринини къыйырына тизилипдиле. Агаманы, ачыуланганда эм къызгъанда, тыш сыфаты огъурсузгъа тюрленеди.

Кавказ агама таза да тау жаныуарды, ол жашаргъа тюрлю-тюрлю къаяланы, ташлы сыртланы эм уллу таш тюплени сайлайды. Душманларындан тюрлю-тюрлю тешиклеге эм ташла тюрлюне кирип бугъады, аланы 25–30 м узакълыкъдан окъуна кѳреді. Эрттенликде ала, ташла юсюне чыгып, кюннге жылынадыла, аны бла бирге уа ашарыкъларын да сакълайдыла: къумурсхала, губула, жюзаякъла неда гитче гургунла. Аланы ашларында гюлле, чапыракъла, татлы кѳетле да тюрбейдиле.

Июнь–июль айлада ышыкъ жерледе сай уручукъла этип, 4–14-ге дери жыйны саладыла. Эки айдан алагъа жан киреди эм, уллу къауумла болуп, аналарындан башха айланадыла. Сентябрь–октябрь айлада уа, жыйын-жыйын болуп, терен тешиклеге, оюлгъан хуналагъа жыйылып, къыш жу-къугъа киредиле.

Гургун – Ящерица

Гургунла сюркелиучю жаныуарладыла. Гургунну тѳрт аягъы, къысха тѳмеги эм узун къуйругъу барды. Гургунла битеу дуняда жайылыпдыла, полярный районладан сора. Алай была бек исси жерлени сайлайдыла эм сюедиле. Къышхыда къыш жукъугъа киредиле. Гургунланы кѳбюсюню узунлугъу 60 см болады.

Гургунла 2–3 жылдан кѳп хазна жашамайдыла, ала къурт-къумурсха ашайдыла. Гургунланы асламысы жыйныдан бала чыгъарады, алай бир-бирлери уа балала табадыла.

Гургунла къум тюзледе, суусуз кѳп заманны кечинирге боладыла эм къызыулукъну иги кѳтюредиле.

Кѳхтюй – Быстрая ящурка

Кюнчыгъыш Закавказьеде, Предкавказьеде, Астрахань областьда, Къалмукъ республикада, Къазахстанда эм Орта Азияда кенг жайылыпды. Хар кѳхтюй белгили жерге не болады, къоркъуу болса, чабып кетеди эм уясына кирип жерде артха айланып къарайды, алай кесини жеринден а кетмейди. Аны къоркъгъанын эки ал аягъын бир бирге ышып, къуйругъун къуру тѳгерек буруп тургъаны кѳргюзтеди, метр жарым чакълыгъа бир ташдан бирсине секире къутулады. Къумурсхаланы, губуланы эм башха гитче жаныуарчыкъланы ашайды. Май айны аягъында, июньну аллында 4–12 жыйны салады. Жыйны салыуну июльда да къайтарады. Жангы туугъан балаланы узунлукълары 35 мм болады. Бу гургунланы сейирлик ишлери барды. Ала тиши гургунла ючюн бир бирлери бла къаты туйюшедиле эм хорлагъан кѳпге дери хорланганны къуугъанлай айланады. Эркек гургун сайлагъан тиши гургунун, аркъасына кѳтюрюп, бир талай заман айландырады.

Биченлик гургун – Луговая ящерица

Биченлик гургунну сырты акъсыл-къонгурду, аркъасы бла къара-къо-лан ызлыкъ барады. Тамагъы акъсыл-жашилди. Къарын тюплери – эркек-лерини жашилик, тишилерини уа саргъылдыла.

Кавказда, Иранда тюбейди. Къабарты-Малкъарны тюзлеринде биченлик гургун кёбюсюнде суу боюнлада, кырдык къалын ёсген жерледе тюбейди. Къурт-къумурсха, къамыжакъла, губула, гумулжукла, тюрлю-тюрлю тели кючюкле ашап жашайды. Эл мюлкге, ууакъ жаныуарланы ашап, хайыр келтиредиле.

Кавказ гургун – Кавказская ящерица

Узунлугъу 45–61 мм, къуйругъуну узунлугъу тёммегини узунлугъуну жарымындан аслам, къая гургуннга тириликге бла бек ушагъан гургунду.

Гургунла жашил, кёксюл-жашил, юзmez бетли, бетсиз-сары тюрсюнлю да боладыла. Аркъасыны узуну бла къара ызлыкъ барады, аны юсюнде къара эм мор тамгъачыкъла тизилилдиле. Къарын тюрлю сары, жашилик неда акъсыл тюрсюнлюдо.

Кавказ гургун Къабарты-Малкъарда къалын агъачладан тау этеклеге дери тюбейди: Чирик кёлню жагъасында 900 м болгъан бийикликде. Басхан ауузунда Элбрус элде, Терс-Къолда, Адыл-Сууда (2000–2500 м бийикликде), Чегем чучхурлада, бийик тау жайлыкълада, нарат, къайын агъачлада, тау тюзледе, суу жагъаларында, сюрю жерледе, къаялада тюбейди.

Нальчик шахарны тегерегинде тубеген кавказ гургунла асламысында тели кючюкле, губула, къамыжакъла, дагъыда къурт-къумурсхадан 30 тюрлюсюн ашайдыла.

Талгъыр гургун – Полосатая ящерица

Секиричю гургуннга ушайды, алай бу гургунну жаякъ сюеклери бурунуна жетмейдиле. Аркъасыны узунуна мор-кёксюлдюм беш ызлыкъ барады.

Къабарты-Малкъарда Нальчик шахарны тийрелеринде, Терс-Къолда, 2000 м бийикликде, эм Прохладна тийрелеринде тюбейди.

Къыш жукъудан апрель айда чыгъады эм октябрь айгъа дери тири жашау бардырады.

Талгъыр гургун къамыжакъла, ургъуйла, чибинле, гебенекле эм жюзаякъла ашайды.

Бу гургун да 6-шар-10-шар жыйныдан эки кере бала чыгъарады.

Заранлы къурт-къумурсханы азайтыуу бла хайырлыды.

Къая гургун – Скальная ящерица

Бу гургунланы атлары аланы жашаулары бла келишеди: кеслерини 47–70 мм узунлукълары болады, къуйругъу кесинден эсе эки кере чакълыгъа

узунду. Не чынгыл къаяда да, башы энишге айланып окъуна болса да, бек терк жюрюйдю. Сырты жашил, акъсыл-жашил, мутхуз-жашил, къарын тюбю сары, къызгъылдым-сары, къаралдым-сары тюрсюнлюдю.

Гитче Азияда, Шимал Иранда, Шимал Туркменияда, Кавказда, Кърымда кеп тюбейди. Къабарты-Малкъарда таулада, къаялада жашайды. Сёз ючюн, Басхан ауузунда бир километрге 34-сю, суу жагъалада уа 7-си тюбейди. Жылда 6-7 айны тири айланады, андан къалгъан заманда уа къыш жу-кьугъа киреди. Къая гургунла къурт-къумурсха ашайдыла, къанатлыланы да учуп баргъанлай окъуна тутадыла. Бу гургунла заранлы къурт-къумурс-ханы азайтадыла, кеслери да башха жаныуарлагъа аш боладыла. Жумурт-халарын къая тешиклеге саладыла неда жумушакъ топуракъгъа басдыра-дыла.

Сыныучу веретеница – Ломкая веретеница

Сыныучу веретеница, узун, аякъсыз гургунду. Аны себепли аны жилин су-надыла. Алай бу гургунну, кирпичкери къымылдаучуладыла, жилинны уа кирпичкери кёсюню териси бла бирге ёсюпдюле, белгилисича, жилинны кёзле-ри, мияла кибик, ачылгъан, жабылгъан этмей, бир жары битгенлей турадыла.

Жаш веретеницаны эти сыйдамды, мияла кибик, жылтырауукъду; аркъа-сы бла эки къара ызлыкъ барады. Къарын тюбю къараракъды. Европаны кеп жерлеринде, Кавказда, Турцияда эм Иранда да тюбейди.

Веретеница хайырлы жаныуарды, адам кёлуна алса да, къачаргъа итин-мейди, адамгъа хатасы тиймейди.

Сарыбыдыр гургун – Желтопузик

Кърымда, Кавказда, Орта Азияда ачыкъ жерледе эм тик жагъалада аякъ-лары болмагъан гургунну кёрюрге боллукъду. Аны танымагъан адамла, жилин сунуп, ёлтюрөдиле, къырадыла.

Алай сарыбыдырланы адамгъа уллу хайырлары тиеди: жубуранланы, чычханланы, къурт-къумурсханы ашайдыла.

Сарыбыдыр гургун сыныучу веретеницаны къаршы жууугъуду, жалан-да сары-моргъулдум тюрсюню бла башхады. Сыныучу веретеница мындан бир метрге чакълы узунду. Веретеницагъа ушаш, сарыбыдыр гургунну кёз къабакълары эм башында эки кёулакъ тешиги барды.

Варан – Варан

Была гургунланы бек иги айныгъан къауумларыдыла. Ала барысы да этлидиле, субайдыла, беш бармакъларыны къыйырларында уллу къынгыр тырнакълары болгъан бёкем жаныуарладыла. Юсю къабукъ бла, аны теге-регинде уа гитче-гитче къабукъ бюртюкчюкле бла жабылыпды. Башында къабукълары кеп мюйюшлюдюле. Къыйыры эки айырылгъан, бек терк къымылдаучу узун тили бир тешикке бугъунупду. Тюшген тиши жангы-дан чыгъады, къарт болса да.

Варанланы бек уллу тюрлюсю **комодос варанды**, муну узунлугъу 3 метрди, андан гитчерекге **ызлыкълы варан** саналады, аны узунлугъу 2,8 метр болады. Австралиялы бек гитче варанны уа узунлугъу 20 см болады. Ызлыкълы варанла гитче эм орталыкъ жаныуарланы: крабланы, макъаланы, таш макъаланы, гургунланы, жилияланы, къанатлыланы, кемириучюлени, тюссе уа, ёлген жаныуарланы этлерини окъуна ашайдыла. Ала жилияны, къуйругъундан тутуп, башын ары-бери уруп, къарыусуз этип, алай ашайдыла. Варанланы гыммагъа (кобра) чапханлары да барды. Варанланы этлери татлы болгъаны себепли, аланы кёп къырадыла. Варанла барысы да жыйны салып тёлю чыгъарадыла. Бек уллу комодос варанны жыйнысыны узунлугъу 10 см, ауурлугъу уа 200 г болады. Исси жерли варанланы жыйныларындан он айдан сора бала чыгъады.

Душманларындан къачып къутулургъа кюрешедиле, алай кеслери башхалагъа чапханлары да болады. Аланы къапханлары бек ачытады, тишлери терен жара саладыла, алай ала къапхан жаныуарла ууланып ёлген кезиуле да тюбейдиле – алимле аланы тишлерини ичинден уу чыгъады дейдиле. Варанланы быллай къылыкълары барды: ала, эки арт аякъларына эм къарыулу къуйрукъларына таянып, ёрге сюеледиле. Алай бла ала, кенгнге къарап, кеслерине ашарыкъ излейдиле.

Юйретсенг, къолгъа терк юйренедиле. Табийгъатда уа ала адамгъа да чабадыла. Тёлю чыгъарып ючюн, юзmezде 10–20 жыйны саладыла. Балалары уллугъа юч жылдан сора тергеледиле.

Варанланы териси аякъ кийим этерге жарайды, аны этин скойюп ашагъан къыралла да бардыла.

ЖИЛЯНЛА – ЗМЕИ

Жилиянла дуняда башха затлагъа ушамагъан жаныуарладыла, ала жалаанда гургунлагъа жууукъ келишедиле, аны себепли аланы къабукълуланы классына кийиредиле. Аланы бир бирден айыргъан 30 илишан барды. Жилияланы аууз сюеклери баш сюеклерине къымылдаулу къошулупдула. Жилияланы тишлери иги ёсгендиле, ала къабаргъа, чайнаргъа эм ашны жутаргъа болушадыла. Аркъа жиклери 140–435 дери болады, иегилери бек къымылдаулудула, жилия аланы терк окъуна бирге жыяргъа эм кенгнге созаргъа болады. Нерва системасы баш мыйысы бла аркъа жилигиндеди, ол а саныны къымылдауун, тюз жюрютюлююн жалчытады. Тилини уллу сезим кючю барды. Жарсыугъа, адамла жилия тилин чыгъаргъанын кёрселе, аны ууу жетер деп къоркъгъандан, бир хатасы болмагъан жаныуарны ёлтюрюрге ёч боладыла.

Бир къауум жилияланы узакъдан окъуна жылыуну сезген органлары барды. Питонну ол органы баш эринлерини сай чунгурчукъларында болады, африкалы уу жилияны уа – бурун тешиклерини артында. Жилияны саны къаты сюек кесекчикле эм къабукъла бла жабылыпды. Ала белгили тизгин бла къуралгъандыла эм бирге къаты байланыпдыла. Терисини баш къабугъу жылдан 2–4 кере кеси аллына сыдырылып кетеди, алгъа башындан, артда уа, чындай кибики, битеу санындан.

Жилиянла кеслерини эрттегили гургун жууукъларындан жаратылгъаннга ушайдыла. Битеу дуняда 2500 тюрлю жилия жашайды. Аланы асла-

мысы къой жилян формалыдыла. Жилянланы жумуртхадан бала чыгъаргъанлары эм кеслери бала тапхан тюрлюлери да барды. Жилянланы уулары къулакъ жанларында безлеринде къуралады. Аланы уулары адамгъа бек уллу заран келтиреди.

Арт жыллада жилянны уууну дарманлыгъын иги хайырланадыла. Талгъыр жилянны (гадюканы) эм гюрзаны ууундан къан тыйыучу дарман лебетокс эм стипген алыннганды. Жилянланы ол хайырлары ючюн, аланы тутуп, фермалада ёсдюрюп, аладан уу алып, андан а бек керекли дарманла этедиле. Аллай хайыры ючюн уулу жилянланы санларын кёбейтиу иш бардырылады. Жилянланы уулу тюрлюлери Къызыл китапха жазылгъанды. Аланы санларын сакълар ючюн эм жаяр ючюн, жилян питомникле къураугъа эс бурулгъанды.

Питон – Питон

Питон ууу болмагъан уллу жилянды, 22 тюрлюсю барды, ала барысы да кюн чыккыгъан полушарияда тубейдиле. Питонланы бек уллуларыны жети тюрлюсю Африкада, Къыбыла-Кюнчыгъыш Азияда, Малай архипелагда, Жангы Гвинеяда эм Австралияда жашайдыла. Аланы баш эринлеринде 2–4-шер чунгурчукълары барды, ала жылылыкъны-сууукълукъну билдирген билгичледиле.

Аланы бек сейирлик ишлери гурт жатыуларыды.

Патчах питон – Королевский питон

Питонланы бек гитчеси – патчах питонду, узунлугъу 1,5 метрди. Экваторлу Африкада тубейди.

Патчах питон, терекден башын энишге салындырып, ётген, учхан жаныуарланы тутады. Къоркъуу болса уа, олсагъат ёрге жыйырылып, тёп-тёгерек болуп, башын ортасына букъдурады. Аны ол заманда жангыз адам чачаллыкъ окъуна туююлдо. Аны себепли, бир-бир къыраллада анга «шаровой питон» деп атагъандыла. Н. Л. Орловну сынаууна кёре, патчах питонну тишиси 8 жумуртхагъа гурт жатып, аланы төгереклерин кеси саны бла къуршалап, кеси жылыуу бла жылытып тургъанды; температура 30° жылыдан аз болса, ол жумуртхаларына къаты кысылып жылытханды, андан кёп болса уа, къуршоуларын седиретип, сууугъуракъ этгенди. Балала 69 суткагъа чыккыгъандыла, аланы узунлукълары 43 см, ауурлукълары 44 г болгъанды.

Иероглифли питон – Иероглифовый питон

Бу питон Сахараны тюрп жанында эм Африкада жашайды. Аны узунлугъу 3–5 метр болады. Аны аякъларыны орунуна эки жанында аз-маз кёрюнген тырнакълары барды. Аны себепли, алагъа «ётюрюк аякълы» жилян деп да айтадыла.

Госта питон – Карликовый питон

Африкада питонланы ючюнчю тюрлюсю – госта питон жашайды, аны узунлугу 1 м болады.

Питонланы бирси тёрт тюрлюсю уа Къыбыла эм Къыбыла-Кюнчыгыш Азияда жайылыпды.

Къаплан питон – Тигровый питон

Бирсиледен кёбюрек къаплан питон кенг жайылыпды. Къаплан питон уллу, 8 м узунлугу болган, къаралдым-мор бетлиди. Жашаган къалын болмаган агъачлада этеди эм ташлы, алаша жерледе тубейди. Суудан узакъга кетип жашамайды. Питон тереклеге да ёрлейди, таулада 1500–1800 м бийикликде да жашайды. Питон ууакъ аякълы жаныуарланы, кемириучюлени, макака эм лангуру маймулланы эм кеп тюрлю къанатлыланы ашайды. Бирде уа питон леопардха, тойча бёруге чабады, уллу бууну жутарга да болады.

Къаплан питонла хар жылдан гурт жатадыла: 8-ден–107-ге дери (уллу лукъларына, ёсюмлерине кёре). Гурт жатхандан сора, питон аланы юслеринден кетмейди, юч ыйыкны тегереклеринден чёргелип, бала чыкъгынычы, жукъ да ашамай турады. Балалары бек терк айныйдыла эм ючжыллыкларына 4 метрге жетедиле. Ол жерли адамла къаплан питонланы юйлеринде окъуна тутадыла, – ала юйлени чычхандан бла башха кемириучю жаныуарладан сакълайдыла.

Къаралдым питон 25 жылга дери жашайды.

Анаконда – Анаконда

Анаконда дуняда жашаган жилияланы бек уллусуду. Буууучу жилияланы къауумуна киреди. Анаконданы узунлугу орталыкъ эсеп бла 5–6 м болады, алай аланы 10 метрликлери да тубейди, Кюнчыгыш Колумбияда тутулган жилияны узунлугу уа 11 м бла 43 см болганын тюз ёнчелеп билгендиле. Анаконданы тюрсюню асламысында акъсыл-жашилди, къара-мор тамгалары барды. Аллай тюрсюню аны турган жеринде жауларындан сакълайды. Анакондаланы бек суйген жерлери эски келле, тохтаган суула, Амазонка эм Ориноко череклени къатларында батмакъ сууладыла. Ол, суу ичинде жатханлай, къатына келген жаныуарланы, жюзюучю къанатлыланы тутады, жагъага чыгып, кюннге да жылынады. Суудан узакъга кетмейди.

Суу къуруса, не башха келлеге кечеди, не да суу барган жанына кетеди. Анакондала да къапларын алышадыла.

Анаконда жумуртхаладан бала чыгъарады, алай балала тапханлары да бардыла. Тиши жилия 28–42 бала табады, аланы узунлуклары 50–80 см боладыла. Кеслери алларына табийгъатда 38 жылга дери жашайдыла, адам къолунда уа 5–6 жылдан кеп жашамайдыла.

Кюнбатыш буууучу жилия – Западный удавчик

Бу жилия шимал-кюнчыгыш Африкада, Жууукъ Востокда, Ал Азияда, Иранны кюн чыкъган жанында, шималда уа Балкан жарым айрыкамда, Кавказда, Закавказьеде бла Дагъыстанда тубейди. Аны узунлугу 80 санти-

метрден эсе узунду, тюрсюню саргылдым-морду, аркъасында узунуна баргъан къаралдым тамгъалары барды. Бу жилин къумлу жерледе эм тюзледе, тенгиз тенгинден 1500 м бийикликде жашайды, 1700 тюрлюсю барды. Гитче кемириучю жаныуарлагъа эм гургунлагъа уугъа чыгъады. Узунлукълары 14 см болгъан 10–12 бала табады. Адамгъа бек иги юйюрсюнеди эм бек кеп ашайды. Террариумда 4–5 чычхан бла кълса, ол, аланы иймегенлей, бир ызгъа тюртюсюн бир бири ызындан ычхындырмай жутады. Адам кълундан ашарыкъ да алады эм аны кълунда окъуна кемириучюню бууады.

Бу жилинланы жаулары кепдю: аланы жыртхыч, төрт аякълы жаныуарла, къанатлыла, гургунла эм уллу жилинла ашайдыла. Ала жауларындан къачып къутулургъа кюрешедиле.

Къой жилин – Обыкновенный уж

Узунлугъу 77 см (эркек жилинны) эм 82 см (тиши жилинны) 1 метрге эм 1м 20 сантиметрге жетген узунлукълары болгъанлары тюбегендиле.

Къой жилинны бирси жилинладан айыргъан белгиси барды: башында эки уллу багъыр бетли тамгъасы барады. Европада, Шимал Америкада, Азияда, Монголияда кенг жайылыпды. Къабарты-Малкъарда тюзледе эм таулада 2200 м бийикликге дери тюбейди. Къой жилин сапыран макъланы, секириучю гургунланы, къамыжакъланы ашап жашайды. Бу жилинны ууу жокъду, адамгъа чапмайды эм хата этмейди.

Суу шугут – Водяной уж

Суу шугут къой жилиннга ушайды, алай аны башында эки багъыр бетли тамгъасы жокъду. Юсю къара эрик бетли, акъсыл-кёк, жашилик тюрсюню, къаралдым накъышла бла жабылыпды. Желкесинде къаралдым тамгъасы барды. Жашагъан Франциядан Орта Азиягъа дери, къыбылада Шимал Африкадан Шимал-Кюнбатыш Индиягъа дери этедиле.

Суу шугут Къабарты-Малкъарда Прохладныйден Приэльбрусъеге дери тюбейди.

Суу орунланы жагъларында жашайды. Суу жаныуарланы ашап жашайды. Бу жилин 6-дан–23-ге дери жыйны салады, балалары августда чыгъадыла.

Суу шугут адамгъа хата этмейди. Жилинны суугъа атсанг, ол, башын суудан чыгъарып, кесин а ары-бери бюгюп жюзеди. Суу шугут кесини башындан эсе кеп да уллу макъланы жутуп кълоргъа болады.

Суу шугутла, бирси жилинлача, хар заманда жукъа айры тиллерин чыгъаргъанлай айланадыла. Адамла, аны уулу жилин сунуп, бек кълоркъадыла. Алай аны тили аллында тюбеген затланы билирге эм ийисни ангыларгъа болушады.

Сарыбыдыр жилин – Желтобрюхий полоз

Сарыбыдыр жилинны узунлугъу эки метрди. Сырты бир бетлиди, тюрлю-тюрлю бояулуду. Къларын тюбю сарыды, бирде уа кълзылыракъ болгъланы да тюбейди.

Жашагъан жери Къыбыла Европа, Кавказ, Гитче Азияны ал жаныды. Къабарты-Малкъарда Прохладныйны къатларында эм Приближная станцияны къатында тубейди.

Уугъа кюндюз чыгъады, бек гиртчиди, къоркъуу болса, кесин къоруулайды, огъурсуз сызгъырады, адамгъа окъуна чабады, алай уллу туююлдю. Гитче кемириучю жаныуарланы, жубуранланы, гургунланы, къанатлыланы, аланы жумуртхаларын ашап жашайды.

Жашагъан жубуран тешикледе, къууушлада, чунгурлада, жер тешикледе этеди. Сарыбыдыр жилин, заранлы жаныуарланы ашап, эл мюлкге хайыр келтиреди.

Тёртызлыкъ жилин – Четырѐхполосный полоз

Тёртызлыкъ жилин бек узун жилинладан бириди, узунлугъу 124 сантиметрге жетеди. Аркъасында къонгур-мор тамгъалары барды. Бир-бирлерини къабукълары къызгъылдым-сарыдыла. Кѐзлеринден ауузуну къыйырларына дери къара-мор ызлыкъла келедиле. Къарын туюю саргъылдым, салам бетлиди.

Жер аралы тенгизни башында къыралада, Россияны къыбыла жанында тюзледе, Кавказда, Орта эм Гитче Азияда кенг жайылыпды. Къабарты-Малкъарны къургъакъ тюзлеринде эм 500 м бийикликте дери тубейди. Жумуртхаларыны узунлугъу 58 мм болады.

Жилин бек огъурсузду, къоркъуу болса, ол, ал жанын ѐрге кѐтюрюп, боюнуну эки жанын кѐпдюрюп, сызгъырып, кесин душманнга атады, алай а уулу туююлдю.

Заранлы жаныуарланы ашагъаны бла хайырлыды.

Багъырбаш жилин – Обыкновенная медянка

Багъырбаш жилин кенг жайылыпды: битеу Европада, Кюнбатыш Казахстанда, шимал жанында, Гитче Азияда, Кавказда, Закавказьеде, Иранда.

Жилинны узунлугъу 65 см болады. Аркъасыны тюрсюню акъсылдан акъсыл-моргъа эм сары-моргъа, къызыл-моргъа, къызыл-багъыргъа дери болады. Аркъасыны узунуна гитче къара тамгъачыкъла барадыла. Боюнунда эки мор неда къара-мор ызлыкъла (неда тамгъала) барадыла эм ала желкесинде бирге къошуладыла. Тѐшесини башы къарады неда белгили накъышы барды. Бурун тешиклеринден башлап, кѐсюню юсю бла къулагъына дери узун иничке ызлыкъ барады. Къарын туюю акъсылды, кѐксюлдюм-акъсылды, моруракъ, къызгъылдым-мор, къызгъылдым неда къызыл окъунады.

Асламысына къургъакъ тау жерледе тубейди, къалын юлкулени ичинде, алай терен агъачлада, биченликледе неда тюзледе окъуна. Таулагъа 3000 м бийикликте кѐтюрюледди, къургъакъ, кюн бетли сыртланы сайлайды. Кемириучю жаныуарланы уяларында, ташла тюплеринде, чириген терек тюзледе бугъады. Мылы, жиши жерлени суймейди, суугъа артыкъ суйюп бармайды.

Багъырбаш жилинланы суйген ашлары гургунладыла, алай гитче сют ичген жаныуарчыкъланы да, къанатлыланы балаларын да, гитче жилинчыкъланы эм къумурсхаланы да ашайды.

Багъырбаш жилин 2–5 бала табады. Туугъан заманда аланы узунлукълары 13–15 см боладыла.

Багъырбаш жилинны сейирлик адети барды: төп-төгерек къаты чулгъанып, къаты тугул болуп къалады. Зат къатылса, бютюн къаты болады, узунлугъуну ючден бирин анга атады. Тутулгъан жилин ачыуланып къабады, терини окъуна тешеди, алай муну къапханы адамгъа арталлыда хаталы туююлдо. Кёп жерледе бу жилинланы, бек уулугъа санап, къырадыла.

Кёксюл жилин – Оливковый полоз

Къой жилинланы къауумуна киреди. Узунлугъу 1 метрден узун хазна болмайды, асламысына уа 60–70 см болады. Баш жаны не къара эрик бетли, неда акъсыл-мор болады, боюнуну эм ал жаныны къабыргъаларында уллу кёзге ушаш тамгъала акъсыл эм къаралдым ызлыкъла бла жасалыпдыла. Башыны юсю бир бетлиди, кёзлерини арты бла уа акъсыл кенделен ызлыкъла барадыла, къарын тюбю сарыды неда жашиликрекди. Балкан жарым айрыкамда, Кюнчыгъыш Адриатиканы айрыкамларында, Ал Азияда, Иранда, битеу Кавказда, Къыбыла Туркменияда кенг жайылыпды. Асламысында кюн тууушлу ташлы сыртлада жашайды, бирде уа агъач къыйырларында, терек бахчалада тюбейди. Сюркелип неда кесин жауна атып бу жилинны хазна жилин жеталмайды. Гургунланы, гитче кемириучюлени эм къумурсхаланы ашап жашайды. Кеси къауумунда бирси жилинладан айырмасы – сызгъыра билмейди. Къоркъуу болса, бугъаргъа кюрешеди ансы, огъурсулукъ этмейди.

Накъышлы жилин – Узорчатый полоз

Орталыкъ узунлугъу болгъан, 1 метрге дери, энчи тюрсюню болгъан жилинды. Башында къара ызлыкълары барды: къаралдым баргъан ызлыкъла эки кёзюню ал жанларын бирге къошадыла, эки ызлыкъ кёз башлары бла тулусуну юсю бла озадыла. Акъсылдым аркъасыны узуну бла төрт къонгур ызлыкъ барады: къара эм къаралдым-къонгур кенделен тамгъала аркъасыны узунуна созуладыла.

Жашагъан жерлери Украинадан Кавказны, Иранны, Къыбыла Сибирьни юсю бла Къытайгъа эм Узакъ Кюнчыгъышха дери барады. Шимал Кавказда тюзле бла чекленеди. Бизни республикада Прохладныйни эм Терек районну тюзлеринде тюбейди.

Бу жилинла суу жагъаланы, кёллени эм жипиле болгъан алаша жерлени сюедиле. Сабанлагъа суу илипинле бла келедиле. Адамла къолан жилинны, уулу сунуп, ёлтюредиле, алай аны адамгъа хатасы тиймейди, заранлы жаныуарланы ашайды.

Жумуртхачы жилин – Яичная змея

Африкалы жумуртхачы жилинла жангыз кеслери бир къауумну къурайдыла.

Тыш тюрсюню артыкъ белгили туююлдо: юсю юзmez-сары неда къонгу-

руракъды, не бир тюрсюнлю, не да узун ызлыкълардан толупду. Жуху жютю-
дю, кёзлери уллудула.

Къыбыла эм Экватор Африкада, шималда Сахарагъа дери эм Аравия
айрыкамгъа дери жашайды.

Бу жилияла къанатлыланы жумуртхаларын ашап жашайдыла. Аша-
рыкъны тутаргъа эм тартыргъа керекли болмагъаны себепли, быланы тиш-
лери гитчедиле, алай ауузлары уа бек кенгге ачылады.

Жилиян кеси 80 сантиметрден узун болмаса да, тауукъ жумуртхача уллу-
лукълары болгъан жумуртхаланы эм затланы жутаргъа болады. Тамагъы
да, анга кёре, кенг болады. Ол, жумуртха ашны хар заманда да табып турал-
магъаны себепли, къарыуун бек азчыкъ къората жашайды. Жауларындан,
тёп-төгерек чулгъанып, иегилерин бирге ышыгъан таууш этдирип къутула-
ды.

Ётюрюк къой жилиян — Ложный уж

Бу жилияла уулу тишлери эм уу берген безлери болгъанлары бла бел-
гилидиле. Жилияланы артха къайырылгъан уулу тишлери бирси тишле-
ринден кенгирек орналыпдыла. Ол тишлени ал жанлары бла баразачыкъ
барады, ол ыз бла жарагъа уу къуюлады. Аны ууу гитче жаныуарлагъа
хаталыды, уллу жаныуарлагъа бла адамлагъа хатасы хазна жетмейди, не
ючюн десегиз, ол уулу тишле аны ауузуну теренинде болгъанлары себепли,
уллу затла ары дери жетмейдиле.

Ётюрюк къой жилияланы къауумуна киштик жилиян, иранлы киштик
жилян, гургунлу жилиян, терели гургун жилиян киредиле.

Гургун жилиян — Ящеричная змея

Гургун жилиян Кавказда тюбейди. Аны жашагъан жери къургъакъ, таш-
лы киришле, къырла, хуналадыла. Бирде ала терек, жюзюм бахчалада, мир-
зеу сабанлада да тюбейдиле. Къоркъсала, къачып къутулуп, жубуран эм
бирси жаныуарланы тешиклеринде бугъадыла. Жолун кессенг, ол бек огъур-
сузланады, кёп заманга сызгыргъанлай, шууулдагъанлай турады, жауу
таба кесин атады, къабалса, къабады.

Гургун жилияны кесин жуундургъан сейир адети да барды. Ол, чинг
ёрге туруп, бурунунда безлеринден чыкыгъан сууну башындан къуйругъуна
дери жагъады. Эштада, ол ийисли сууну хайыры бла жилияла бир бирлери-
ни болгъан жерлерин биле болурла дерчады.

Бу жилияланы уу чыгъаргъан тишлери ауузларыны арт жанларында
болгъанлары себепли, аланы уулары адамгъа не жаныуаргъа хаталы тю-
йюлдю деп, алимле алай тохташдыргъандыла.

Гымма — Кобра

Гымма Къыбыла Азияда эм Африкада жашайды. Аланы 14 тюрлюсюн-
ден игирек белгилиси эм кенгге жайылгъаны индия кёзлюкю жилиянды.
Аны узунлугъу 160–180 см болады.

Индия кёзлюкю жилинны тюрсюнлери кёп туююлдо, къайсы районда жашагъанларына кёре болады, алай бир жерде окъуна кёп тюрсюнлюлери тюбейди.

Къоркъуу болса, кёзлюкю жилин кесини ючден бирин ёрге сюеп, башын душманыны тенгинде туту, боюнунда 8 къауум жиклерин ары бла бери жаяды. Ол заманда боюну кенгередиди эм къаты болады, аны «кёзлюклерини» накъышы (арт жанында окъуна) ачыкъ кёрюнеди. Душман артына окъуна ётсе да, аны кёзлерини сураты тюрлю-тюрлю форма алады: эки кёзю орунуна бир къара тамгъа айланыргъа болады, тегерегинде кенг акъ ызлыгъы бла.

Индиядан, Шри-Ланкада, Къыбыла-Кюнчыгъыш Азиядан, къыбылада Филиппин айрыкамлагъа дери барды. Кёзлюкю жилин оюлгъан ташла ортасында, терек тамырланы тюплеринде, гумулжук уялада, жарлада, чырпыла ичинде, адам жашагъан жерлеге жууукъда жашайды. Таулагъа 2700 м бийикликге ёрлейди. Март айда тиши жилин 10–20 жумуртха салады, 70–80 кюнден гитче балала чыгъадыла. Гуртларын эм балаларын атасы, анасы да бирча къоруулайдыла.

Кёзлюкю жилинны жаулары кёпдиди, алай барысындан да бек хата уа алагъа мангуст этеди. Жилин уууна ол итден эсе 25 кере тёзюмлю болса да, ол, кесин жилиннга къацдырмазгъа кюреше, ары-бери секиреди, тап тюшгенлей а, жютю тишлерин жилинны боюнуна сугъады да, ёлтюреди.

Талгъыр жилин – Гадюка

Мынга татар халкъ къара жилин дейди. Бу жилинны уу жетдирген тишлери тамаша къуралыпдыла. Ала жилинны баш жаягъында узунуна тизилип турадыла, жилин ауузун ачханлай, жаягъы кенделен айланып, баш тишлери ёрге сюеледиле. Алай бла кесини узунлугъу 60 см болгъан жилинны тишлерини узунлугъу 0,5 см болады; **габос** уу жилинны тишлери уа 3–4 сантиметрге дери жетедиле. Ол тишле къымылдагъан жаякълада болсала эди, жилин, кесин жаралы этмей, зат ашяллыкъ туююл эди. Хар баш жаягъында 1–2 уллу тиши барды, аланы ызларындан да 3–4 гитчерек тишлери – «орунбасарлары» – барды. Алдагъы уллу тишлеринден бири тюшсе неда сынса, аны орунуна ызындагъы тиш, экинчиси, аны алышындырады. Жилинны уу къурагъан беши баш жаягъындады, андан уу тишге къуюлады. Тюп жаякъда тишлери уу чыгъармайдыла, ала ашарыкъны жутаргъа, аны тамакъгъа тюртюрге болушадыла.

Уу жилинланы башлары ючгюл тегерекдиле, буруну дупугъуракъды, къулакъ жанлары игида бери чыгъыпдыла. Уу жилинланы кёзлери уллу туююлдоле. Жилинны башы башха санындан боюн урчугъу бла айырылады. Уу жилинланы тюрсюнлери асламысында юч тюрлю боладыла: агъач талгъыр жилинланы жашил, юзмезли жерледе жашагъанларыны юзмезмор бетли, жерде, агъачлада жашагъан жилинланы тюрсюнлери жингил боюлу ишленген геометрия фигурала бла жасалыпды.

Уу жилинла Америкада, Европада, Азияда кенг жайылыпдыла. Бу жилинла аз къымылдаучу жилинладыла, кюндюз кюннге жылынып турадыла,

къарангы болгъанлай а, уугъа чыгъадыла, аланы бир къауумлары уа, кече да къымылдамай, алларына келгенни тутаргъа сакълайдыла.

Уу жилианланы аш табыулары бирчады: ала, жаныуарланы уруп, тишлеринден анга уу иедиле, сора, бир кесек сакълап туруп, аны ёлгенин билгенден сора, жутуп башлайдыла.

Адамгъа уллу уулу жилианны къапханы бек хаталыды. Алай медицина жилиан уруп ёлген адамланы санын 1% дери тюшюргенди. Болсада жилиан ургъан жер бек ауруйду, къапхан жеринде кёп къан юйюшеди, андан сора да, къан тамырлада къанны уютады, адамны жүреги аман ишлейди, башы тегерек айланады, къусарыгъы келеди, эси ауаргъа да болады.

Уу жилианланы асламысы балала табадыла, жумуртха жилианны ичинде тургъанлай, аладан балала жаратыладыла, бир къауумлары уа гурт жатып бала чыгъарадыла. Жилианны уллулугъуна-гитчелигине кёре, балаланы санлары 4–8, 40–70 боладыла.

Ёзен талгъыр жилиан – Степная гадюка

Бу уу жилианла уллу туююлдюле, узунлукълары 60 см болады. Жилианны тюрсюню къонгуруракъ-акъсыл неда кёгюрек-акъсылды, аны юсюнде айланч-бойланч ызлыкълары барды.

Жашагъан жерлери Кюнбатыш Европадан Кюнчыгъыш Къазахстаннга эм Шимал-Кюнбатыш Къытайгъа, къыбылада уа Турциягъа эм Ираннга дери барады. Къабарты-Малкъарда тюзледен, къырладан башлап, 2400 м бийикликге дери таулада тюбейдиле.

Ёзен талгъыр жилиан кемириучюлени эм гургунланы ашап жашайды. Бала жилианчыкъла асламысында къурт-къумурсха эм гургунла ашайдыла.

Балалары 14–15 см узунлукълары бла июльдэн октябрге дери тууадыла. Уллу жилианла жылгъа 3 кере къапларын алышындырадыла. Ёзен жилианла уулу жилианлагъа саналадыла, алай аланы къапханлары, адамны бек ачитса да, ёлтюрген этмейди. Ёзен уу жилианланы ууларын алып, дарман этедиле. Заранлы жаныуарланы ашагъаны бла эл мюлкге хайырлыды.

Уу жилианлагъа жилианланы бу тюрлюлери саналадыла:

Жер талгъыр жилиан
Синай талгъыр жилиан
Бирман талгъыр жилиан
Керти талгъыр жилиан
Терели талгъыр жилиан
Ёзен талгъыр жилиан
Кавказ талгъыр жилиан
Аспис талгъыр жилиан
Мангкъабурун талгъыр жилиан
Бурунлу талгъыр жилиан
Гюрза
Сынжырлы талгъыр жилиан

Африка талгъыр жилиан
Даурчу талгъыр жилиан
Габон талгъыр жилиан
Къуйрукълу талгъыр жилиан
Жоккукъаш талгъыр жилиан
Палестин талгъыр жилиан
Даулу талгъыр жилиан
Мюйюзлю талгъыр жилиан
Авиценнаны талгъыр жилианы
Ала эфа
Агъач талгъыр жилиан
Мюйюзлю агъач талгъыр жилиан

АЛЛИГАТОРЛА – АЛЛИГАТОРЫ

Аллигаторла тузсуз суу ойматлада жашайдыла. Сарыуеклени адамлагъа, игирек белгилиси миссисипи аллигаторду. Ол, Къыбыла Флориданы зона-сында тузсуз суулу ойматладан башлап, торф батмакълада суу тохташхан жерлеге дери жашайды. Миссисипи аллигаторну бек магъаналы иги иши, батмакъланы къазып, аланы керексиз хансладан ариулап, жашагъан жерлерин кенгертиудю, тургъан жерлерин суу бла жалчытыуду. Алай бла ала кеслерине жашаргъа бёкем жерле ишлейдиле. Хар аллай жерде не тиши, не эркек сарыуек кеси жашайды; алай исси жыллада суу болгъан ойматлагъа аланы бир ненчасы жыйылгъаны да болады. Аллигаторланы тишилерини бла эркеклерини кёллери башха болады, ала башха жашайдыла. Уллу аллигаторланы тургъан суу жерлери 20–40 га болады. Апрель–май айлада эркек аллигатор бир-бирде уллу къычырып мёнгюрдейди, анга жууап берген тиши сарыуекни жерине барып, анда бир эки кюн турады. Андан чыгып, дагъыда бирси ойматлагъа барады... Бир эркек аллигаторну жерине экинчиси кирсе уа, аланы араларында къаты туююшле боладыла, бир бирини жаякъларын сындыргъанлары да болады. Тиши аллигаторла, жумуртха салыргъа хазырлана, суу туюнде кырдыкладан жыртып, кенглиги 1,5 м, бийиклиги 0,5 м болгъан лыппыр ишлейдиле. Лыппырны башында чунгурчукъ этип, ары 20–60 жумуртха салады эм аны башын кырдык бла жабып къояды. Жумуртха салып бошагъандан сора, уясыны къатындан 120–150 метрден узакъгъа кетмей, сакълап турадыла. 63 суткадан жумуртхаладан балала жаратыладыла эм ала сау жумуртханы ичинде макъа таууш этедиле. Ол заманда аналары, жумуртханы ауузу бла сындырып, балалагъа чыгъаргъа болушады. Балаларына аллигатор жангы суу орун ишлейди эм эки ай чакълы аланы бирсиледен къоруулай жашайды. Экижыллыкъ аллигаторну узунлугъу 90 см болады. Тёлю берир заманнга, аланы узунлукълары 1,8 метрге жетеди. Аллигаторланы юйюрлерине дагъыда къытай аллигатор, кёзлюкю кайман, кенгжух кайман, къара кайман, сыйдаммангылай кайман деген сарыуекле киредиле.

Нил сарыуек – Нильский крокодил

Нил сарыуек бек белгили жаныуарладан бириди. Аны жухуну кенглиги саныны узунлугъуну жарымы чакълы барды. Аркъасыны тюрсюню къаралдым-жашилди, гитче къара тамгълалары барды, къарын тую кирсыманморду. Бу сарыуеклени узунлукълары 6 м, ауурлукълары 600 кг болургъа боллукъдула.

Битеу Африкада жайылыпды, аны шимал жанындан бла Мадагаскардан, Комор, Сейшель айрыкамладан къалгъан жерлеринде.

Жангы туугъан балаларыны узунлугъу 28 см болады, 12–15 жылдан кеслери бала чыгъарырча боладыла, ол заманнга аланы узунлукълары 2–3 метрге жетеди. Ауурлукълары 70–100 кг болады.

Нил сарыуекле кече суу туюнде турадыла, кюн тийгенде уа, жагъагъа чыгып, кюннге жылынадыла. Узунлукълары 1 м болгъан сарыуекле суу туюнде 40 минутха дери тураладыла, жашаулулары уа – андан да кёбюрек.

Нил сууну сарыуеклерини ашлары кѣп тюрлюдю: гитчереклерини ашларыны 70% кѣмурсхала, ургѣуйла эм уллу кѣамыжакѣладыла. Уллу сарыуекле уа, жаныуарланы суу ичген жерде сакѣлап, гаммешлеге, мюйюз-бурунлагѣа окѣуна чабадыла. Ала бийик кырдыклы жагѣалада бугѣадыла. Бир-бир жерледе уа ол адамгѣа окѣуна кѣоркѣуулуду. Чабакѣланы сарыуек ауузуну жаны бла терк окѣуна кѣабады. Жагѣада жаныуарны сермер ючюн, ол кесини узунлугѣундан бир ненча кере узунга секиреди.

Нил сарыуекле, уллу жаныуарны жыртыр ючюн, бир ненчасы бирге болуп ашайдыла. Сарыуек, жаныуарны кеси жуталмаса, аны бирси сарыуекге элтеди, сора экиси эки жанындан ашайдыла. Андан да сейир а жаш сарыуеклени чабакѣ тутар ючюн биригиулериди. Ала, суу чучхурну аллында гюрен туруп, ауузларын ачып, келген чабакѣланы, оздурмай, кѣабып турадыла. Ол заманда ала гюрен турууларын бузмайдыла неда чабакѣ ючюн бир жанына бурулмайдыла, тюйюшмейдиле.

Нил сарыуеклени тиши сарыуек ючюн кюрешлери да сейирди. Эркек сарыуекле тюйюшедиле, хорлагѣан хорланнганны ызындан кѣууады, ол, артха айланып, башын ѳрге кѣтюрюп анга боюнун узатып тохтаса, хорланнганына женгдиреди. Хорлагѣан, келип, аны жаягѣындан кѣабады, алай сындыргѣан а этмейди. Алай бла хорланнган кѣысталады. Нил сарыуекни аш орунунда 5 килограммгѣа дери таш табылады.

Ганг гавиал – Гангский гавиал

Сарыуеклени бир тюрлюсюн жангыз Ганг гавиал кѣурайды, узунлугѣу 6,6 м болады. Мазаллы гавиалны жухуну узунлугѣу, аны жуху кѣуралгѣан жерини кенглигинден эсе 3,5–5 кере узунду. Гавиалны узунуна ѳсюю артыгѣыракѣда жаш заманында сейирди: ол биринчи эки жылына узунуна 6 кере кѣп ѳседи. Аны аллай жуху чабакѣ тутаргѣа бек иги жарашдырылыпды. Тишлери узунладыла, иничкеледиле эм жютюледиле; баш жаягѣында 27, тюп жаягѣында 24 тиши барды. Сарыуекни сырт жаныны тюрсюню кѣаралдымды, жашил-морду, кѣарын тюбю саргѣылдым-жашилди.

Индостан жарым айрыкамда, Бирмада, суу ызланы узунуна жайылыпдыла. Ала терен суу ойматлада жашаргѣа сюедиле. Уллу эркек гавиалла бийлеген жерлени узунлугѣу 12–20 км, тишилери бийлеген жерле уа узунуна 10–12 километрге созуладыла.

Гавиалланы баш ашларына чабакѣ санала эсе да, ала кѣанатлыланы, ууакѣ тѳрт аякѣлы жаныуарланы да ашайдыла. Ол жерни адамларыны адетлерине кѣре, ѳлген адамны ѳлюклерин Гангны сыйлы сууна атадыла, гавиалла аллай ѳлюклени да ашайдыла. Сууда жюзген адамлагѣа ала, уллу болсала да, хаталы тюйюлдюле.

Мартда, апрель айлада тиши гавиалла суу боюнларында юзmezге 16–90-шар жумуртха саладыла, аладан 75–105 суткадан балала чыгѣадыла. Аналары, аланы жумуртха тышларын сындырып, чыгѣаргѣа болушадыла, сора балаларын кеслери жашагѣан ойматлагѣа ташыйдыла. Адамла гавиаллагѣа халеклик саладыла, аны себепли гавиалла аздан-аз болуп барадыла. Сѳз ючюн, Бангладешде аланы бири да кѣалмагѣанды, Пакистанда бла Непалда да, бир ненчасындан сора, жокѣду. Индияда, аланы сакѣлар ючюн, заманында этилген мадарланы хайырындан, ала энди Кѣыбыла Индиягѣа дери окѣуна жайылгѣандыла.

ТАШ МАКЪАЛА – ЧЕРЕПАХИ

Таш макъа – Черепаха

Таш макъала сейирлик жаныуарладыла, ашны айыртламай ашайдыла, кёп тюрлю боладыла, иги кёредиле. Ийисни, тийгенни иги сезедиле, эшитген а осал этедиле.

Кайман деген таш макъа хаталы макъагъа саналады, къоркъуулуду – чабакъланы, макъаланы, баппушланы окъуна ашайды.

Сууда жашагъан таш макъала (адамла этлерин ашаргъа жарагъанлары) чабакъланы, къурт-къумурсханы эм макъа балаланы ашап жашайдыла.

Жипи таш макъала жерде да, сууда да жашайдыла, агъач кёгетлени, жемишлени ашайдыла. **Гофер** деген таш макъала уа кюндюз къургъакъ жерлени жырып, ары кирип, кюн къызыулукъдан сакъланадыла. Кече уа ашарыкъ излей чыгъадыла – кёгетле эм тюрлю-тюрлю хансла. Къышда таш макъала къыш жукъугъа киредиле. Жерде жашагъан таш макъала ёпкелери бла солуйдула. Таш макъаланы сюек къаплары кесекледен къуралыпды.

Тузсуз суулада жашагъан таш макъа –

Пресноводная черепаха

Бу таш макъала бек кенгге жайылгъан жаныуарладыла, бери 85 тюрлю таш макъа киреди. Была орталыкъ эм гитче ёсюмлю жаныуарлагъа тергеледиле. Тышлары сюек бла жабылыпды, сыртлары тегерек, эниште айланган, зугул формалыдыла. Аякълары асламысында жюзерге жараулудула, жютю тырнакълары жер къазаргъа жарайдыла. Асламысыны башлары жаланды, бир тюрлюлерини уа арт желкелеринде гитче сюек къабукъчукълары барды. Бек кёп жерледе жайылыпдыла: Европагъа, Азиягъа, Африкагъа, Шимал эм Къыбыла Америкагъа дери. Макъаланы кёплери сууда жашайдыла, тынч баргъан тузсуз сууланы сайлайдыла, сууда терк жюзедиле, жерде иги жюрюйдюле. Жаныуарланы эм ёсген затланы ашайдыла.

Суу таш макъаладан бизни жерледе каспий таш макъа жашайды, аны узунлугъу 22 сантиметрге жетеди.

Жипи таш макъа – Болотная черепаха

Таш макъаланы сюек къаплары барды: баш жаны къаты, тегерегирек, къарын тюбу уа – къанга, ёшюн аллында эм артында башы, аякълары жыйылырча, чыгъарча, жерлери барды.

Таш макъаланы 6000 тюрлюсю белгиледи. Бизни жерледе жипиледе жашагъан тюрлюсю кёп тюбейди. Баш сюегини ёлчеми 28,6 см болады. Ол а куйругъуну узунлугъуну жарымы чакълыды.

Европада, Кавказда, Тау Артында, Закавказьеде, Шимал Африкада, Турцияда, Иранда жайылыпды. Аланы жашагъан жерлери суулу жерледиле: суу жагъала, келле, жипиле, къамиш ёсген жерле, топуракъ тюплю эм юз-

мез жагъалы мекамла. Таш макъала къыш жукъудан апрельни ортасында уянадыла.

Моллюсклары, сенгирчкелени, къурт-къумурсха бла кёл макъаланы эм суу төгерегинде ёсген хансланы ашайдыла.

Бир жылгъа ала юзmezге юч кере жумуртха саладыла, аладан 8-шер бала чыгъарадыла. Жумуртхаларыны узунлугъу 13 мм болады.

Адамгъа хатасы жетмейди.

Каспий таш макъа – Каспийская черепаха

Узунлугъу 22 см болады, суюк къабугъу сыйдамды. Аякъларыны бар-макъ орталары жюзерге жараулу бирге къошулупдула. Тыш тюрсюню эрик бетли кёкдю неда къонгурду. Къарын тюрю саргъылдымды, къара тамгъалары барды. Башында, боюнунда, аякъларыны узунуна баргъан саргъылдым ызлыкълары барды.

Каспий таш макъа Шимал-Кюнбатыш Африкада эм Пиреней жарым айрыкамда, Эгей тенгизде, Балкан жарым айрыкамда, Кипрде, Турцияда, Иранда, Закавказьеде кенг жайылыпды. Бизни къыралда Дагъыстанда тюрбейди. Бу тюрлю макъала ариу суулу илипинледе, арыкълада, суу тохтагъан жерледе, агъач суучукълада, тузлуракъ суулада окъуна тюрбейдиле. Ашагъан сууда, жерде жашагъан жаныуарланы да этедиле, суудан узакъгъа кетмейдиле. Ашарыкълары суу хансла, созулгъан хансла, мырды хансладыла. Тюрлю-тюрлю чабакъланы эм гитче айры чабакълагъа ушашлы жаныуарланы да ашайдыла.

Кюндюз таш макъала бек тири айланадыла, аш мажарадыла, кюнде жатып жылынадыла, кече уа суу тюрбюнде топуракъ тюрбюне кирип жукълайдыла. Къышлагъан да ала суу тюрбюнде этедиле.

Каспий таш макъала уллу 10–11-жыллыкъларында боладыла, ол заманда аркъа суюклерини узунлугъу 14–16 сантиметрге жетеди.

Мартда – апрельде къошуладыла, андан сора тиши макъала бир сезоннга 8–10-шардан юч кере жумуртха саладыла. Сентябрьде гитче макъачыкъла чыгъадыла, ала, уяларыны жанларын къазып, орунчукъла этип, анда къышлайдыла. Ала жумуртха къапларын ашап жашайдыла.

Пил таш макъа – Слоновая черепаха

Жер юсюнде жашагъан таш макъаланы бек уллусуна эм сейирлигине пил макъаны санаргъа боллукъду. Суюк къабыны узунлугъу 110 см, бийиклиги 60 см болады. Базыкъ, мазаллы бутлары аны ауур төммегин кётюредиле. Уллу макъаланы ауурлукълары 100 кг жетеди, бек мазаллыларыны ауурлугъу уа 400 кг окъуна болады. Пил таш макъаны сырт суюги тик энишге айланады, ал жанындагъы уа, энишге айланмай, боюнуну жаны бла ёрге къайырылыпды, алай бла аякъларына, боюнуну кымылдар онг береди. Эркекleri тишилеринден эсе уллуракъдыла, аланы сырт суюкleri узунуракъдыла.

Пил таш макъала, Галапагос айрыкамны сейирлик затларындан бирине саналадыла. Испанлы тенгиз жюзюучюле XVII ёмюрде ол айрыкамланы

биринчи ачханда, ол жаныуаргъа галапагос – уллу макъа – деп атагъандыла. Ол заманда айрыкамны тешлери аладан топша-толу эдиле. Аланы алай кеп болгъанлары эм тутаргъа тынчлыкълары уучуланы эслерин бурдурмай кьоймагъанды. Кит уугъа деп узакъ жолоучулукъгъа чыккыгъанда, ала кеме-леге жюзле бла таш макъа жюклегендиле. Тезюмлю жаныуарла, артыкъ аз-май, 12–14 ай кечингендиле. Аланы этлери уучуланы жангы эт бла жал-чытханды, тенгиз ауруудан (цингадан) аурутмагъанды. Кемелени дефтер-леринде жазылгъан тарихле бу макъаланы кьырыу кенг жайылгъанына шагъатлыкъ этедиле. Сёз ючюн, кит ёлтюрюучюле 36 жылгъа Галапагос айрыкамда 10373 таш макъа тутхандыла, алай бла, анда хазна таш макъа кьоймагъандыла.

Пил макъаланы жумуртха салыулары ноябрьден апрель айгъа дери со-зулады. Тиши макъала, жумуртха салыр жер излей, узакъ жолоучулукъгъа чыгъадыла, суу жагъалада жумуртха салыргъа жараулу жерлени табады-ла. Арт аякълары бла кьошун формалы уру кьазадыла, теренлиги 40 см болгъан, анга 2-ден 22-ге дери теп-төгерек, диаметрлери 5–6 см болгъан, ауурлукълары 110 г болгъан жумуртхала саладыла; 6–7 айдан сора аладан гитче макъачыкъла чыгъадыла, аланы ауурлукълары 70 г болады.

Къургъакъ жерледе жашаучу таш макъа –

Сухопутная черепаха

Къургъакъ жерледе жашаучу таш макъала барысы да жерде жюрюген жаныуарладыла. Аланы сюек къаплары къалынды, бутлары томуроу фор-малыдыла, бармакълары бирге кьошулупдула, аланы ахырларында уа тыр-накълары барды. Башлары эм аякълары къаты сюек къабукъла бла жабы-лыпдыла. Жерде жюрюген таш макъала кеп тюрлюдюле: аланы узунлукъ-лары, 12 сантиметрден башлап, метрден артыкъ болгъанлары тюбейди. Жерде жашагъан таш макъаланы да асламысы Африкада, Къыбыла-Кюнчыгъыш Азияда, Къыбыла Америкада эм Шималда жашайдыла. Жерде жашагъан таш макъала ачыкъ жерледе, тюзледе, къызыу жерледе эм къум тюзледе жашайдыла, алай бир-бирде уа аланы терен агъачлада жашагъанлары да тюбейди. Макъала душманларындан асламысында къачып кьутуладыла эм сюек къапларыны ичине бугъунадыла.

Таш макъала ёсген затланы ашап жашайдыла, гитче мытыр жаныуарчыкъланы аз ашайдыла. Аланы ашха уллу тезюмлюклери барды, кек кырдык тапсала уа, суусуз иги кесек заманны кечинедиле. Жерде жашагъан таш макъала не тюрлю къыйынлыкълагъа да сейирлик тезедиле. Ала 100–150 жылгъа дери жашайдыла.

Жашил неда шорпалыкъ таш макъа –

Зеленая или суповая черепаха

Бу таш макъа айтхылыкъ татлы этини эм андан этилген шорпаны та-тымлылыкъгы бла белгиледи. Макъаланы ююрлеринде бу бек уллугъа са-налады. Жетген макъаны тыш сюек къабугъуну узунлугъу 100 см болады,

аланы уллу кѳауумуну сюек кѳабугъуну узунлугъу уа 140 сантиметрге жетеди. Уллу макъаланы ауурлукълары 200 кг, бек уллуларыны ауурлугъу уа 400 кг окъуна болады.

XVI ёмюрде Колумб Кариб тенгизни ортасы бла ётерге тюшгенде, жашил макъаланы уллу сюрюулерини ичи бла ётерге кемелеге бек кѳыйын болгъанды. Алай аланы да тенгизчиле, кит уучула, галапагос таш макъаланыча, чексиз кѳыргъандыла: этлерин тузлагъандыла, кѳакъ этгендиле эм таш макъаланы кеслерин саулай тутхандыла. Ма аны ючюн айтылгъанды: «Кариб тенгизни ачыуда жашил таш макъаланы уллу хайырлары жетгенди», – деп.

Жашил таш макъаланы ачыкъ тенгизде кёрюрге окъуна болса да, ала суу жагъаладан кенгге кетмейдиле, аланы хар заманда да туруучу жерлери жагъа сууланы 4–6 м теренликлериди, былайлада къалын, узун ёсген кырдыкла былагъа алаамат ашарыкъ боладыла. Андан сора да, тенгизни бу теренлигинде медузала, моллюскла, башха ууакъ жаныуарла эм тюрлю-тюрлю тенгиз кырдыкла тюбейдиле.

Жумуртха салыр заманлары жетсе, ала кеслери сайлагъан узакъ жерлеге жолоучу боладыла. Сёз ючюн, Бразилияны жагъаларында жашагъан макъала, жумуртха салыр ючюн, 2 000 км жюзюп, Вознесение айрыкамны юзmezли жагъаларына келедиле. Жетер жерлерине келгенден сора, ала юйюр къурайдыла, тиши таш макъала уа, кече сайын суудан чыгъып, юзmezде жер сайлап, уру къазадыла, аны ичинде уа – уя. Уяны жаланда арт аякълары бла къазадыла, кѳошун формалы, теренлиги 20 см болгъан, суу толкъун жетmezлик жерни сайлайдыла. Уягъа 70–200 тѳп-тѳгерек, диаметрлери 5 см болгъан, тышлары тери кѳабукъдан болгъан жумуртха саладыла. Бир жылгъа хар таш макъа аллай биришер юч кере жумуртха салады. Салып бошагъандан сора, уяны башын сыйдамлайды, сора суйген тенгизине кетеди.

III. ЧАБАКЪЛА – РЫБЫ

Акула – Акула

Акулала жыртхыч чабакъладыла, бусагъатдагъы чабакъланы бек малзаллыларыдыла: узунлукълары 20 метрге жетеди. Бизни кыралда Баренцево, Балтика, Къара, Азов, Узакъ Востокну тенгизлеринде жашайдыла, асламысы жыйны саладыла, бир къауумлары уа балала табадыла.

Чабакъла суу тюбюнде жашагъан ийнели ууакъ жаныуарланы, моллюскланы, къуртланы ашайдыла. Адамлагъа окъуна чабадыла. Акуланы бауурдан чабакъ жау аладыла, эти ашаргъа жарайды, сюегинден чабакъ желим этедиле.

Шинжили акула – Колючая акула (токотница, катран)

Шинжили акула 1,5 метрден уллу хазна болмайды. Кенг жайылгъан эм саны бек кёп болгъан чабакъды. Ууакъ чабакъланы къууады эм аркъа сюексиз тенгиз жаныуарланы ашап жашайды. Акъырын ёседи. Эти ашаргъа жарайды, уллу баууру бек багъалы чабакъ жаудан байды.

Акъ амур – Амур белый

Узунлугъу 120 см, ауурлугъу 30 килограммгъа дери болады. Мангылайы кенгди, ауузу башыны тюп аласындады. Аркъасы жашилирек неда саргъылдымыракъды, къабыргъалары къаралдым-сарыды.

Ёзен суулада Терекде, Черекде, Басханда, Малкъар черекде тюбейди. Кюндюз сууланы теренинде турады, кече уа ашаргъа суу басхан биченликлеге чыгъады. Асламысында, сууда битимлени, къуртланы, къумурсха гинжилени, гитче чабакъчыкъланы ашайды.

Кёллени, каналланы ууакъ къуртладан ариулайды.

Анчоус – Анчоус

Узунлугъу 15 см болады. Бизни кыралда Азов эм Къара тенгизледе тюбейди. Сюрюу болуп жюрюйдюле. Къышлагъан жерлеринден жыйны салгъан эм бирге къошулгъан жерлерине кечедиле. Экинчи жылында уллу чабакъгъа тергеледи. Жыйны майдан сентябрьге дери эки кезиуге салады. Планктон ашап жашайды. Жашагъан юч жылгъа дери этеди. Промышленность магъанасы уллуду.

Белуга – Белуга

Белуга промышленность магъанасы болгъан чабакъды, осётрланы юйюрлерине киреди. Узунлугъу 9 м, ауурлугъу 1т болады. 0,5–5 млн. жыйны жылдан эки кере салады (суулагъа кётюрюлюп). Сууладан гитче балачыкъла

тенгизге энедиле, моллюскланы эм айры чабакъгъа ушашлыланы, тюрлю-тюрлю чабакъла (вобла, сельдь, бычок, хамса, черномор, пикша эм б.т.) ашайдыла, жыйнысы бюртиюклю икрагъа барады. Суулада гидростанцияла, башха къурулушла ишленнгени себепли, чабакъны саны аз болгъанды.

Акъбурун чабакъ – Белорыбица

Акъбурун чабакъ сюлемен чабакъланы юйюрюнденди. Узунлугъу 120 см, ауурлугъу 14 кг болады. Эркекleri 5–6, тишилери 6–7-жыллыкъларында уллугъа саналадыла. Каспий тенгизде жашайды, жыйны салыргъа Итилге, Камагъа, Урал суулагъа кетюрюледи. Промышленностьда уллу магъанасы барды. Чабакъны саны азая барады. Шимал Буз океанда аны **нелма** деген тюрлюсю жашайды.

Себей чабакъ – Брызгун

Себей чабакъ алабугъагъа (окунынга) ушагъан чабакъды. Къыбыла-Кюнчыгыш Азияда, Индияны жагъларында кеп тюбейди. Узунлугъу 20 см болады. Къумурсхаланы ашап жашайды. Ашарыкъларын бек тап амал бла табады: ханлада къумурсха керсе, анга 1,5 метрден ауузундан суу сепдирип, жерге тюшюрюп ашайды. Себей деп аны ючюн аталгъанды.

Ташбаш чабакъ – Бычок

Ташбаш чабакъла тенгизледе жашайдыла, алабугъагъа ушайдыла, 600 чакълы тюрлюсю барды.

Россияда Къара, Азов, Каспий тенгизледе кеп тюрлюлери барды: бир къауумлары гитчеликлери бла белгилидиле. Чабакъла жыйныларын суу тюбюнде затланы къатларына саладыла эм аланы къоруулагъанлай турадыла. Гитче къара тенгизли ташбашла жыйныларын моллюскланы бош чокъуракъларына саладыла. Ашагъан тенгиз тюбюнде жашагъан ууакъ жануарчыкъланы этедиле.

Кавказ голавль – Голавль кавказский

Узун санлы чабакъды, узунлугъу 60 сантиметрге жетеди. Аркъасы къаралдым-жашилди. Къабыргълары акъсыл-жылтырауукъдула. Асламысыны узунлугъу 16–20 см, ауурлугъу 350–400 г болады. Кавказ суулада уллу болмагъан къауумлары тюбейдиле.

Къуртланы, къурт-къумурсхаланы, аланы къуртларын, гитче чабакъчыкъланы, аланы балаларын, жаз эм кюз ёсген хансланы ашап жашайдыла, бир ызгъа 9–10 минг жыйны салады. 3–4 жылларында уллугъа саналадыла. Къышларгъа сууда терен урулагъа киредиле.

Гуппи – Гуппи

Юй аквариумлада кѐп кыйын салмай жашаргъа боллукъ чабакъладан бириди. Гуппи, бирси чабакълача, бала жыйны салып чыгъармайды, ол гитче чабакъ балачыкъла табады. Ала олсагъат окъуна жюзюп башлайдыла, кеслерине аш табадыла, уллу чабакъладан бугъаргъа юйренедиле. Ана чабакъ, ач болса, кесини балаларын ашаргъа да угъай демейди. Балала, туугъанлай окъуна, жарыкъ чыкъгъан жанына жюзедиле. Бу чабакълагъа гуппи деп аланы жашауларын тинтген алимни аты бла атагъандыла.

Гуппилени туугъан жерлери Къыбыла Америкада Венесуэланы жылы сууларыдыла. Гуппилени эркеклери кѐп тюрсюнлюдюле.

Тишли чабакъ – Зубатка

Атлантика океанны шимал жанында Баренцево тенгизде тишли чабакъ тубейди, аны атына алай къарыулу тишлери ючюн атагъандыла. Ала бла ол моллюскланы чокъуракъларын, айры чабакъ маталлы жаныуарланы тыш къабукъларын эм ийнели жаныуарланы кыйналмай тутады. Быланы эки метрге жетгенлери барды, алай ала кѐп тубемейдиле, кѐбюсюнде 1–1,5 м боладыла. Илму атындан сора, анга бир-бир жерледе «тенгиз бѐрю» деп да айтадыла.

Океан къалмар – Океанский кальмар

Керти къалмарла – ачыкъ тенгиз аулакълада жашайдыла, ала бек терк жюзген къауумгъа киредиле, терклик бла жаланда кыйлыч чабакъгъа, тунецге, дельфинлеге хорлатадыла. Бирде ала, асыры терк жюзгенден, тенгизден чыгып, бара тургъан кемени юсюне тюшгенлери да болады. Алай къалмарлагъа «учуучу къалмарла» деп атагъандыла. Алагъа алай жюзерге къарыулу шаугютлери эм нерваларыны базыкълыкълары онг бередиле. *Dosidicus giganteus* деген къалмарны нерва сингирлери (волокна) адамныкълыладан эсе 100 кере базыкъдыла. Аны себепли аланы нервалары битеу дунияда жашагъан жаныуарланы нерваларындан эсе кючлюдюле.

Онгкѐз – Камбала

Тенгизде жашагъан онгкѐз Европаны шимал жанларында терен болмагъан суулада тубейди. Аны эки кѐзю да бир жанында болады, кѐбюсюнде онг жанында. Тынч турургъа сюеди, юзmezге кесин сугъуп, аз кѐрюнюрча болады (аны сыфаты тенгиз тюбюню бетине ушайды). Тенгиз тюбюнде жашагъан аркъа жиксиз жаныуарланы ашап жашайды, артыгъыракъда эки къаты жабылыгучу моллюскланы.

Узунлугъу, асламысына, 30–40 см болады. Эти багъалыгъа тергеледи.

Къызылкъанат чабакъ – Краснопёрка

Эки къабыргъасы бирге къысылыракъ, бийик чабакъды, карпланы юйюрюне киреди. Аркъа къанаты, къарын тубюнде къанатларыны тенгинден башлап, къуйругъуна дери барады. Аркъасы моргъул-жашилди, къабыргъалары жылтырауукъдула. Ауузу ёрге айланыпды. Узунлугъу 36 см, ауурлугъу – 1,5 кг болады.

Къабарты-Малкъарны сууларында аз тубейди. Сууда ёсген ханслагъа 90–200 минг жыйны салады. Макъа залыланы, моллюскланы жыйныларын, къумурсхаланы эм суу къамишни жаш бутакъларын ашап жашайды.

Къарабалыкъ – Линь

Базыкъ эм бийик чабакъды. Ауузу гитчеди, аны эки къыйырында бирер къысха туклери барды. Кёзлери гитчечикледиле, жингил къызылдыла. Аркъасы жашил, къабыргъалары кём-кёкдю. Къабарты-Малкъарда къарабалыкъ Приближный станицаны, Псыкодну, Псыгансууну сууларында аз тубейди.

Узунлугъу 17–19 см болады. Къарабалыкъ тынч баргъан сууланы сайлайды, 3–4-жыллыгъына уллугъа саналады. Аркъасыз жаныуарланы, моллюскланы, тенгиз хансланы ашап жашайды.

Сюлемен чабакъ – Лосось

Сюлемен чабакъланы аркъаларында эки къанатлары барды, аладан бири жаулу къанатды. Сюлемен чабакъ ариу суулада, шимал полушарияда жашагъан, бек татымлы эти болгъан чабакъды. Сюлемен чабакъ жыйныларын, сууда топуракъда эм юзmezде уллу уру къазып, ары салады. Балалары жай ортасында чыгъадыла эм ариу суулада ёседиле.

Сууда тубеген гитче къуртланы, айры чабакъланы эм суугъа тюшген къурт-къумурсханы ашап жашайдыла, бир ненча жылдан чабакъла тенгизге энедиле. Тиши чабакъла тенгизде терк айныйдыла.

Бизни суулада каспий сюлемен эм ала чабакъла тубейдиле.

Каспий сюлемен чабакъ – Лосось каспийская

Уллу Каспий сюлемен чабакъланы ауурлукълары 50 килограммгъа жетеди. Терк сууда тубегенлери 2–7 кг тартадыла. Каспий тенгизге Терк, Кура, Аракс суула къуюладыла. Къабарты-Малкъарны сууларына бу чабакъла Каспий тенгизден ёрлейдиле (кюз артында эм къышны аллында жыйны салыргъа). Андан сора уа биягъы Каспийге къайтадыла.

Тау суулада чабакъ балала 1–2 жыл жашайдыла, сора биягъы тенгизге энедиле, дагъыда 3–4 жылдан жыйны салыргъа тау суулагъа ёрлейдиле.

Терк сууда этилген плотина чабакъланы тау суулагъа ёрлеулерине чырмау болады. Чабакъ балала суу эм хауада тубеген къурт-къумурсха, уллулары уа чабакъ ашап жашайдыла.

Макрурус – Макрурус

Макрурус метр узунлугу болган океан чабакды. Ол океанны теренинде жашайды. Аламат татымлы, жумушак эти барды. Баууру уллуду эм жаулуду. Макрурусну океан тюплеринде алыкча адам тиймеген, хайырланмаган уллу мюкю барды. Ол битеу дунияда чабак мюккю уллу байлыгыды, хазнасыды.

Жютюкьюйрукъ чабакъ – Мечехвост

Жютюкьюйрукъла крабланы эм губуланы кѳауумларындыдыла. Мечехвост ингилиз тилде «кѳп кѳзлю» дегенни билдиреди. Керти да, аны тѳрт кѳзю барды. Эки кѳзю сюек кѳабугууну эки жанындады, экиси уа – аллында (ала уа асыры кѳаршыдан, кѳарамлары бирге кѳошулуп кѳалады). Жютюкьюйрукъну алты аягы барды: 4-сю жюрюрге, бири артында (бек кѳарыулусу) сууда жюзерге болушады, бири уа аллында – ашарыкѳны аузуна элтирге жарайды. Аны аузу жюрюрге жараган аяклары бла жабылышды, аны себепли аны аузун тапхан тынч туююдю.

Жютюкьюйрукъну тишлери жокѳду, ашарыгын, жыртып, аузуна тыклайды. Тенгиз жаныуарды. Ол чабакъ жыйныланы, ѳлген жаныуарланы, кѳуртланы, тенгизде ѳсген хансланы, моллюскланы ашап жашайды.

Жютюкьюйрукъ сагѳаклары бла солуйду, аланы 150 жукѳа пластинкалары суудан кислород аладыла. Балалары жыйныдан жаратыладыла. Бир айдан балачыкѳла, уллу болуп, кѳапларындан чыгѳадыла. Жютюкьюйрукъ 30–60 см ѳсгюнчю, тыш кѳабугуун 20 кере алышындырады.

Мойва – Мойва

Мойва Шимал тенгизлени чабагыды. Жаз башында уллу сюрюуле бла ол жыйны салыргѳа Баренцево тенгизни кѳыбыла жагѳаларына келеди. Жылы жаз башында мойва шимал жагѳалада, сууугуракъ жаз башында уа норвег жагѳалада жыйны салгѳаны эрттеден окѳуна эсленгенди. Мойваны узунлугу 15–20 см болады, эркеклери тишилеринден эсе уллуракѳдыла. Кюз артында ала семиредиле эм аны этини 25% жау болады. Мойва уллу промысел чабакъланы кѳчюулерине эм жайылыуларына себеп болады.

Тенгиз алабугѳа – Морской окунь

Тенгиз алабугѳа терен суулада, сууукъ эм орталыкъ жылылыгы болган тенгизледе жашаган терен суулу чабакды. Тюрсюню жингил кѳызылды, кѳзлери, бирси кечеги жаныуарладача, уллуладыла. 200–700 м теренликде неда тенгизни бек тубюнде жашайды. Чабакъланы, креветкаланы, гитче кѳалмарланы ашайды; ашарыкъ излеп, тенгиз тубюнден бир заманда да кѳтюрюлмейди.

Эти орталыкъ жаулуду, татлыды.

Палтус – Палтус

Атлантика эм Шош океанлада палтусланы бир ненча тюрлюлери барды. Бек уллусу – акъ тышлыны узунлугъу 4 метрге жетеди. Ауурлугъу 300 кг чакълы болады. Кёп ашаучу жыртхыч жаныуарды, терк айныйды, 30 жыл жашайды.

Уллу промышленность магъанасы барды.

Терек пескарь – Пескарь терский

Аркъасы жашилик-къонгур, къабыргъалары кюмюш тамгъалыды. Узунлугъу 10–15 см болады. Тау суулада, ариу юзmezли ёзен суулада тюбейди. Суу тюбюнде жашагъан, аркъа сюексиз жаныуарланы биркюнюк гинжичиклерин, гитче моллюскланы, башха чабакъланы жыйныларын ашап жашайды. Къызыу кюнде эм кечеледе къымылдамай турады, кюндюз тири айланады, аш излейди. Юч мингге дери жыйны салады, балалары 2–4 жылгъа уллу боладыла.

Пескарьла жыртхыч чабакълагъа аш боладыла.

Плотва – Плотва

Плотва эки къабыргъасы бирге къысыларакъ, къалакъ чабакъды. Аркъасы жашилик, къабыргъалары бла къарын тюбю акъсылдыла.

Узунлугъу 30 сантиметрге дери жетеди, ауурлугъу – 600–800 грамм болады. Плотва суу тохтагъан жерледе, акъырын, тынч баргъан суулада жайлады. Къара сууда, Шалушка, Урвань суулада плотва кёп тюбейди, Черек, Басхан, Балыкъ суулада плотва азды. Плотва макъа залыланы, суу хансланы ашап жашайды. Плотва 3–5-жыллыгына уллугъа саналады.

Терек подуст – Подуст терский

Аркъасы къаралдым, къабыргъалары, аркъа эм къуйрукъ къанатлары акъсылдымдыла, къалгъанлары къызылыракъдыла. Узунлугъу 15–17 см болады. Къабарты-Малкъарны сууларында аслам тюбейди, кёбюрёк ёзен суулада. Алай Черек суугъа, Аушигер эм Кёндеден суулагъа да ёрлейди.

Суу хансла, детрит – баш ашыды, алай къуртланы, къумурсхаланы гинжилерин, чабакъланы жыйныларын да ашайды. 12 минг жыйны салады. 4–5 жылда уллугъа саналады, къышха ёзен суулагъа энеди.

Айры чабакъ – Речной рак

Сууда жашагъан айры чабакъланы 8500 тюрлюсю барды, ол а битеу къанатлыланы саны чакълы бирди. Аллай бир тюрлю чабакъны бир классха жыяргъа бир къауум затларыны бирчалыгы болушады. Сёз ючюн, битеу

онаякъ айры чабакъланы юч ал ёшон бёлюмлери башларына кьошулупду-ла. Арт ёшонюню беш аягъы уа кьымылдаргъа, жюрюрге жарайдыла. Аны себепли аланы барысына да онаякъла деп атагъандыла. Онаякъланы сагъакълары жабылыпдыла, тышындан къарап кёрюнемейдиле. Айры чабакъла бек кенгиге жайылгъандыла.

Онаякъ айры чабакъланы тюрлюлери, тузсуз сууладан башлап, битеу те-нгизледе эм океанлада 5 км теренликге дери жайылыпдыла.

Онаякъ айры чабакъланы бек татыулу этлери болгъаны себепли, про-мышленность магъаналары уллуду.

Кёзлери башыны эки жанындадыла. Хар кёзюню кесеклери, ёсюмюне кёре, кёбее барадыла. Айры чабакъны кёзюню кесеклери хар бири башха-башха затланы кёралады – кёз гинжисини юсюне тюз не зат къарай эсе да, ол затны кёреди. Аны себепли кёрген осал этеди: сууда 1,5 метрлик уллу кьымылдап келген затланы окъуна аз эслейди, 40 см узакълыкъда 2 санти-метрлик акъ квадратланы ачыкъ кёреди. Сууда жашагъан айры чабакъла ашарыкъларын, нёгерлерин, жашагъан жерлерин кёзлерини хайырларын-дан эсе, жыйыны ангылагъанларыны, тийип билгенлерини болушлугъу бла иги хайырланадыла. Жер юсюнде жашагъан айры чабакълагъа уа кёзлери бек иги болушадыла. Айры чабакъны жаякъ гыжылары бек къарыулудула эм азыкъны жыртыргъа, чайнаргъа болушадыла. Ал жаякълары гитчеле-диле, арт жаякъларында уа уллу къалакъ барды, аны кьымылдауу сагъакъла-ны ичинде сууну алышындырады. Ол бир минутха 120–200 дери къагъы-лады.

Он аякълы айры чабакъла, асламысында жыртыгъч жаныуарла болгъан-лыкъгъа, алагъа чапханла да боладыла – чабакъла, моллюскланы бир тюр-люсю эм бирси онаякълы айры чабакъла. Жер юсюнде жашагъан айры чабакълагъа уа къанатлыла эм кемириучюле да чабадыла. Айры чабакъла кеслерин бирси жаныуарладан тюрсюнлерин тюрлендириу эм огъурсуз сы-фат алыу бла къоруулайдыла.

Кёп сюркелиучю айры чабакъла, сёз ючюн, **омарла, лангустла, крабла**, къаялада ташла ортасында моллюскланы чокъуракъларыны арасында, къая жарлада бугъадыла. Онаякъ айры чабакъланы бир къауум тюрлюсю уа, кеслерине уячыкъла ишлеп, анда кечинедиле.

Сазан (карп) – Сазан

Узунлугъу 22–34 см, ауурлугъу 800–950 г болады. Тюрсюню алтын бет-лиди, къабукъчукъла бла жабылыпды. Хар къабукъчукъну башында къа-ра тамгъачыгъы барды. Баш эринини эки жанында экишер тюкчюклери барды, ауузу тюп жанындады.

Бизни суулада Прохладныйде, Майскийде, Новоивановкада, Герменчикде, Кишпекде тубейдиле. Хансланы, урлукъланы, моллюскланы эм къумурс-халаны гинжилерин ашап жашайды. Жаз башында жумушакъ хансланы, жайны экинчи жарымында уа ууакъ суу жаныуарланы ашап жашайды.

90 мингден 1,5 миллионнга дери жыйны салады. 3–5 жылда уллугъа сана-ладыла. Сазан хайырлы, промышленность магъанасы болгъан чабакъды.

Сардина – Сардина

Къышда сардинала хар бири кеси аллына жашайдыла, жаз башында, мартда уа, сюрюулеге жыйылып, европаны жагъаларына жюзедиле. Ол уллу болмагъан чабакъланы (аланы узунлукълары 25 см болады) бек кѣп тутадыла, бир ненча миллиард чабакъ. Ала темир банкачыкълада, жауда тузланып, дуния башына жайыладыла. Бу чабакъны промышленность магъанасы уллуду.

Океан сельдь – Океаническая сельдь

Океан сельдь шимал тенгизледе кенг жайылыпды эм аны къалайда да къадалып тутадыла. Дунияда аладан жылгъа 4 миллион тонна тутулады. Терк жорюучю сюрюулю чабакъ асламысында сууну баш къатларында турургъа ёчдю эм гитче айры чабакъ маталлыланы ашап жашайды. Жайны ахырына эркек чабакъны этини 25% жау болады. Бек узуну 40 см, бирлери уа 25–30 см боладыла. Сельдьни душманлары кѣпдюле: жыртых чабакъла, тенгиз къанатлыла эм кит маталлы чабакъла.

Сима – Сима

Шош океанда жашагъан чабакъды. Узунлугъу 71 см, ауурлугъу 9 кг болады. Жаш чабакъланы къабыргъларында уллу къара тамгълары, жетген чабакъланы уа къара тамгълары наныкъ бетли ызлыкъла бла къатышдыла. Камчаткадан Кореягъа эм Япониягъа дери жайылыпды. Жайда суу чыкыгъан жерледе жыйны саладыла. Жаш чабакъла суулада 1–2 жыл жашайдыла, андан сора уа тенгизлеге кечедиле. Жангы телю 3–6 жыллыкъларында берип башлайдыла. Ала гитче чабакъчыкъланы эм айры чабакъланы ашап жашайдыла. Сима чабакъны эл мюлкде уллу магъанасы барды, аны жангы климатха юйретип жаядыла эм промышленность хайыры ючюн ёсдюредиле.

Скат – Скат

Скатла бек мытыр эм эринчек, тенгиз тюбюнде жашаргъа юйренген чабакъладыла. Ала тенгиз тюбюнде жашаргъа жараулудула. Бир тюрюлю скатланы юслери шытылды, ол сууда жюзерге иги болушады, бирси тюрюлюлерини уа юслери къабукъ бла жабылады.

Скатны ауузу къарын тюбюндеди, жютю эм жассы тишлиди. Скатны кѣзлерини артында дагъыда эки уллу тешиги барды, ала сепдириучюлеридиле. Аланы адамла аны кѣзлери окъуна сунадыла, не ючюн десегиз аланы къыйырлары, кирпич къакыгъанча, къагыылгъанлай турадыла, къуруда чабакъны сагъакъларына суу тартдырып, кислород бла жалчытадыла.

Скатланы кѣбюсю тюрсюнлерин алышындырадыла – аланы терилеринде сейирлик клеткала бардыла – хроматофорла. Аланы ичинде пигментле –

тюрлю-тюрлю тюрсюн бериучюле – скатны, ол къалайда болса, аллай тюрсюнге бояп, анга жауларындан сакъланыргъа болушады. Скатны дагъыда бир «аман акъылы» барды: ол, суу тюбюнде жашаучу чабакъ болгъаны себепли, юзмезни, топуракъны къозгъап, аны тюбюне бугъады, кесин суу алып кетмез ючюн а, жерге жумушакъ къанатлары бла жабышып къалады.

Тенгизде жашагъан чабакъла кёп суу ичедиле, чархларында артыкъ кючлю тузну уа сагъакълары бла чыгъарадыла. Скатла уа башха тюрлю этедиле. Ала чархларында бек хаталы затны – мочевины сакъларгъа юйренгендиле. Аны хайырындан, тегерекде тенгиз суудан эсе скатла тузлуракъ боладыла. Аны себепли скатла океанда къургъакъсымайдыла. Суу аланы чархларына сингенлей турады, сууну кетерген а кыйын иш туююлду.

Скатла барысы да жумуртхаладан жайыладыла. Жумуртхаларыны уллулугъу бла дуняда биринчи жерни акулала бла скатла аладыла. **Ламна** акуланы жумуртхасыны кенделенини узунлугъу 4 см болады, **манта** скатны жумуртхасы уа – андан гитчерек. Жумуртхасы къаты къабукълуду, созулма тёртмюйюшлю. Кесине да «русалканы хуржуну» дейдиле.

Аллай хуржунланы биринде къуйругъу бла уруучу скатны 12 жумуртхасы болады. Жумуртхаланы суу башха жерге элтмез ючюн, ташха уруп, сындырмаз ючюн, аланы тёртюшер илинемклеры болады. Аланы жерге неда битимлеге илиндирип къоядыла.

Скатла асламысында уллу чабакъладыла. Сары тенгизде тюбеген экикъанат гитче скатланы – **пигменлени** узунлукълары окъуна 10–15 см болады. Бек мазалы, тенгиз «шайтан» – **мантны** кенглиги 6–7 м болады эм 2,5 т тартады. Уллулукъларына да къарамай, ала жууаш чабакъладыла. Ашагъан гитче чабакъчыкъланы этедиле. Ашарыкъ затларын табаргъа алагъа «мюйюзлери» болушадыла. Ол «шайтанла» чабакъ жыйыннга чапсала, башларында къанатларыны быргъычыкълары жайылып эм бирге кысылып, быргъыча, тешик къурайдыла. Аны болушлугъу бла мазаллы скат ашарыгъын тюзюнлей аузуна тартады.

Скатланы бир жашырынлыкълары кёп болмай белгили болгъанды. Бу чабакъла жаны болгъан «электростанцияладыла». Ала уллу электротокну болушлугъу бла тегерекде ууакъ жаныуарланы къырып къоядыла. Электричество чыгъаргъан эки органы аны ёшюн къанатыны бла башыны эки жанындадыла. Уллу скатланы «электростанциялары» 60–220 вольт эм 60 ампер чакълы къарыуу болгъан ток чыгъарады.

Скатла электричество кючлерин ашарыкъ излерге хайырланадыла. Ала ангыламай, билмей, не тюрсюнлю чабакъ да, не теренге, юзмез тюбюне кирип букъса да, къутулалмайдыла.

Бизни къыралда скат этни ашамайдыла, чабакъ аугъа тюшсе да, атып къоядыла. Ол тюз туююлду, къыралланы асламысында аны этин бек татымлыгъа санайдыла. Артыгъыракъда баурун.

Скумбрия – Скумбрия

Скумбрияны узунлугъу 60 см, ауурлугъу 1,6 кг тартады. Къабугъу ууакъды. Аркъасы кёксюл-жашилди, кёп къара къынгыр ызлыкълары барды. Скумбрия Атлантика океанны кюн чыкыгъан жагъларындан Баренцево

эм Балтика тенгизледен Канар айрыкамлагъа дери, аны бла бирге Балтика, Жер аралы, Мермер, Къара тенгизледе кенг жайылыпды. Сюрюу жашауну эм жылыны суйген чабакъ 120–150 м теренликден жаз башында жыйны салыргъа жагъалагъа чыгъады. Жыйны салып бошагъандан сора, сууланы жагъалары бла ашарыкъ излей, кёчюп айланады. Тёлю берирча 2–4 жылдан сора боладыла. Бир жолгъа 500 минг жыйны саладыла. Жайда балала терен болмагъан суулада чыгъадыла. Чабакъ мюлкеде уллу магъанасы барды.

Смарида – Смарида

Смарида алабугъагъа (белуга) ушагъан чабакъды. Аны узунлугъу 20 см, ауурлугъу 80 г болады. Юсю къабукъчукъла бла жабылыпды, аркъа къанаты аркъа узунуна дери барады. Юсюнде эм къанатларында кёк ызлыкъла эм тамгъала бардыла.

Атлантика океанны кюн чыкыгъан жанында, Жер аралы, Къара эм Азов тенгизледе жайылыпды. Бир-бирде сууланы тенгизге акыгъан жерлерине да энеди. Жыйнысын топуракъгъа неда тенгиз хансланы ичине салады.

Къалынмангылай – Толстолоб

Кеси бийикди, юсю гитче къабукъчукъла бла жабылыпды. Башы кенгди, ауузу ёрге айланыпды. Кюмюш бетлиди, къанатлары акъсылдыла. Бу чабакъны узунлугъу 50 см болады, Къабарты-Малкъаргъа Екатериноград кёлден келгенди. Акъ амурча, бу да жаланда тюзледе тубейди. Сюрюу болуп айланады. Гитче айры чабакъ къауумланы, планктонну, суу залылары, къумурсхаланы эм аланы гинжилерин ашап жашайды.

500 минг жыйны салады, 5–6 жылында уллугъа саналады. Аны уллу кёлледе ёсдюредиле, хайыры уллуду.

Треска – Треска

Треска Шимал полушарияны тенгизлеринде бек кёп жайылгъан чабакъды. Жыйны салыргъа, къышларгъа уллу сюрюуге жыйылады, аны бла аланы кёп тутуугъа уллу онгла къурайды. Треска чабакъны бек уллусу 1,5 метрге жетеди, бирсилери, промышленность хайырлары ючюн тутулгъанларында 40–60 сантиметрликлери, аслам тубейди. Уллу баууруну жауу кёпдю, эти семиз туююлду, алай бек татлыды.

Тунец (океан чабакъ) – Тунец

Тунец деген чабакъ бек уллуду, аны узунлугъу 4 м, ауурлугъу уа 300 кг болады. Атлантика океанда кёп тубейди. Эти бек татлыды. Аны себепли аны кёп тутадыла. Бир-бирде тунеце Къара тенгизге да жюзедиле.

Жилян чабакъ – Угорь

Жилян чабакъны аркъа сюеги барды, алай анга жерде сюркелирге да тюшеди, ол себепден анга жилян чабакъ дейдиле. Быланы бек сейирлик ишлери – жыйны салыр ючюн, тиши жилян чабакъла жерни къалайында суулада жашасала да, къюз артында Саргасово тенгизге бармай къалмайдыла. Жыйны салгъанлай, кеслери ёледиле, гитче балачыкъларын а Гольфстрим кюнбатышха сюреди эм анда 2,5–5 жылгъа уллу чабакъла болуп, жыйны салыргъа биягъы кеслерини жаратылгъан жерлерине келедиле. Бек сейирлиг'а неди десегиз – европа къыраллада тузсуз суулада жашагъан жилян чабакъла да жыйны салыргъа бу тенгизге келиулериди. (Бермуд айрыкамны къыбыла-кюнчыгъыш жанында.)

Тенгиз жилян чабакъла эм **муренала** жаланда тузлу суулада жашайдыла, асламысында жылы къыралланы суу жагъаларында. Бу чабакъланы асламысыны уллукълары бир метрге жетеди, алай бир жолда уа 3 м узунлугъу, 72 кг ауурлугъу болгъан жилян чабакъ да тюбегенди.

Тенгиз жилян чабакъны кёпле заранлы чабакъгъа санайдыла. Жаякълары бек къарыулудула, тишлери жютюледиле.

Шибиля жилян чабагъ'а бек къоркъуулуду. Кеси да Къыбыла Американы жагъаларында жашайды. Аны саныны бешден төртюсю электричество къурагъан шаугютледиле. Анга, билмегенлей, адам къатылса, ол шибиля ургъанча болмай къаллыкъ туюлду.

Шимал кавказ уклеика – Уклеика северокавказская

Къабыргъалары жылтырауукъду. Аркъасы кёксюлду, жашиликрекди. Узунлугъу 7–10 см болады. Тюз жерли суулада жашайды. Залыланы, зоопланктонланы, къумурсхаланы, аланы гинжилерин ашап жашайды. Татарлыла мынга жилембалыкъ неда акъ чабакъ дейдиле.

Аз болгъаны себепли, промышленность хайыры жокъду, алай ол жыртчык чабакълагъа аш болады.

Терек мыйыкълы чабакъ – Усач терский

Ауузу башыны төбен жанындады, экишер мыйыкъ тюклери барды. Аркъасы кём-кёмдю жашиликрекге тартып, къара тамгъалары бла. Мыйыкълы чабакъ Къабарты-Малкъарны сууларында кенг жайылыпды. Ташлы, юзmezли, терк баргъан ариу сууланы сюеди.

Жаныуарланы эм битимлени ашайды. 15–30 минг жыйны салады, 3–5 жылдан ала уллугъа саналадыла.

Къышда суу боюнлада урулада эм тешикледе кечинедиле.

Целакант – Целакант

300 миллион жыл мындан алгъа жашагъан чабакъды. 1952 жылда декабрь айда Домани элде (Анжуананы къыбыла-кюнчыгъыш жагъасында

Комор айрыкамлада) жашагъан Ахмер Хуссейн целакант чабакъны тутханды. Доктор Смит, аны кѳргенде, кѳуаннгандан, жиягъан окѳуна этгенди, – ол, аны излеп, тенгизлени жырып айланганды бери, 14 жыл бола эди.

Бусагъатда аланы жалаңда Коморск айрыкамланы жагъаларында, Францияны жерлеринде тутадыла. 300 миллион жыл ол чабакъны тукѳуму юзюлмей жашайды; таула, суу жагъала, бир ненча геология периодла адам танымазча тюрленгендиле, алай ол тюрленмей турады.

Ала чабакъ – Форель ручьевая

Жарыкъ тамгъалы чабакъды. Аркъасы кѳаралдымды, кѳызыл, кѳызгъылдым-сары тегерек тамгъачыкъланы тегереги кексюл ызлыкъчыкъла бла байланыпдыла. Гитчелерини узунлугъу 25–35 см, ауурлукълары 200–500 г болады.

Ала чабакъ – сууукъ сууну сюеди, Урух, Черек, Чегем, Басхан суулада жашайды. 12°–14° жылылыкъ анга бек тап келишеди. Ала чабакъ бир ызгъа 200–1500 дери жыйны салады. Балала 2–3 жылгъа уллу боладыла.

Гитче чабакъчыкъла гитче айры чабакъгъа ушашлы жаныуарланы, кѳурт-кѳумурсханы, аланы гинжилерин, уллулары уа чабакъланы ашап жашайдыла.

Бу чабакъны бек татыулу эти барды, чабакъ мюлкде магъанасы уллуду. Чегем черекни сууунда питомникде ѳсдюредиле.

IV. КЪАНАТЛЫЛА – ПТИЦЫ

Къанатлыла – юслери тюк бла жабылгъан, къанатлары, эки аякълары болгъан, аркъа сюеклилени классарындан жаныуарладыла.

Къанатлыла ашны иги эритедиле, аланы температуралары адамныкъындан бийикди. Жюреклери тёрт бёлюмлюдю, ариу къан эм кир къан жюрюген тамырлары энчидиле.

Бек бийик чекге жетген сезимлери – кёрюулерин эм эшитиулерин – къанатлыла кеслерин табийгъатда къалай жюрютюрге кереклисине, тюз оюм этерге болушаддыла. Ала узакъдан кёредиле, бирси жаныуарладан эсе бийик даражалы сезимлери аланы кеслерин, юйюрлерин, сюрюулерин жюрютюрге, балаларын ёсдюрюрге иги онгла къурайдыла.

Жылы жерлеге учуучу къанатлыла туугъан жерлерине кёп жылланы къайтадыла, асламысы кеси уяларын жангыртып жашайдыла.

Бусагъатда жашагъан къанатлыланы учмаучулары кёп туюлюдю: аладан бир къаууму (тюре къушла, эмула, казаула, нандула, кивала, бесмашла) бир заманда да учхан болмазла неда, учханларын унутуп, жерде жашайдыла.

Къанатлыла ненча жыл жашайдыла? Чорбат чыпчыкъланы классында болгъан къаргъа 60–69 жыл, гитче чорбат чыпчыкъла – 24 жыл, къара дорбункъул эм зарянка – 20 жыл жашайдыла; байкъушла (укуланы бир тюрлюлери) да кёп жыл жашагъанланы санларына киредиле: къызыл аран 64 жыл, какаду – 56 жыл, жако – 49 жыл жашагъаны белгилиди; тау къуш 55 жыл, учу къуш – 46–80 жыл, чыгырбаш къуш – 38 жыл жашагъанлары эсепленгенди. Кёгюрчюлени бир къаууму 30 жыл, тюр къушла – 40 жыл жашайдыла.

Къанатлыланы бек сейир ишлери уа, мингле бла километрлени учуп, жылы жерлеге барыуларыды, жаз жылыу киргенлей а, кеслери туугъан жерлерине ажашмай къайтыуларыды.

Къанатлыла тюрсюнню, бояуну, геометрия фигураланы кеслерин эм аланы тюрлениулерин алаамат ангылайдыла. Бардырылгъан сынау ишлеге кёре, бир-бир къанатлыланы ийисни ангылагъанлары тохташдырылгъанды. Сёз ючюн, кёгюрчюнню ийис ангылагъан тамырларын кесгенде, ол уясына къайталмай къалгъанды.

Къанатлыла хайырлыдыла: эт, жумуртха, тюрк бердидиле.

Чиллеаякъ (лейлек) – Аист

Чиллеаякъла акъ эм къара боладыла. Акъ чиллеаякъла бек ариу эм уллу къанатлыладыла, боюну, жуху, аякълары узундула, туюю акъды.

Чиллеаякъла жылы жерлеге учуучу къанатлыладыла эм 19-чу мартда бизни жерлеге къайтадыла.

Акъ чиллеаякъны аты грек тилден «тамашалыкъ», «аламат» деп кёчюрюледи.

Акъ чиллеаякъ шимал Европандан Къыбыла Швециягъа, Санкт-Петербуртта дери, кюнчыгъышда – Смоленскге, Брянскге, Орёлгъа дери; Шимал-

Кюнбатыш Африкада – Гитче Азиядан, Кюнбатыш Иранга дери, Закавказьеде, Орта Азияда кёп жайылыпды. Къыш Африкада Сахараны къыбыла жанында кечинедиле.

Чиллеаякъла уяларын хар заманда суугъа жууукъ жерледе къурайдыла: бирлери терекледе, бирсилери къамиш аугъанлада, ючюнчюлери къалын къулделе ичинде. Акъ чиллеаякъ адамлагъа жууукъ жерледе уя ишлейди. Къара чиллеаягъ'а адамладан кенгде, терен агъачлада жашаргъа сюеди.

Чиллеаякъла 2–8 жумуртха табадыла, гуртха тишиси, эркеги да кезиу жатадыла эм 17–22 кюнден балала чыгъарадыла.

Чиллеаякъла асламысында чабакъ эм кёп тюрлю къумурсха ашап жашайдыла, битимлени ашамайдыла. Бир къауумлары уа макъаланы, сюркелиучю жаныуарланы, гитче кемириучюлени эм къанатлыланы балаларын да ашайдыла.

Альбатрос – Альбатрос

Альбатросла кёбюсюнде жерни къыбыла жарымында жылы жерледе бла поляр гюренни ортасында уяла этедиле. Уядан чыкъгъандан сора, Шимал Атлантикадан эм Шимал Буз океандан къалгъан жерледе да тубейдиле.

Альбатрос юйюрге бек уллу къаууму кёчюп айланыучу альбатросду. Аны чархы уллу туююлдо, къаз чакълы болур, алай къанат къакъгъаныны узунлугъу уа 3,5 метрге жетеди. Ол керти да жолоучуду, аны уясы бир-бирде океан ичинде айрыкамлада болады, къуруда кемелени ызларындан жюрюгенлей турады. Уллу альбатрос чыммакъ болады, жаланда къанатларында къара тюклери барды.

Уя ишлерни аллында, жолоучу альбатросла, уллу къычырып, къанатлары кенг жайып, аякъларын энишге созуп, тюрлю-тюрлю оюла къурай, бурунларын бир бирге ышыйдыла. Гурт жатаргъа 80 кюн керек болады, балалары уяда 8–9 ай жашайдыла, алай бла бала ёсдюрюу жылгъа дери созулады, аны себепли, уллу альбатросла эки жылдан бир юйюр къурайдыла. Юйюр къууарча ала 9–10 жылдан боладыла.

Жолоучу альбатрос къыбыла полушарияда Тристан-да-Куньяда эм Къыбыла Георгий айрыкамлада тубейди.

Баклан – Баклан

Бакланла – сууда жюзюучю къанатлыланы юйюрлеринден, къалагъа-якъланы отрядларындандыла. Бурунларыны орталыкъ узунлукълары барды, къыйыры ыргъакъча бюгюлюпдо.

Бакланла суугъа кёмюлюп, аякълары бла жюзедиле. Болсада, игида жибип, ашап да бошагъанлай, ала ёрге чыгъадыла, кёпге дери кеслерин къургъакъсытадыла. Бакланла тизгин болуп учадыла. Аланы жыйылгъан жерлеринде гыжылдагъан, къаргъача къычыргъан эм мурулдагъан тауушла эшитилгенлей турадыла.

Къауум-къауум болуп, уяла ишлейдиле, бир жерге мингле, миллионла бла жыйыладыла, уяларын къаялада, терекледе, къамишледе, ёзен суу жагъалада ишлейдиле.

Балалары кымыжалай, сокъурлай тууадыла эм 7–8 ыйыкъдан учуп башлайдыла. Жылда эки кере тюк арытадыла.

Ашагъан кёбюсюнде чабакъны этедиле, алай тузсуз суулада, черекледе жашагъан бакланла ракланы эм макъаланы да ашайдыла.

Уллу баклан – Большой баклан

Уллу баклан – бек уллу эм кенг жайылгъан къанатлыды. Ол 3 кг тартады, къанатларыны кенглиги 33–38 см болады. Уллу бакланла Европада (Кольский жарым айрыкамдан ёрге), Азияда (Къазахстанга эм Байкалгъа дери) жашайдыла.

Къыбыла Азияда, Австралияда, Тасманияда эм Жангы Зеландияда, Африканы кёп жерлеринде уя ишлейдиле. Жылыу киргенлей, бакланла экишер-экишер болуп, уя этедиле, бала чыгъарып 3 жылларында башлайдыла. Толу гуртда 5–6 жумуртха болады, аладан бирлери бирсиледен эсе гитчерек болады, гитче жумуртхаладан бала чыкъмайды. Гурт чыгъарыргъа эркек эм тиши баклан да кезиу жатадыла. Балаларыны кёзлери бир ыйыкъдан ачылады, эки ыйыкъдан а алагъа къалын къонгур тюк чыгъады. Жети ыйыкъдан балала уяларындан кетедиле эм 12–13 ыйыкъдан кеслери алларына жашап башлайдыла.

Бакланла хар заманда да суу болгъан жерледе турадыла, чабакъ ашап жашайдыла.

Галапагос баклан – Галапагосский баклан

Галапагос баклан галапагос айрыкамда жашайды. Быланы чархлары уллуракъды, алай, къанатлары иги айнымагъаны себепли, учалмайдыла.

Бусагъатда ол азая баргъан къанатлыды, аладан бир минг чакълысы сакъланганды. Ол кеси да жангыз 3 жумуртха салады, жумуртхаладан эки бала чыгъады, аладан бири жашайды. Болсада бу къанатлыла, эки кере гурт чыгъарып, кеслерини санларын сакъларгъа кюрешедиле.

Бизни кыралда тюбеген алты къауумдан уллу баклан, узунбурун, берингов, къызылбет, уссурий бакланла уяларын къаялада ишлейдиле.

Балобан – Балобан

Балобан жыртхыч къанатлыды, илячинлени юйюрюне киреди. Узунлугъу 60 сантиметрге дери болады. Къанатларыны кенглиги 130 см, аркъасында тюклери акъсыл-мордула, ал жанында акъ бла мор эм къара тюкле кюлан-ала кёрюнедиле. Уяларын тюзледе ишлейдиле.

Къыбыла-Кюнчыгъыш Европада, Азияда тюбейдиле. Къышха къыбыла жанына Индиягъа, Африкагъа учадыла.

Балобан учуп баргъан къанатлыны кёкде тутады, алай жерден тартып да алады. Анга ашарыкъ къанатлыла, жубуранла эм кемириучюлени гитче къаууму да боладыла, аланы ашай, ол эл мюлкге хайыр келтиредиле.

Балобанны башха уллу къанатлылагъа, къоянлагъа, джейранлагъа окъуна уугъа барыргъа юйретедиле.

Мырды чыпчыкъ – Обыкновенный бекас

Мырды чыпчыкъ Европада, Азияда (Ирландиядан башлап, Командор айрыкамлагъа дери) эм Пиренейден Байкалгъа дери кенг жайылыпды. Закавказьеде эм Туркменистанда да кёрюрге боллукъду. Бекас дорбункъул чакълы барды, къанатыны узунлугъу 13 см, ауурлугъу 90–125 г болады. Буруну 6–7 см болады, ол кеси маталлы къанатлыладан узунду. Бурулуучу къанатлары 6-шар–9-шар боладыла.

Уяларын ишлерге иги жер излеп кюрешмейдиле, къайсы мырды жерде да, суулу-мылы агъач жерледе, бийигирек забаны юсюнде гитче чунгурчукъ этип, 4–5 жумуртха салады, 19–22 кюнден бала чыгъарады. Гуртха тиши мырды чыпчыкъ жатады.

Мырды чыпчыкъ тауушсуз къанатлыды, алай хансла ортасында окъуна бек терк чабады, къоркъуу болса, учхан этмейди, къачып къутулады. Ол учхан къумурсхаланы, суу тубюнде къуртланы, къамыжакъланы, жабышмакъланы ашап жашайды, бирде битимлени урлукъларын да чёплейди.

Уучу къуш – Беркут

Бу уллу къушду. Аякълары бек мазаллыдыла, къарыулу тырнакълары бармакъларыны къыйырларына дери тюкле бла жабылыпдыла.

Уучу къушну узунлугъу 80–95 см, ауурлугъу 3–6,5 кг болады. Тиши къушла уллуракъ боладыла. Эркеклери, тишилери да бирча къаралдым-къонгурдула. Жаш къушланы къуйрукъларыны баш жанында къаралдым ызлыкълары барды.

Европада, Азияда, Шимал Америкада, Африкада, Закавказьеде, Орта Азияда эм Алтайны тёбен жанында кенг жайылыпдыла.

Уяларын агъачлада, таулада эм къум тюзледе ишлейдиле. Уялары уллудула – 3 м кенглиги, 2 м бийиклиги болгъан. Уучу къушла жашау нёгерлерине бек кертичидиле, аны алышындырмайдыла.

Март айда гуртха 2 жумуртха табадыла. 43–45 кюннге бала чыгъарадыла, ала 75–80 кюнден учалырча боладыла, алай экинчи жаз башына дери ата-аналары бла турадыла. Бу къуш бирси къушладан жигерди эм мадарыулуду. Аны ашы кёп тюрлюдю: къоянла, жубуранла, суусар, тюлкю, къундуз эм уллу къанатлыла. Мыллыкны да суйюп ашайды.

Сакъаллы къуш – Бородач

Скоп къушланы юйюрлерине киреди, жыртхыч къанатлыды, мыллыкчыды. Сакъаллы къушну узунлугъу 1 м, ауурлугъу 5,5–6,5 кг болады.

Жашауу келген сакъаллыны боюну эм къарын тубю акъсылды, акъдан жингил къызгъылдым-сарыгъа дери. Бурун тубюнде жумушакъ жокку тюклери бардыла. Ол тюк жокку сакъалгъа ушагъаны себепли, сакъаллы къуш деп андан атагъандыла.

Сакъаллы къушла тау жерледе Къыбыла Европада, Кюнчыгъыш эм Къыбыла Африкада, Ал эм Орта Азияда, 1500–3000 м бийикликде тубейдиле. Бу къуш ёзенледе жашамайды. Быланы санлары азайгъанды, алай Кавказда бла Орта Азияда иги сакъланадыла.

Уяларын къаялада, жар эринлеринде, дорбунлада ишлейдиле (къургъакъ чырпылагъа кырдык төшеп), бирде уя ишлерге эски къургъакъ сюеклени да хайырланадыла. Эки гаккы табадыла да, аладан да кёбюсюнде бир бала чыгъарадыла. Апрельде чыкыгъан балала кюз артына дери уяларында жашайдыла. Гуртха тиши къуш эки ай чакълы жатады. Къушну жашагъан жеринде бир ненча квадрат километрде, кесинден сора, киши болмайды.

Сакъаллы къушну аш оруну сюеклени да иги эритеди. Ол ауругъан эм къарыусуз жаныуарлагъа да чабады, жангы мыллыкдан да артха турмайды. Таш макъаланы да ашайды, аланы кёкге чыгъарып, андан ташлагъа атып ууатады. Къызыл китапха жазылгъанды.

Керти боранбилгичле – Настоящие буреветники

Керти боранбилгичле Къара тенгизде кёп тубейдиле. Бу уллу къанатлы туююлду, къанат къакыгъаныны кенглиги 75–85 см болады. Сырты моргулдумду, къарын туюю акъды. Европаны эм Африканы жагъаларында, Шош океандан уа Калифорниядан Гавай айрыкамлагъа дери жашайдыла. 50 кюнден бала чыгъарадыла. 62–63 кюнден балаларына къанатла чыгъады эм ата-аналары алагъа ашатмай тохтаидыла. Беш кюнден, ач болуп, эшикге чыгъадыла, жукъ тапмай, уяларына къайтадыла. Бир он кюнден сора, тезалмай, суугъа туююп, ашарыкъ излейдиле: гитче чабакъчыкъланы, моллюскланы, айры чабакъ маталлы жаныуарланы.

Чорбат чыпчыкъ – Домовой воробей

Адамгъа къаршыда жашагъан бек белгили чыпчыкъды. Аны ауурлугъу 25–35 г болады. Тыш къарамы моруракъды, туюю жаны акъсылыракъды. Эркек чыпчыкъны башында къара тамгъасы, ыз болуп дёрдени эм ёшюнню баш жаны бла барады, дагъыда тыш къарамы мор туююлду, акъсылды.

Чорбат чыпчыкъ бир жерде жашап туруучу къанатлыды.

Чорбат чыпчыкъла экишер-экишер эм жыйын болуп да жашайдыла. Журтлада эм алагъа жууукъ жерледе уя ишлейдиле. Къонгур тамгъалары болгъан он акъ жумуртхала табады, балаларын къумурсхала бла багъады. Чорбат чыпчыкъла терк айныйдыла – балала 10 кюнден уядан чыгъадыла – жылгъа 3 кере бала чыгъаргъанлары болады.

Къыбылада ала, кёгетлени, жетген мирзеулени ашап, заран келтиредиле, балаларына бакыгъан кезиуде уа, кёп заранлы къумурсхаланы ашап, хайыр келтиредиле.

Чорбат чыпчыкъла бир амбардан бирсине мирзеу ашагъан заранлы къуртланы – амбар клещлени – кёчюредиле; чечек аурууну, бууала аурууланы жаядыла.

Чорбат уку – Воробьиный сычик

Бу тюрлю уку бизни кыралда кенг жайылыпды. Аны узунлугу 15–17,5 см, кыанат кыакыгыаныны кенглиги 35–39 см, ауурлугу – 55–80 г болады. Тиши укула эркек укуладан уллуракдыла. Аркыа жаныны битеу тюрсюню кыонгурду, кенделен баркыан акысыл ызлыклары барды. Кез гинжиси, буруну сарыдыла, тырнаклары кыарадыла. Бармаклары тюк бла жабылыпдыла.

Укула ийнели терекле ёсген жерлени бийлейдиле: Европада эм Шимал Азияда, Кольск жарым айрыкамдан Забайкалеге, Усурий крайкыа дери жайылыпдыла. Была бир жерде жашаучу кыанатлыладыла. Уяларын асламысында бусак эм кыайын тереклени тешиклеринде кыурайдыла. Гуртка 2–3 жумуртка табадыла, бала чыгыарыу 4 ыйыккыа дери барады.

Бирси тайгалы укулача, уугыа кюндюз, танг аласында эм ашхамда чыгыадыла: кемириучюлени ашайдыла. Бу укула кыышха азыккы хазырлайдыла.

Кыаркыа – Ворона

Кыаркыа чобарт чыпчыккыланы юйюрлерини ичинде бек уллу кыауумунданды, аны ауурлугу 0,8–1,5 кг болады. Тюрсюню кыап-кыарады.

Кыаркыа шимал полушарияны, кеп кыалмай, хар жеринде да жашайды. Бир жерде жашаучу кыанатлыды, алай кечюучю кыауумлары да барды.

Уяларын уллу терекледе, кыая жухлада эм адам ишлеген башха тюрлю мекамлада кыурайдыла. Уясыны узунлугу 45–75 см, бийиклиги 35–50 см, ичини кенглиги 24–29 см, теренлиги 14–16 см болады; уяны тюрюн жюн, кыургыаккы хансла, быстырла бла да жасайдыла.

Март айда, уя ишлеп бошагыандан сора, 3–7 жумуртка табады, тиши кыаркыа гурт жатады. 19–21 кюнден балала чыгыадыла. Эркек кыаркыа аны ашарыккы бла жалчытады, уяны сакылайды, кыоркыуу болса, кыычырыгы бла билдиреди.

Тиши кыаркыа, балала чыккыгандан сора да, уяда иги кесек турады, балала уллураккы болсала уа, алагыа акиси да багыадыла. 40 кюн болгыанда, балала уядан чыгыадыла эм ата-аналары бла бирге учадыла. Кюз артында айгырыладыла.

Кыаркыа аш айыртламайды, не зат да ашайды, алай бек суйген ашы уа мыллыкды, кийик жаныуарланы мыллыкларын, мал фермаланы кыатларында, багушлада тапханларын ашайды. Кемириучю жаныуарланы, чабаккыланы, тюрлю-тюрлю аркыасыз ууаккы жаныуарланы да тутады. Битимледен мирзеу бюртюкле, кыоз эм башха кегет затланы ашайды.

Арт жыллада кыаркыаланы саны кеебе барады.

Кийик кегюрчюн – Вяхирь

Кийик кегюрчюнле мирзеу бюртюкле, кырдык, жемиш бюртюкле, эмен терекни урлуккыларын ашап жашайдыла. Кюз артында эмен чертлеуокле тюршюп башлагыынчы, кегюрчюнле аланы, юзюп, эмен тереклени тюрлерин-

де асырайдыла. Жаз башында къайтып келселе, чирчикленип башлагъан эмен чертлеуюк чирчиклени сюйюп ашайдыла. Андан сора кюзлюк мирзеулени зыгытларын ашайдыла. Бегирег'а гречканы сюедиле. Ачдан кыйналып келген кёгюрчюнле бир-бирде бир ненча минутха хобуста бахчаны къуру таякъ этип да къоядыла.

Кёгюрчюнле бек сакъ къанатлыладыла, жумуртхаларын, уяларын къаты сакълайдыла, терк учадыла, кёгюрчюн сюрюуледе айланадыла, солургъа агъачны теренине киредиле. Жылы жерлеге эртте окъуна учуп кетедиле. Къышларгъа мында къалгъанлары да болады.

Кийик кёгюрчюнле узакъгъа эшитилген тунакы тауушла бла кычырадыла (гху-у-хуху, гху-у-хуху). Ол кычыракълары бла ала бизни ийнели агъачларыбызны жашауларын жангыртадыла.

Кийик кёгюрчюнле эки акъ жумуртха табадыла, гурт жатып, 17–18 кюнден бала чыгъарадыла, балалары уяда 20 кюн турадыла. Ал кезиуде балала ата-аналары бла уяларында турадыла, алай, кёп бармай, аладан айырылып, жаш къанатлыланы сюрюулерине къошуладыла, алагъа башчылыкъ, эштада, баласыз кёгюрчюнле эте болурла. Шимал жанында кёгюрчюнле бир кере бала чыгъарадыла, кыбылада жашагъанла уа – эки кере.

Уяларын ала агъачда ишлеселе да, ашарыкъ излей, сабанлагъа, ачыкъ жерлеге учадыла, алай, ол бирси къанатлылача болмай, ашарыкъларын къуру жерде излемей, терекледен да аладыла; мирзеу, къудору бюртюклени, тукъузгюню, дугъумну, юлэкъуну ашайдыла.

Жассыкъуйрукъ кёгюрчюн – Веероносный голубь

Была бек уллу кёгюрчюнледиле: узунлукълары 75 см болады (къуйругъуну узунлугъу 26 см болгъанда). Аланы бирсиледен башхалыкъларына тёшпелеринде тегерек, кенгине жайылгъан допанлары саналады. Была бек ариу къанатлыладыла. Къанатлыланы сыртлары жылтырауукъ кёмкёк, тюплери уа мордула; къанатларында кенделен баргъан акъ ызлыгъы барды. Бютюнда ариу башыды: аны башында кенгнге жайылгъан тюклери ючгюл формалы гитче сакъалчыкълача жасалыпдыла. Бу кенгнге жайылгъан къуйрукълу кёгюрчюн агъачда жашайды. Ол асламысында тюшген кегетлени ашайды. Къоркъуу келсе, терк окъуна терекге къонады, кече да анда къалады.

Уяларын бир бири юсю бла баргъан терек бутакълада ишлейди.

Агъач кёгюрчюн – Обыкновенная горлица

Бу къанатлы юй кёгюрчюнлеге ушайды, алай аладан гитчерекди, ариууракъды, субайыракъды. Ауурлугъу 110–130 г болады. Аны бирси кёгюрчюнледен айырмасын сыртында тюклерини моргъуллугъу бла билирге боллукъду.

Была уяларын тереклени кенделен бутакъларыны юслеринде къурайдыла – къуругъан, къургъакъ бутакъчыкъладан. Уясы хазыр болгъанлай, тиши кёгюрчюн эки чыммакъ жумуртхачыкъ табып, гурт жатады. Анга эркек кёгюрчюн да болушады, 13–14 кюнден балачыкъла чыгъадыла, аталары, аналары къадалып ашатханлары себепли, ала терк айныйдыла, 20-чы

кюнлеринде учарча болуп, уяларын кѳюп кетедиле. Аллай жаш кѳгюрчюнчюкле, бирге жыйылып, уллу сюрюуле кѳурайдыла. Уллу кѳгюрчюнле уа экинчи гурт чыгъарыугъа киришедиле.

Бу кѳанатлы кырдык эм мирзеу бюртюклени ашап жашайды: будай, тары, зынтхы.

Тѳерели чаука – Галка обыкновенная

Чаукала кѳаргъаланы юйюрлерине киредиле. Чауканы тѳюгю жумушакъды, аркѳасы кѳарады. Европада, Азияда, Африкада, Россияда жайылыпды. Кѳышха жылы жерлеге учуучуду эм бир жерде тургъанлары да барды. Энци юйюр кѳурайдыла. 16 кюннге 3–6 жумуртхадан бала чыгъарадыла. Чаукала, сюрюу болуп учадыла. Ёсген затланы эм кѳурт-кѳумурсха ашап жашайдыла. Заранлы кѳумурсхаланы ашап, эл мюлкге хайыр келтиредиле.

Жаз башыны келгенин биринчи чаукала билдиредиле, кеслерини биринчи уяларында тохтаргъа ёчдюле, агъачдан эсе, адамлагъа жууукъ жерлени сайлап тохтаидыла. Уяларын бир бирге кѳаршы ишлейдиле.

Чаукала, сабан сюрюлген жерледе кѳп заранлы жанууарланы ашап, эл мюлкге уллу хайыр келтиредиле.

Алай чаукала хата да этедиле: нартюхню зыгытларын чыгъарып, жумушагъан бюртюклерин кѳыйырындан туруп ашайдыла, алай бла битимлени ючден бирин кѳурутадыла. Дарман себилген нартюхлени ауузларына жыйып, сууда чайкѳап ашайдыла, балаларына да элтедиле.

Чаукала фазанланы, жаз тауукъланы, бѳденелени, кѳоянланы уяларына чабадыла.

Агъач тауукъ – Глухарь

Тауукъ кѳауумну бек уллу кѳанатлысыды. Адакъларыны ауурлугъу 3,5–6 кг, тауугъуну – 1,7–2,3 кг тартады, гогуш тенгли боладыла.

Ол ийнели эм кенг чапыракълы агъачлада, Скандинав жарым айрыкамдан, Британия эм Пиреней айрыкамдан Байкалгъа дери кенг жайылыпды. Агъач тауукъну жырлагъаны 150 метрден узакъгъа эшитилмейди.

Тиши агъач тауукъ гуртха 7–9, бирде уа 16 жумуртха табып, гурт жатады, 25–27 кюнден бала чыгъарады. Жангы чыкъгъан балачыкъланы ауурлугъу 33–45 г тартады.

Кѳышха ала 5–25-си бирге жыйылып кѳышлайдыла. Агъач тауукъла кырдык отлайдыла, нарат, назы ийнеле, кедр чертлеуюкле ашайдыла.

Откѳуйрукъ – Обыкновенная горихвостка

Тюрлю-тюрлю тауушла этип, бек ариу жырлаучу, боз бетли гитче кѳанатлычыкъ, дорбункѳулланы юйюрюне киреди, чорбат чыпчыкъ чакълдыды.

Мангылайы акъды, къанатлары къонгурдула. Тамагъы, дёрдени, жаякъ жанлары эм кёзлерини тегереги къараладыла. Тиши чыпчыкъны тюрсюню къонгурду.

Ол, жырлай тургъанлай къоркъса, къуйрукъчугъун терк-терк къагъады да, аны ичинде къызылсыман, отча жанган тюклери кёрюнедиле. Татарлыла мынга «откъуйрукъ» деп, баям, аны ючюн атагъандыла, биз да алай айтсакъ тюз болур. Чыпчыкъ агъачлада, парклада, терек бахчалада жашайды.

Бу чыпчыкъла къышлагъан жерлеринден мартны ахырында Къыбыла Аравиягъа, экваторгъа эм Шимал-Кюнбатыш Африкагъа учадыла. Чыпчыкъла жырларгъа бек сюедиле, алай эрттенликде эм ингирде уа бютюнда къадалып жырлайдыла.

Уя ишлерге не тюрлю жерни да хайырланадыла: терек чатларында, отунла арасында, аугъан тереклени тюбюнде, битимлени тамырларыны чунгурларында, юлкуюле ичинде д.а.к.

Жумуртхалары кём-кёк боладыла. Майны ахырында 5–9, асламысында уа 6–7 жумуртхагъа гурт жатадыла, 13–15 кюнден бала чыгъарадыла. Балала уада 15 кюн турадыла, аталары, аналары алагъа ашарыкъны бирча ташыйдыла. Андан сора да, ала балаларын биргелерине айландыргъанлай, ашатханлай турадыла.

Откъуйрукъла жылы жерлеге, асламысында Африкагъа кечеле бла учадыла.

Ашагъан ашлары кёп тюрлюдю: къамыжакъла, аланы къуртлары, чапыракъ къуртла, узунбурун ургъуйла, чибинле, гумулжукла, тели кючюкле эм гебенекле, агъач битле, губула, кюз артында уа – битимле, кегетле эм урлукъла.

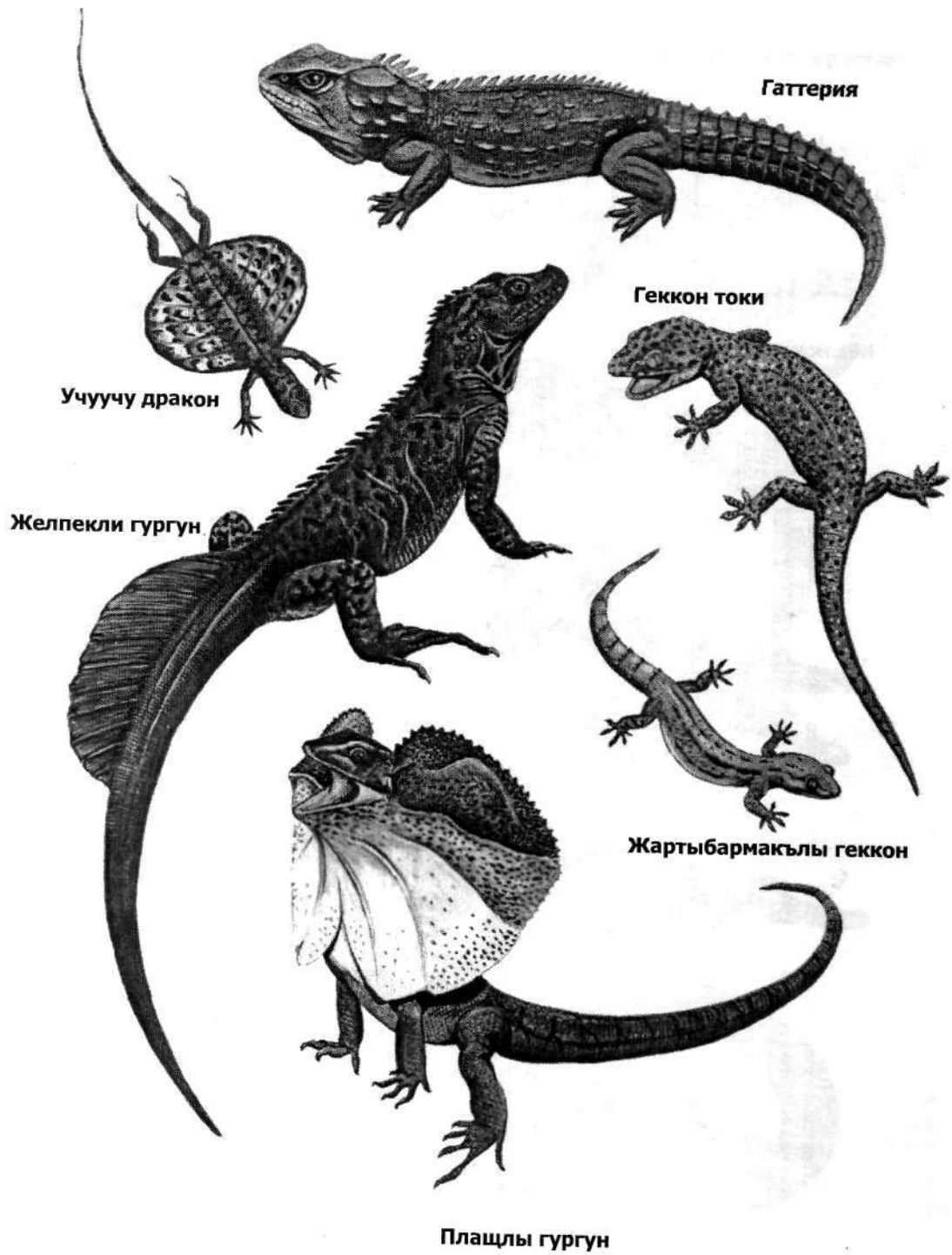
Къара къаргъа – Грач

Къара къаргъаны ёсюмю къаргъа тенгли барды. Жуху андан иничкерекди эм тюздю. Тюклери къара жылтырауукъдула. Чауканы къара къаргъаладан башхалыгъы – аны жухуну арты туююмчеклиди, сакъал тюбюнде эм жаякъларында тюклери жокъду, ала кеслери да акъсыл тюрсюнлюдюле. Евразияда кенг жайылыпды. Бизни къыралда хар жерде да бирча жайылып туююдю, къыбылада, агъач эм агъачлы тюзледе, кюнбатышдан башлап, Примор крайгъа дери жайылыпды.

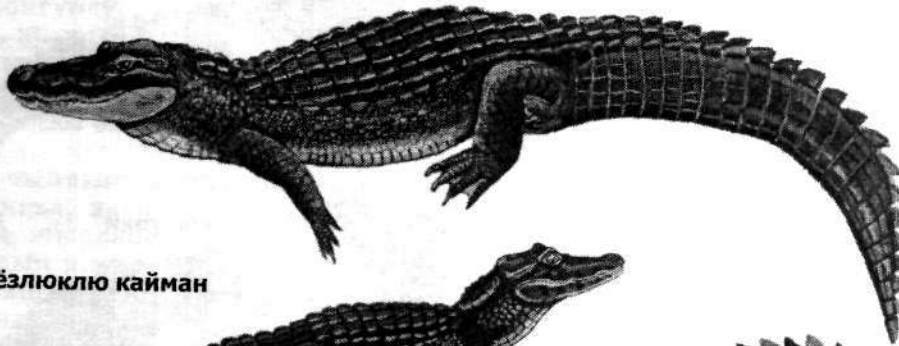
Была уяларын, жыйын-жыйын болуп, адамла жашагъан жерледе, талалада, агъач къыйырларында, суу боюнларында ишлейдиле, арт кезиуледе уа адам жашагъан жерледе эм электричество ызланы темир чигинжилеринде да ишлеп башлагъандыла. Ашагъан да ол жерледе этедиле: сабанлада, талалада, ачыкъ суу боюнларында, бош жерледе. Уя ишлер жерлерине жаз башында эртте окъуна келедиле, къар аяусуз эриген заманда.

Къаргъаны уясы уллуду, аны эркеги, тишиси да бирге бутакъчыкъладан, къургъакъ хансладан, мирзеу ёсген сабакъладан ишлейдиле. Ала уялары бла кёп жылланы хайырланадыла.

Жылгъа бир гурт чыгъарадыла. Жумуртхалары жашилдим-кёксюл боладыла. 3–6 жумуртхагъа гурт жатып, 18–20 кюнден бала чыгъарадыла. Эркек къаргъала тиши къаргъаланы, гурт чыгъаргъынчы, аш бла жалчыт-

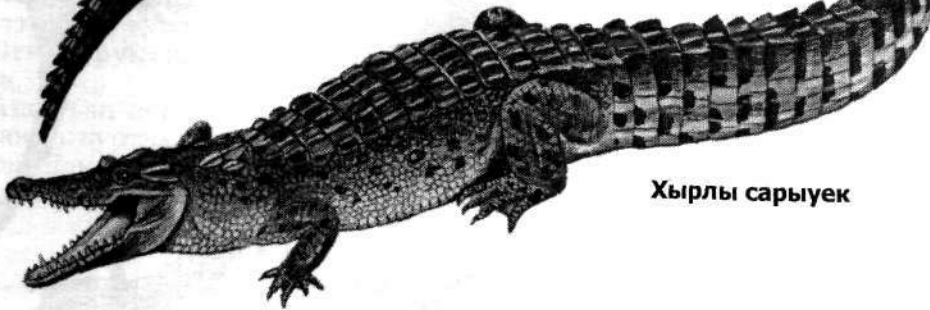
Аллигатор

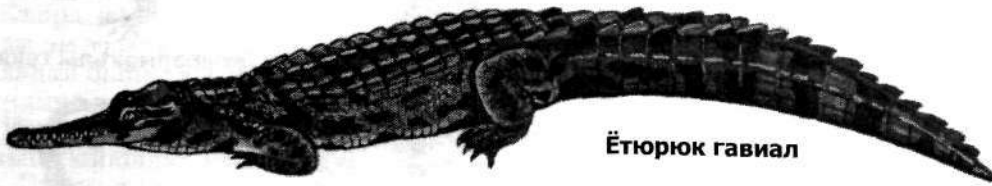
Кёзлюкю кайман

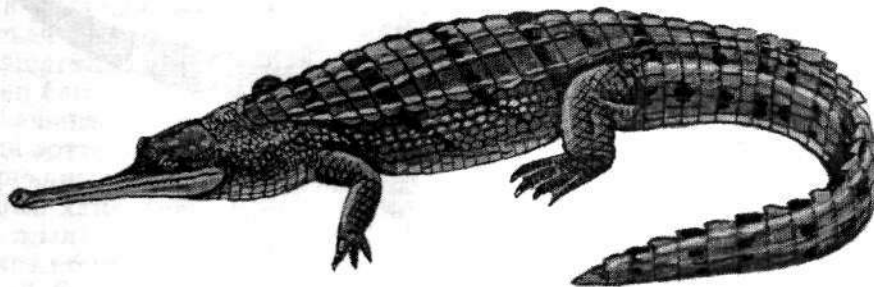
Хырлы сарыуек

Ётюрюк гавиал

Гавиал

Талгъыр жиян

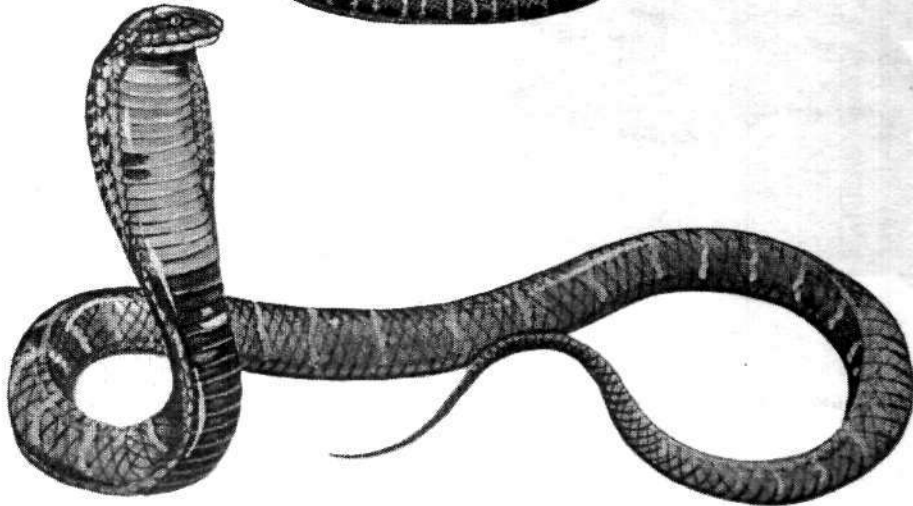

Мююзлю талгъыр жиян

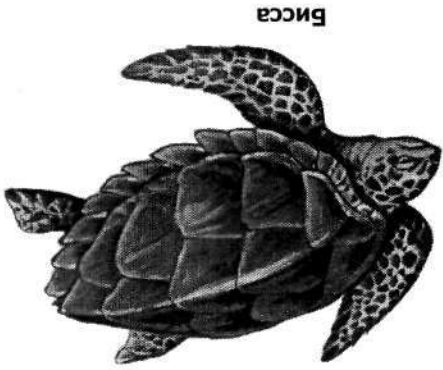
Расселни талгъыр жияны

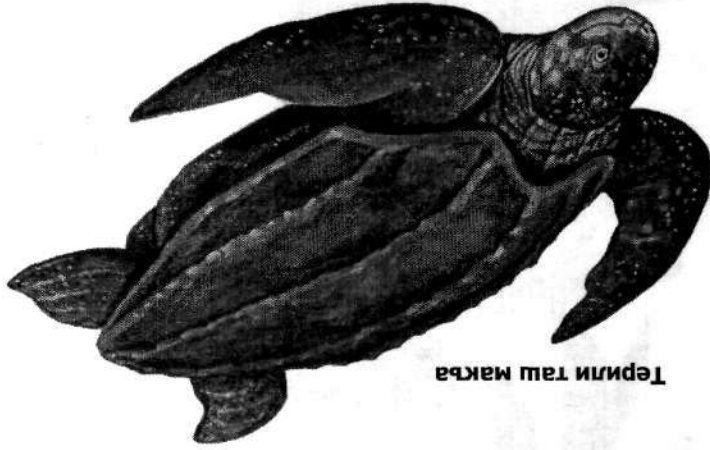
Кёзлюкю гымма

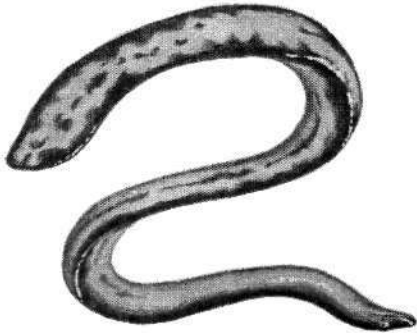
Патчах гымма

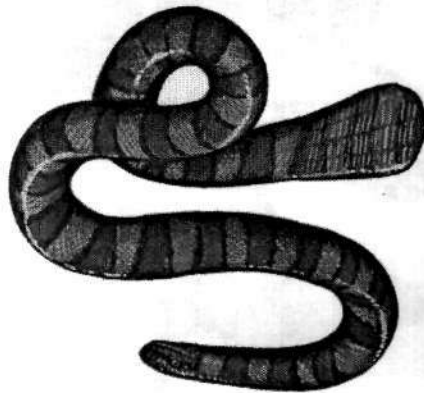
Бисса

Теримл таш макра

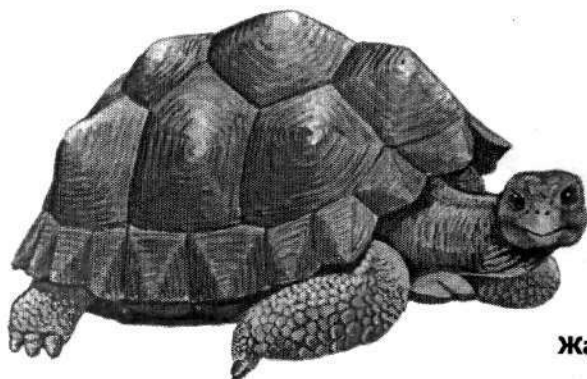

Сарыбыдир тэнгиз жиян

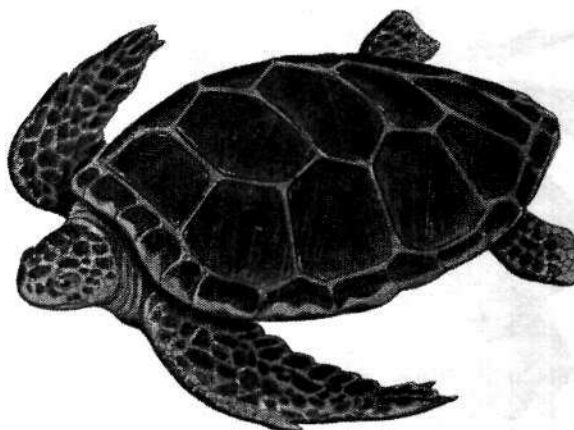

Бел баулу тэнгиз жиян

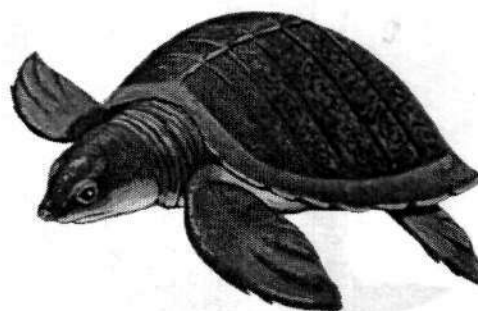
Галапагос таш макъа

Жашил таш макъа

Къытай трионикс

Къапсыз таш макъа

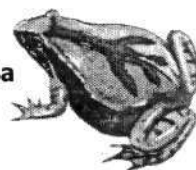
Учуучу макъа

Тюклю макъа

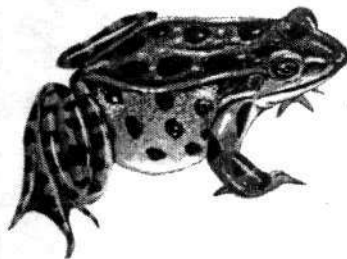
Азия гитчеаууз макъа

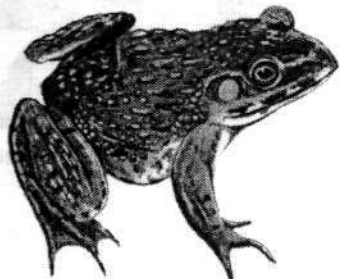
Накъышлы азия макъа

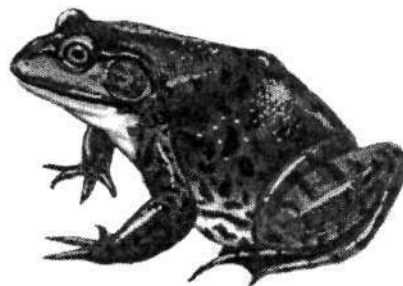
Леопард макъа

Индия бугъа макъа

Бугъа макъа

Тенгиз киштик

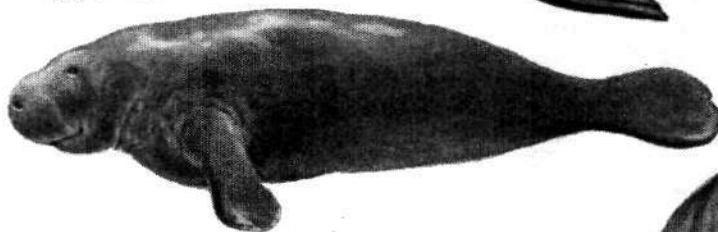
Ызлыккылы тюлень

Тенгиз аслан

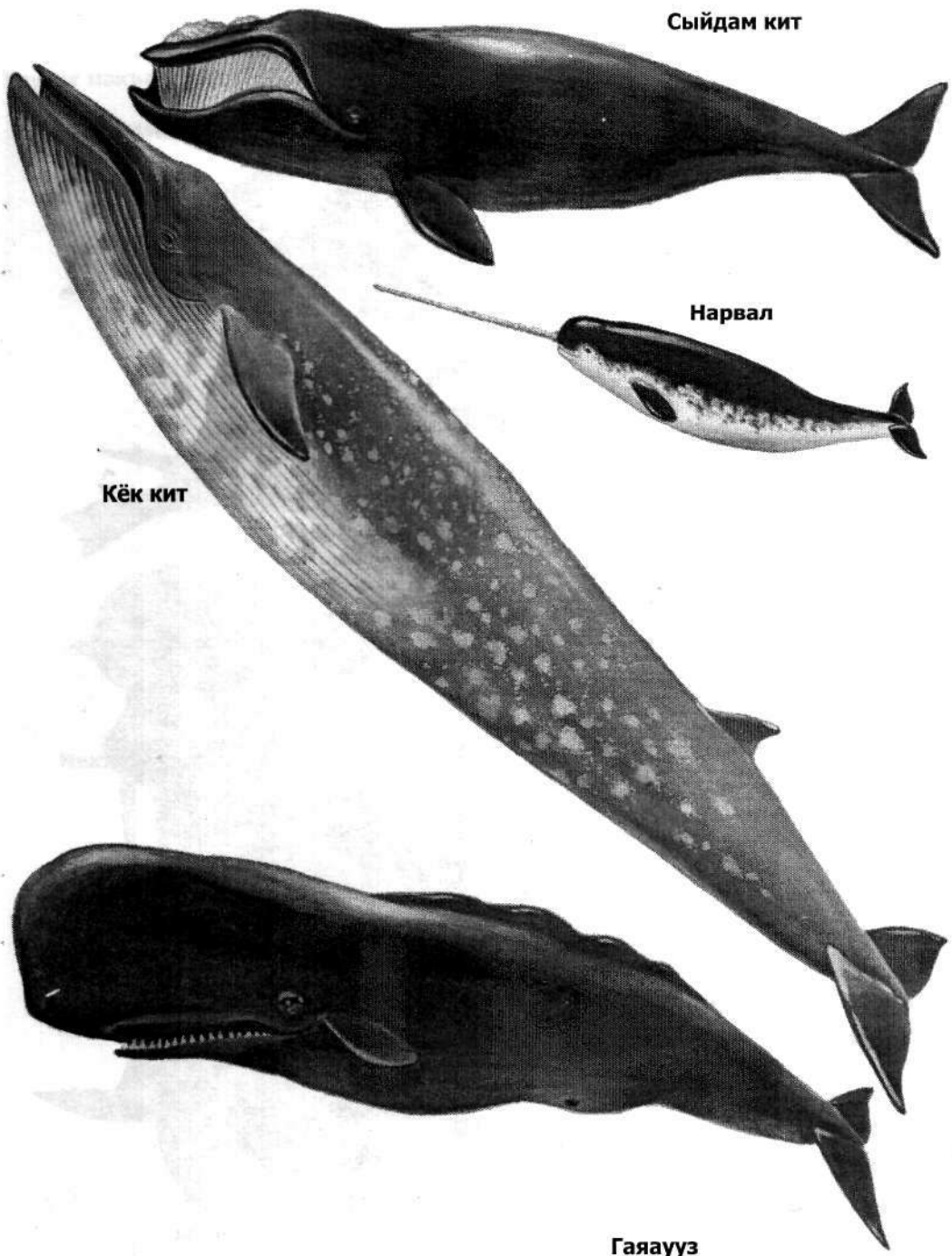
Суу анасы

Калан

Морж

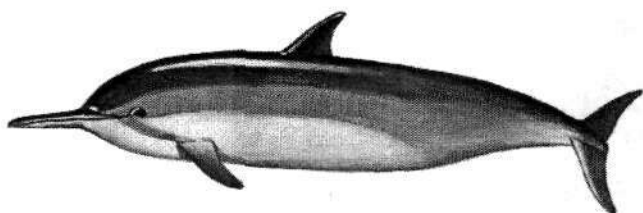
Сыйдам кит

Нарвал

Кёк кит

Гаяууз

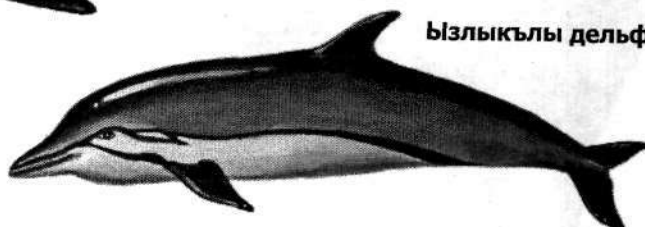
Вертун

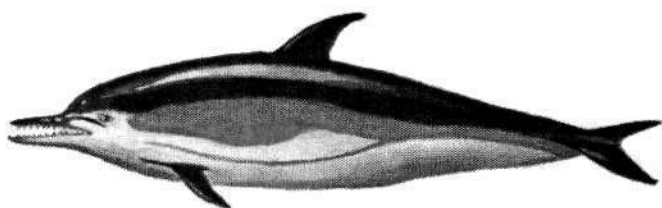
Косатка

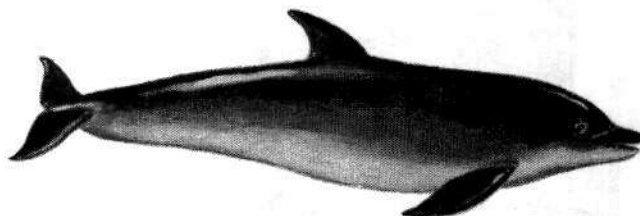
Ызлыкълы дельфин

Тёрели дельфин

Афалина

Бёрю

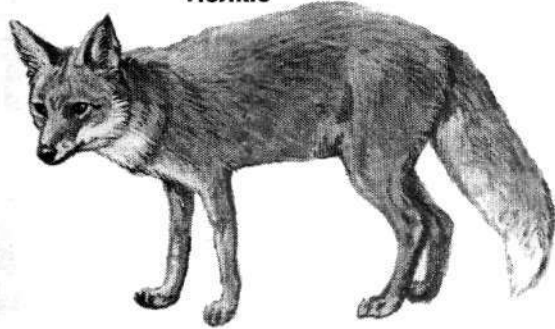
Ит

Ракой

Тюлкю

Борсукъ

Агъаз

Къундуз

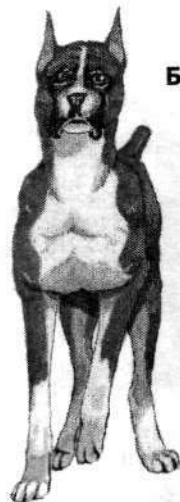
Скунс

Доберман

Боксёр

Дог

Мастиф

Ротвейлер

Мальтий болонка

Той-пудель

Померан шпиц

Чихуахуа

Пекинес

Япон хин

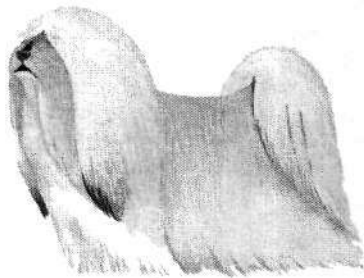
Папильон

Кеесхонд

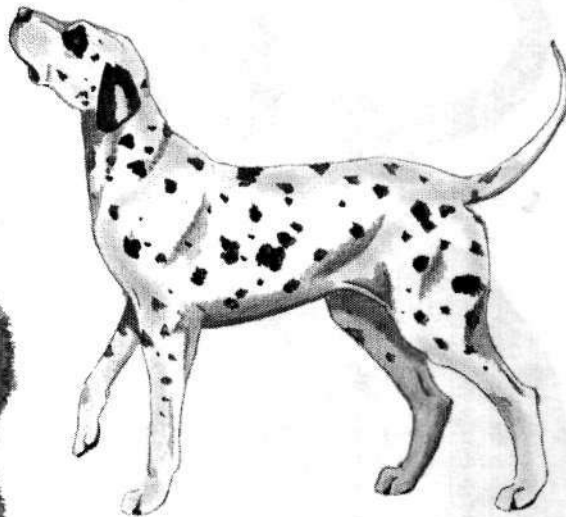
Ингилиз бульдог

Лхас апсо

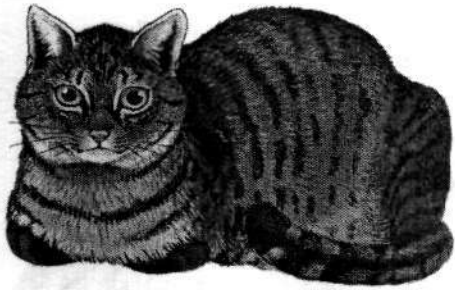

Чау-чау

Далматин

Британ киштик

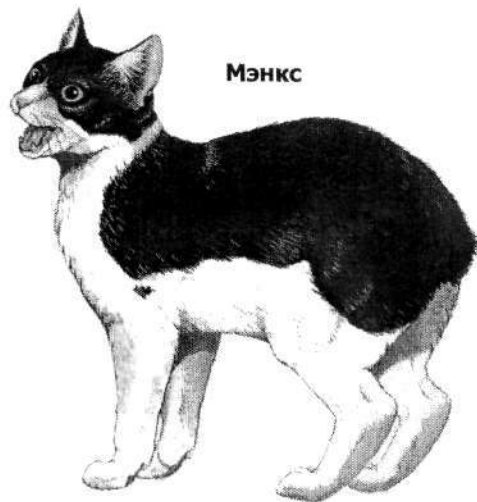
Корат

Гавана

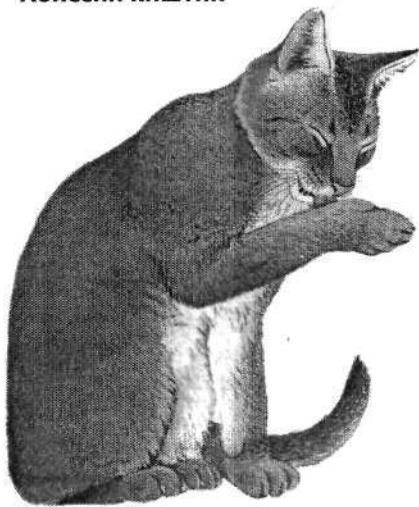
Мэнкс

Экзотика киштик

Абиссин киштик

Америка киштик

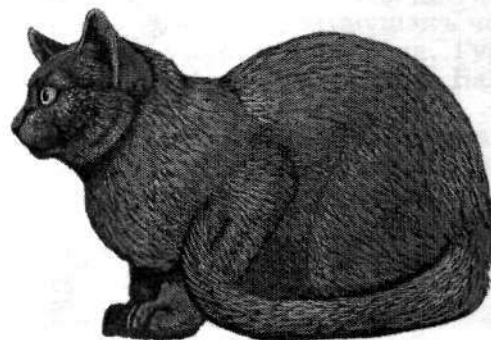
Бомбей киштик

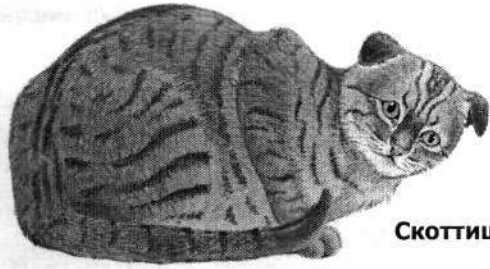

Бурмес

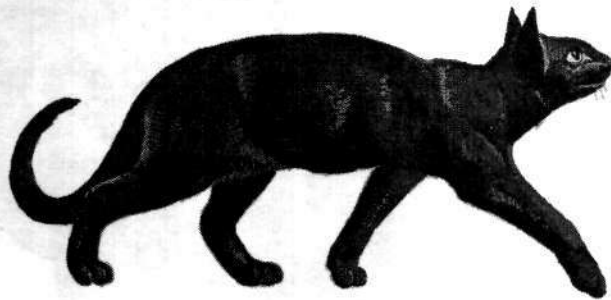
Шартрё

Скоттиш фолд

Рекс

Кюнчыгъыш киштик

Мисир мау

Сиам киштик

Орус кёк киштик

ханлай турады. Балала кеслерин кечиндирирча болсала, ала агъачлада тюзледе сюрюуле болгъанлай айланадыла.

Къаргъала къумурсхаланы, чабакъ къуртланы, чычхан маталлы кемириучюлени, мирзеу бюртюклени, кёгетлени эм аланы урлукъларын да ашайдыла.

Къаргъала эл мюлкге заран салгъан агъач битлени, узунбурунланы, тели кючюклени, биченлик гебенеклени, укуланы ашагъанлары бла уллу хайыр этедиле. Аны бла бирге, жаз башында мирзеу зыгытланы ашап, бишгенден сора, чёплеу эм нартюх бюртюклени чёплеп, заран да саладыла. Харбызлагъа, хууанлагъа, нашалагъа, бадыражанлагъа, терек бахчалагъа, жюзюм бахчалагъа да уллу хаталары жетеди. Малланы ашларын чачып, ашап, кирли этгенлери бла заранлыдыла.

Австралияда жашагъан къаргъаланы барысыны да кёзлерини акъсыл тегерек ызлыкълары барды, ол къаргъаланы барысы да бирден жайылгъанларын кёргюзтеди.

Мыллыкчы къуш – Гриф

Бу да жыртхыч къанатлыды. Тюрсюню къап-къарады. Бир жерден кетмей жашайды. Уясын къаялада, жерде, дорбунлада, уллу тешикледе, печь ожакъланы къатларында ишлейди. Гуртха эки жумуртха табады. Мыллыкдан сора да, гитче жаныуарлагъа, учуп баргъан чыпчыкъ балалагъа, уллу гургунлагъа чабады.

Мыллыкчы къуш ийисни алаамат сезеди. Аш излеген заманда, аны бла бек уста хайырланады.

Мыллыкчы къушла дагъыда кёпдюле. Аланы арасында **къара мыллыкчы къуш** эс бурурчады. Бу къуш бек уллу къанатлыладан бириди, къушланы юйюрюне киреди. Узунлугъу 75–100 см, ауурлугъу 7–12 кг болады. Башы мазаллыды, бурунуну башы къысха тюкле бла жабылыпды. Буруну къаруулуду, мыллык жыртгыргъа алааматды. Боюнуну тюп жаны тегерек, узун тюкле бла белгиленипди. Уллу, жандыракёзлю жыртхыч къанатлыды.

Къара мыллыкчы къуш бир жерде жашайды: Къыбыла Европада, Шимал Америкада, Ал Азияда, Кавказда эм Орта Азияда. Алтайда да тюбейди. Уялары уллуду. Бутакъладан ишленген уяны тюбю жумушакъ чапыракъла, тюкле бла жабылыпды. Гуртха 1–2 жумуртха саладыла. Гуртха эркеги, тишиси да кезиу жатадыла, 55 кюнден балала чыгъарадыла. Балала уяда 3–3,5 ай турадыла.

Къара къуш мыллык ашайды. Ол, кюнню узуну бийикде учханлай айлана, жерде мыллыкны эслейди (анга мыллыкга жыйылгъан къаргъакъузгъун да болушадыла), ол аны тюз юсюне тюшеди, аны ызындан бирси къушла да жыйыладыла эм уруш-туйюш, къычырыкъ бла жаныуарны жыртып башлайдыла. Ала ашха асыры жутдан, ушкок бла атсанг да, бир жанына учуп, дагъыда, жыйылып, ашап башлайдыла. Тойсала уа, учуп кетедиле.

Акъ къаз – Белый гусь

Акъ къанатлы кийик къазды. Тундраны къургъакъ жерлеринде, 15–20 неда 1000 юйор болуп, бирге жашайдыла. Къазланы бу тюрлюлери, Антарктидадан къалгъан жерледе, битеу тюбейдиле. Акъ къазны ёлтюрюрге закон эркин этмейди.

Бу къанатлылары жашаулары суу бла къаты байламлыды; ашлары кёп тюрлюдю: чабакъ, къурт-къумурсха, моллюскла д.а.к. Жер юсюнде жашагъанлары уа къуру ёсген затланы зыгытларын, жумушакъ хансланы отлайдыла.

Жырчы дорбункъул – Певчий дрозд

Бу къанатлы кюн узуну жырлагъанлай турады, анга «агъач булбул» деп андан айтадыла, аны ангылашыныулу жырлагъаны орусча: «Филип! Филип!.. Иди чай пить, чай пить!.. С сахаром... Ск-к-корей, а то остынет!» – дегеннге ушайды.

Бирси жууукъларыча, жырчы дорбункъул ашарыгъын жерден не хансла юсюнден жыяды, алай аз кымылдаучу къурт-къумурсханы да ашайды. Жайгъыда къуртланы, гебенеклени, чибинлени, гитче къамыжакъланы, тюбесе уа, моллюскланы бла губуланы да ашайды. Балаларына аталары, аналары да тенг багъадыла. 13–15 кюнден балала уяларындан учарча боладыла. Августну ахырында – сентябрьни аллында къанатлыла учаргъа хазырланадыла эм ноябрьде жылы жерлеге учадыла.

Жырчы дорбункъул кенг жайылыпды: Европаны, Кавказны, Закавказье, Гитче Азияны, Сибирьни (Байкал кёлге дери) агъачларында жашайды. Ол Кюнбатыш эм Къыбыла Европада, Шимал Африкада, Гитче эм Ал Азияда кышлайды. Бизни жерледе да тюбейди.

Дорбункъул уясын ишлерге балчыкъны хайырланады.

Дорбункъулну жумуртхалары ариу кёкдюле, юслеринде моргъул сепкиллери барды. Ала уяларын къаты сакълайдыла. Кеслерини жерлерине башха чыпчыкъ къоймайдыла.

Дорбункъулла жылы жерлеге учаргъа ашыкъмайдыла, ала тукъузгюню бек сюедиле эм, аланы ашар ючюн, къар жаугъунчу, кетмейдиле.

Тукъузгю ашаучу дорбункъулла, бирси дорбункъуллача, алай ариу жырлай билмегенлери бла башхадыла, ала кыжылдагъан неда чюуюлдеген этедиле. Аланы бизни жерледе тюбегенлери бек жууашдыла. Алагъа арбазда той, тары, будай неда жумушакъ ётмек ургула сепсенг, алгъа аналары, ызы бла балалары шыр деп къуюлуп, ашап кетедиле.

Тёрели дудакъ – Обыкновенная дрофа

Тёрели дудакъ уллу къанатлыды, ауурлугъу 16 килограммгъа дери жетеди. Дудакъла кеслери бир юйор боладыла.

Европаны орта районларындан Кърымгъа, Кавказгъа, Орта Азиягъа, Къа-

захстанга, Къыбыла-Кюнбатыш Сибирьге дери жайылыпды. Асламысы къышлагъан Закавказьеде, Иранда, Къыбыла-Кюнбатыш Туркменистанда эм Таджикистанда этедиле. Уяларын жерде гитче батычукълада ишлейдиле. Асламысында гуртха 2–3 жумуртха табадыла. Жумуртхалары жашилик-мор неда кёк эрик сыфатлы, моргъулдум эм къызгъылдым тамгъалы боладыла. Гурт жатхан, бала чыгъаргъан жаланда тиши дудакъны ишиди. Къоркъуу болса уа, ол, жумуртхаларыны юсюне къапланып, кесин кёрюнмезча этип къояды. Балала 30–40 кюннге учуп башлайдыла эм 2 кг чакълы ауурлукъ аладыла. Июль–август айда балала эм уллула, сюрюуле къурап, жылы жерлеге учадыла эм кенг къургъакъ тюзледе кёчюп айланадыла.

Дудакъла эки кере тюк арытадыла: кюз артында эм жаз башында.

Дудакъ, ёсген затладан сора да, къурт-къумурсханы, къамыжакъланы, сенгкирчкелени суююп ашайды. Дудакъ Къызыл китапха жазылгъанды.

Агъач къакъгъыч – Дятел

Бизни жерледе уллу жугъур агъач къакъгъыч жашайды. Ол керти да ариуду, аны битеу юсюн, къара эм акъ тюкле жабадыла. Тёпеси эм боюну, аркъасы эм къуйрукъ башы къап-къарадыла, инбашлары, жаякълары, боюнуну жанлары акъдыла, дёрдени кир-акъсыл тюрсюнлюдю, къуйрукъ туюю акъсыл-къызылды. Къанатлары акъ эм къара тамгъалыдыла, аллай беш къауум къолан тюк кенделенине ётедиле. Кёзлери къонгуруракъ-къызылдыла, буруну кёксюл-къарады, аякълары къаралдым-къонгурдула. Эркеги башында къызыл тамгъасы бла танылады. Уллу жугъур агъач къакъгъычны къуйругъу орталыкъды, аны сингири бек къатыды, не ючюн десегиз ол терекге къуйругъуну болушлугъу бла ёрлейди.

Агъач къакъгъыч Шимал Африкада, Европада, Кавказда, Гитче Азияда, Сибирьде, Приморьеде, Камчаткада, Сахалинде, Япон эм Курил айрыкамлада, Кореяда жашайдыла. Бир жерде жашагъан къанатлыладыла, алай а суукъ заманлада, аш тапмасала, башха жерге да кечедиле.

Жаз башында была къычырыкъчы боладыла; жухлары бла тереклени туююп, таууш этедиле, аны тауушуна эркек къакъгъычла жыйыладыла эм жангы юйюрге къурайдыла. Жангыдан къуралгъан юйюр кесини жерин къаты сакълайды. Сайлагъан жерлерини ортасында уя ишлерге чирий тебиреген къайын, эмен, жерк, бусакъ терекни табып, анда жерден 2–8 метр бийикликде кеслерине уя ишлеп башлайдыла: бир бирин алышындыра, ала, арымай-талмай, терекде тешик этедиле, жютю жухлары бла ишхери къобара да, жерге ата, тешикни теренлиги 28–35 см болгъунчу кюрешедиле. Апрельни аягында – майда 5–7 акъ жылтырауукъ жумуртхагъа эркеги тишиси да кезиу-кезиу 12–13 кюн гурт жатадыла. Балачыкъла сокъурлай, къарыусузлай чыгъадыла, жаланда аякълары иги айнып боладыла. Биринчи кюнледе ала тынч турадыла, бир кесек аякъланганлай, ашарыкъ излеп, къычырып башлайдыла. Аланы 80–100 метрге эшитилген къычырыкълары бла уяларын табаргъа боллукъду. Балалары ашдан тоя билмегенлери себепли, аталары, аналары да хар 2–4 минутдан уяларына ашарыкъ келтирип келедиле, ол иш кюннге 300 кере къайтарылады. Аллай бир ашарыкъ жыяр ючюн, кёп жер къыдырыргъа тюшеди, аны себепли ала иги кесек жерни бийлейдиле. Балала уяда юч ыйыкъ турадыла. Уядан чыкъгъандан

сора, биринчи 25–30 кюнню уллула бла бирге айланадыла: уллула, балалары иги учханда да, алагъа ашатып турадыла, алай андан сора балала, кеслери алларына жашап, узақъгъа кёчедиле. Агъач къакъгъычла бек иги эм терк учадыла, алай ала, тереклеге ёрлегенни къыйын ишге санап, адам окъуна кёрселе да, учаргъа ашыкъмайдыла, билмеген кибик этип, терекни бирси жанына бугъуп, андан адамгъа къарайдыла. Къоркъса уа, учуп, башха терекге къонады да, андан къарайды.

Агъач къакъгъыч заманыны асламысын ашарыкъ излей ётдюреди. Жайда эм кюзде ол тереклени тегереклерине къарай, бийикге чыгъады, бир жерде ишекли болса уа – олсагъат буруну бла терекни туюп, къабукъ тюбюнден къуртланы эм аланы жумуртхаларын чыгъарып ашайды.

Уллу агъач къакъгъыч гумулжукланы да кёп ашайды: бир къауум ёлген къанатлыланы аш орунларында 300–500 гумулжук табылгъаны да болгъанды. Агъач къакъгъыч кёбюсюнде къамыжакъланы, артыгъыракъда терек къабукъланы тюплеринде жашагъан къуртланы ашайды. Кюз артында ала ийнели тереклени кишиулерин ишлеген чунгурчукларына жыйып, жухлары бла уруп, ичинде урукъларын ашайдыла, къабукъларын а энишге атадыла. Бир терекни тюбюнде 5–7 минг ууалгъан кишиу болады. Агъач къакъгъычха бир кюннге 100-ден артыкъ кишиу керекди, аны себепли хар къанатлы кюз артында бир жерни бийлеп, ары, кесине жетерча, кишиу жыяды. Быллай жер юлюшледе тереклени тюплери кишиу къабукъдан толу болады. Къакъгъычла жаз башында жайыла башлагъан къуртланы ашайдыла. Къайын терек суу ийип башласа уа, аны тегерегине айланып, жухлары бла тешикле этедиле, ала суудан толгъунчу сакълайдыла, хар тешикни сууун ичедиле.

Агъач къакъгъыч агъач бла терен байламлыды: ол ауругъан терекледе уа ишлейди, агъачха заран салгъан къуртланы къурутады.

Доппанбаш герге – Хохлатый жаворонок

Гергеле туугъан, уа къурагъан жерлеринден айырылмай жашагъан къанатлыладыла. Аланы ол халлары къаргъалагъа эм агъач къакъгъычлагъа ушайды. Башлары уллуду, санлары къарыулудула, аякълары къысхадыла.

Африкада, Поволжьеде, Прибалтикада, Индияда кёп тюбейдиле. Ала къыш да, жай да кёз туурада айланадыла. Сууукъдан къоркъмайдыла, жухларын къалын тюклерине сугъа, аякъларын кезиу-кезиу жылытадыла. Жерде жашагъан къанатлыладыла, ашарыкъларын жерден чёплейдиле, алай ашларында къумурсхала аслам жерни аладыла.

Ала 4–6 жумуртха табып, гурт жатадыла, аладан 12–16 кюннге бала чыгъарадыла. 10 кюннге дери алагъа аналары кеси ашатханлай турады.

Гергеле, адамлагъа жууукъ къоркъмай айлана тургъанлыкъгъа, кеслерине бек сакъдыла, бир метрден къаршыгъа кишини иймейдиле – учуп кетедиле.

Гергелени ариу ауазлары барды, ала къоркъуулукъну билдиребиз деселе да, хычыуун ауаз бла билдиредиле. Ол къайсы чыпчыкъны тауушун да тюз аныча эниклейди. Бир ненча жыл озса да, жырлагъан не эниклеген жырын эсинде тутады. Къанатлары кенгдиле, учханда, биттиркошча таууш этедиле.

Доппанбаш герге ариу жюрюйдю, иги чабады. Къургъакъ топуракъда

неда юзmezде жууунгандан суйгени жокъду. Урлукъла, бюртюкле чеплейди, балаларын а къурт-къумурсха бла ёсдюреди.

Боз зурнук (турна) – Серый журавль

Тауукъгъа ушагъан уллу къанатлыды, аны ёсюмю 125 см, ауурлугъу 4–5,5 кг болады. Къанат жайгъанлары 2 метрге жетеди.

Битеу алгъанда, зурнукла боздула, къаралдымыракълары барды, къанат къыйырлары къарадыла. Кёзлерини жанлары бла, боюну бла иги эсленген акъ ызлыкъла барадыла; башыны къалгъаны эм боюну къараладыла; желкесинде эм тулусунда къызыл къымыжа кесеги зыбыр иничке къанат тюклеге ушашлы тюкле бла жабылады. Къышлагъан боз зурнукла Шимал Африкада, Иранда, Индияда, Къытайда этедиле.

Боз зурнукланы уя ишлеулери кёп тюрлюдю, алай ол иш хар заманда батмакълы жерле бла байламлыды. Уя ишлерге зурнукла мартда – апрельде келедиле эм олсагъат уя ишлеп башлайдыла. Ала хар жылдан бир жерге къайтадыла, бирде уа эски уяларында тохташадыла. Зурнукла кеслерини уялары болгъан жерлени бирси къанатлыладан сакълайдыла, къоншу зурнукланы уялары уа бир километрден жууукъ болмайды.

Зурнукланы жумуртхалары уллу боладыла: 100–109 мм узунлугъу, кенглиги 60–62 мм, аланы къабукълары къонгур неда жашил, кёксюл боладыла, юслеринде тот-моргъул тамгъалары кёпдю.

Август–сентябрьде зурнукла жылы жерлеге учаргъа жыйышып башлайдыла. Зурнукла кюндюз, ючгюл тизгинле къурап, жыйын-жыйын болуп, бийикде учадыла. Къышхыда зурнукла асламысында ачыкъ жерледе аз сууланы жагъаларында орналадыла.

Боз зурнукла уллу къумурсхаланы, макъаланы, ууакъ чабакъланы, гитче кемириучюлени, чорбат чыпчыкъланы балаларын, жумуртхаларын ашайдыла. Жаз башында къышдан къалгъан бюртюкю кёгетлени ашайдыла.

Зурнук жылдан эки кере тюк арытады.

Бу къанатлыланы аriu оюнлары болады, алай аланы юйюр къурау бла байламлыгъы жокъду. Бизни къыралда 100 мингден артыкъ зурнук барды, аланы къырал къоруулайды.

Алтын (жаннет) чыпчыкъ – Иволга

Бу къанатлы аriu ауазлы, сары бла къара неда жашил тюрсюнлю, жырлаучу чыпчыкъды. Ашагъан кечеги гебенеклени, гитче май къамыжакъланы, тюкю къуртланы эм агъач кёгетлени этеди. Жаннет чыпчыкъла, ачыулансала, киштик макъыргъанча таууш да этедиле. Уяларын агъач бутакъланы араларында четен эшгенча этип саладыла.

Юй гогуш – Индейка домашняя

Юй гогуш Кавказда, Копет-Дагда, Тянь-Шаньда, Памирде, Гималайда эм Саянлада жашайды. Бу бек уллу къанатлыды, 15–20 кг тартады, бийик таулада жашаргъа юйренгенди. Тауукъланы къауумуна киреди.

Гогуш балала, жумуртхадан чыкыгъанлай, жайыладыла, аналарыны ызындан айлана, битимлени жумушакъ бутакъчыкъларын ашайдыла. Кюз артына айнып, уллу боладыла, экинчи жылгъа уа уллу къанатлыгъа саналадыла.

Акъ жаз тауукъ – Белая куропатка

Бу къанатлы агъач тауукъланы юйюрлеринденди. Шимал Европада, Азияда эм Шимал Америкада кенг жайылыпды. Гуртха 8–12 жумуртха табалды, гурт жатып, 18–20 кюнден бала чыгъарады. Балаларын эркеги, тишиси да бирге ёсдюредиле. Жайда чапыракъла, кёгетле, кышхыда терек бюрчюкле, талны эм къайынны жумушакъ бутакъчыкъларын ашап жашайдыла. Уучула быланы бек кырадыла.

Акъ жаз тауукъ кышда чыммакъ болады, жылны башха заманларында уа аны къанатларында 2–3 тюрлю бояула кёрюрге боллукъду.

Жаз тауукъла уяларын эм балаларын бек къаты сакълайдыла, балала кеслери да, кымылдамай, жерлерин сакълагъанлары себепли, балаланы 80% уллу болгъунчу ёседиле.

Жаз тауукъ (кеклик) – Каменная куропатка

Бу къанатлы тауукъланы юйюрлерине киреди. Бу жаз тауукъ къуруда таулада жашагъан къанатлыды. Тыш сыфаты эм кесин жюрютюую бла юй тауукълагъа ушайды. Терк кымылдагъан, аз шыхыртха да сакъ къанатлыды. Битеу жашауун кырдыкда ётдюреди, терекге хазна минмейди. Къоркъуу болса, балала бугъунадыла, уллула уа, къанат таууш этип, алгъа чабадыла, бир кесек учуп, жаудан арлакъда къонадыла. Ала кёп тюрлю жырлайдыла, асламысында тауушлары ке-ке-лек, ке-ке-лек деп эшитиледи.

Альп, Балкан тауладан эм Синай жарым айрыкамладан Къытайгъа эм Гималайгъа дери жайылыпды. Кавказда, Орта Азияда эм Алтайда да тюрлейди.

Уяларын жер чунгурчукълагъа саладыла – уяны кенглиги 20 см, теренлиги 8–9 см болады. 6–24 жумуртхагъа гурт жатып, ай чакълы бирге бала чыгъарадыла. Балачыкъла 3 ыйыкыгъа сюрюу болуп жайыладыла (бир-эки гурт тауукъ бла бирге). Была кюзде эм кышда бирге жашайдыла.

Аланы ашарыкълары – урлукъла, кёгетле, чапыракъла, жашил бутакъла, тюрлю-тюрлю битимлени тамырлары. Къар уллу тюшген кышлада ала аш табалмай кырыладыла.

Колибри – Колибри

Колибриле бек гитче къанатлычыкъладыла, 1,6–1,8 г ауурлукълары болгъан, алай быланы бир тюрлюсюню узунлугъу къарылгъачха окъуна жетеди – 20 см чакълы бирге.

Колибрини жуху иничкеди эм узунду. Бирде ол къанатлыланы, башындан башлап, боюнундан эм теммеклеринден окъуна узун болады. Алай бла,

колибри, бек гитчелигинден сора да, дуняда бек узун жухлу – бурунлу кванатлыгъа саналады. Колибрини тили узун быргъычыкъды, кыйырында чачакълары барды. Кванатлары узун туююлдюле, аланы баш жанларын кванат квангъаргъа жараулу, квалын кванрыулу туюкле кванрайдыла, аллай 10 туюю барды. Колибрини кванйругъу бирде бек квансхады эм чорт кесилипди, бирде ортасы кенгерген, ачылгъан кванптыны ауузуна ушайды.

Анатомия квануралыууна кере, колибрини жюрегин бек айныгъан органнга санаргъа керекди: уллулугъу аш орунундан эсе юч кере уллуду эм кекюрек четенини экиден бирин толтурады. Ол а кванатлыны тохтамай кванмылдагъанлай тургъаны бла байламлыды. Колибрини жюрегини урууу бир минутха 1000 кереге дер жетеди. Колибри кваллай бир гитче болса, аллай бир кванатлары терк кванмылдайдыла. Сез ючюн, 2 г чакълы тартхан кванзыл колибри бир секундха 50–51 кере кванат квангъады, 6 г тартхан колибри уа 21–23 кере квангъады. Учхан заманда, колибриле хар заманда хауада тагъылгъанлай турадыла, бир жерден тепмей. Ол заманда аланы санлары тик ерге бурулуп болады. Юйюр кванурагъан оюнларыны заманында, кванатларын секундха 100 кере кванквангъанлары да болады.

Колибрилени дагъыда бир тамашалыкъ затлары барды – аланы санларыны жылылыгъы хар заманда да бирча турмайды. Аланы кванлары жаланда учхан заманларында жылылай турады. Ашхам кванрангыда ол бутакъгъа кваннаргъа ашыгъады, аны олсагъат температурасы 17–21° дер туюшеди, кеси уа кванурушуп квалады. Колибри ол халда 15–20 сагъат тургъаны белгилиди.

Адамла тутхан колибри, ач болса, мыккыл болуп, жерге туюшеди, гитче тугулчукъ болуп, кванатчыкълары бла кесин жабаргъа кюрешиди. Температурасы туюшеди, кванурушуп квалады. Олсагъатдан, кволунгда жылытып, аш берсенг, кванйтышып квалады. Алай алыкъа белгили туююлдю: ол кваншда алай тураллыкъмыды? Болсада, сууукъ жерледе жашагъан колибрилени кваншха жылы жерлеге учханлары да белгилиди. Колибриле бек ашашлы кванатлыладыла, ала суткагъа кеслерини ауурлукъларындан эсе эки кереге кеп ашайдыла. Алай болмаса, ала кеслерин жылыталмайдыла эм ашгъанлары татымайды.

Ашагъан битимледен (гюллени бал сууларын) эм кванрт-кванмурсхадан (бек гитче жумушакъ кванмурсхаланы эм губучукъланы) этедиле. Гюлно аллына келип, алайда хауада тагъылып, колибри узун жухчугъун гюлно ичине сугъады эм, аны иймегенлей, жухчугъун азчыкъ ерге кетюрюп, быргъычыкъча бурулуп тургъан тилини кванйырын чыгъарады. Андан кванты жутуучу кванмылдаула бла нектарны ауузуна кваняды, андан ашхыны бла, аш орунуна бармай, чегилеге кванюлады. Гитче кванмурсхала бла губучукъла уа аш орунга туюшедиле. Бир-бир колибриле кванрт-кванмурсханы чапыракъладан эм гитче бутакъладан учуп бара тургъанлай аладыла, бирде уа учуп бара тургъан кванмурсхаланы да тутадыла. Балаларын ауузларына нектар кванюп есдюредиле, биягъы хауада тагъылып тургъанлай.

Колибриле бла адамла бардыргъан сынаулагъа кере, ала квануру нектар бла жалчымагъанлары белгили болгъанды – алагъа жаныуар белок татым да керек болады.

Колибри кюнбатышда кенг жайылыпды.

Колибриле тюзледе, таулада, мылы эм кызыгу юзmezли жерледе да жашайдыла, бирлери кенг жерлеге иелик этедиле, бирлери уа гитче жерчиклеге, бир тауну башында бийлик этедиле, ол алагъа керекли хансланы ёсгенлерине кёре болады.

Колибриле экеу болуп жашамайдыла. Уя ишлеген, бала чыгъаргъан, аланы ёсдюрген барысы да ана колибрини ишиди. Уя ишлерге бек жумушакъ, иничке затланы хайырланадыла: уя тышындан ау неда габу бла жабылады, уяны уллулугъу, къоз жартыдан башлап, сабий башны уллулугъуна жетеди. Бирде, уя асыры теренден, андан колибрини башы бла къуйругъу кёрюнюп къалады. Уяны не уллу чапыракъ юсюнде, не терек бутакъда, неда къая кыйырында ишлейдиле.

Гуртха эки жумуртха табадыла, ала зугулуракъдыла, акъдыла. Гитче колибрини жумуртхасыны ауурлугъу 2 г болады. 14–19 кюнден балала чыгъарадыла. Балачыкъла сокъурлай эм кымыжалай жаратыладыла. Бир кюн да тюк урмай, къанатла ёсдюрюп къоядыла. Уяда балала 19–25 кюн турадыла. Аналары, аш излей, кёп кълсала, балаларыны ачдан эслери ауады, аналары уа зор бла ауузларына ашарыкъ къуюп, эслерин жыйдыртады эм жашаугъа къайтарады. Эркек колибри уа, ишлерге, гурт жатаргъа, балаларын ёсдюрюрге кыйын салмай эсе да, кеси жашагъан жерни къаты сакълайды, тышындан къанатлы къоймайды. Колибрилени юйюрлеринде 338 тюрлюсю барды, ала 116 къауумгъа юлешинедиле.

Колибриле терен тинтилмегендиле, бир тюрлюлери уа бир ненча къанатлы бла белгилдиле. Колибрилени илмуда бек белгили тюрлюлерине сапфо колибри, мёлек колибри, узункъуйрукъ колибри, топаз колибри, айрыкъуйрукъ колибри, жютюжух колибри саналадыла.

Сенекъуйрукъ илячин (къара къуш) – Вилохвостый коршун

Бу къанатлы кыртчыгъаланы юйюрюне киреди. Узун, жютю къанатлары эм узун, сенекча къуйругъу барды. Учханда уллу кёгюрчюннге – касаткагъа – ушайды. Башы эм къарын тюбу, къарча, акъдыла, аркъасы, къанатлары, къуйругъу къарадыла, бурун сырты эм аякълары кёкдюле. Узунлугъу (60–65 см) эм къанатларыны кенглиги (110–125 см) адамны сейирсиндирирчадыла, алай ауурлугъу уа, санына кёре, уллу туюлдю, 400–500 г болады.

Аргентинада, США-да, Мексикада кенг жайылыпды.

Ашагъан къуруда къумурсхаланы этеди. Гуртха 2–3 жумуртха табады, эркеги, тишиси да гуртха кезиу-кезиу жатадыла.

Тойгъун – Кречет

Тойгъун илячинлени юйюрлеринде бек уллу къанатлыды, тюзледе жашагъан, Азияда къургъакъ тюзлени тауусула баргъан къанатлысыды. Тойгъунла Къазахстанда кенг жайылыпдыла. Къышхыда ала кюнчыгъыш Африкада, Иракда, Иранда, Кюнбатыш Индияда эм Пакистанда кышлайдыла.

Тойгъун кычырыкчы, терк жюриучу эм учуучу кванатлыды. Узунлугъу 55–62 см, ауурлугъу 1–2 кг болады.

Эркеги бла тишисин айыргъан белги: тиши тойгъунну башы къара тююлдю, морду, къара тамгъалары бла.

2–4 жумуртха табадыла, гурт жатып, 21–25 кюнден балала чыгъарадыла. Жумуртхалары кегюрчюн жумуртхаладан уллуракъдыла, зугул. Гуртха эркеги, тишиси да кезиу-кезиу жатадыла, балаланы да бирге ёсдюредиле. Уягъа жаныуар, адам жанласа, тюрлю-тюрлю амалла бла уягъа къаршы къоймайдыла, душманны уа башын марап урадыла. Тойгъунну жаулары: тюкю, борсукъ, жылкычы къуш, акъсыл къаргъа, юй жаныуарла эм адамладыла. Тойгъунланы уялары жерде болгъанлары себепли, аланы сакъларгъа кыйынды. Юч айдан балала кеслери аллына учарча боладыла. Жашагъан асламысында тузлу кёл эм суу жагъалада этедиле.

Кукук – Кукушка

Кукукла, чорбат чыпчыкъдан башлап, къаргъаны ёсюю чакълы боладыла, асламысы агъачлада, къулдеде жашайдыла. Кукукланы энчиликлери – ала бирси кванатлыланы уяларын хайырланып бала чыгъарадыла. Сёз ючюн, **ани** деген кукук кёбюсюнде кеси гурт жатады, бирде уа, кесини къауумуну уясына жумуртхаларын салып, бала чыгъартады.

Америка кукукла кеслери уя ишлеп, гурт жатып бала чыгъарадыла. Алай Африка кукукла уа жумуртхаларын башха, мирзеу бюртюкле ашап жашаучу кванатлыланы уяларына салып, башхалагъа гурт чыгъартадыла, башхача айтханда, бирсилени хайырындан тёлю жаядыла. Ала кванатлыланы жумуртхалары бирге ушагъанларын, уллулукълары бирча болгъанларын сайлайдыла. Бир жайгъа быллай кукукла 10–15 жумуртха табадыла, унамасанг, аланы балалары, кычырыкълары да бирге ушайдыла.

Кукукла жаланда жаны болгъан затланы ашап жашайдыла. Аланы уллу ауузлары учуп баргъан къумурсхаланы тутаргъа болушады. Ала кванатлыланы жумуртхаларын, балаларын, къумурсхаланы гинжилерин, сюркелиучю эм сют бла ёсген ууакъ жаныуарланы ашайдыла.

Кукукла, Арктикадан бла Антарктидадан квалгъан жерледе, къайда да тубейдиле.

Жохар тутуй – Волнистый попугайчик

Жохар тутуй жассыкъуйрукълу тутуйланы бек гитчелериди: кванатны кенглиги жалан 9,5 см болады, къуйругъу кванатындан эсе узунуракъды, учуучу кванатлары кыйырындагъыладан эсе узундула эм иничкерекдиле. Тюрсюню жашилди. Кванатлары акъсыл-жашилдиле, къуйругъу кёкдю. Башыны ал жаны эм тамагъы сарыдыла, кёк эм къара тамгъалары барды. Эркек эм тиши тутуйланы бир бирден айырып таныгъан бек тынчыды: эркеклерини бурун сырты къаралдым-кёкдю, тишилерини уа – акъсыл-кёкдю – гурт олтургъан заманларында.

Жохар тутуйланы чыкыгъан жерлери Австралияды. Ала Россияда бек кенгге жайылгъан, тамаша тёлю чыгъаргъан, юйде чалдишледе кеслерин иги жарашдырып жашагъан кванатлыладыла.

Жапма къанатлы – Беседковая птица (шалашник)

Жапма къанатлыла, чорбат чыпчыкъланы жыйынларындандыла. Тюрк-лери акъсыл эм моргъул, къызгъыл, бирде жашил не кёк болады. 22 тюрлюсю барды. Австралияда, Жангы Гвинеяда, аланы къатында айрыкамлада тюбейдиле. Агъачлада, къалын, терен чырпылада жашайдыла. Эркеклери гитче бутакъчыкъландан бийиклиги 2 метрге жетген конус формалы уяла ишлейдиле, аны аллында босагъасын ариу затла бла жасайдыла – гюлле, кегетле, чокъуракъла, къамыжакъла бла.

Сёз ючюн, кём-кёк жапма къанатлы уясыны къабыргъаларын кегетлени жумушакълары неда шытысы бла басылгъан ууакъ кюл-кёмюр бла сюртеди. Эркек жапма къанатлы уяны аллында бир ненча сагъат, ыйыкъ, ай окъуна жырлап турады, тишини эсин кесине бурдурурча.

Юй къарылгъач – Деревенская ласточка

Юй къарылгъачла жаз башында апрель айда жылы жерледен къайтадыла, жаз башында эм кюз артында сууукъландан къоркъмайдыла, жылы жерлеге жаланда малла орунга жыйылгъандан сора кетедиле. Къарылгъачланы ашлары учуучу къурт-къумурсхады: чибинле, ургъуйла, ууакъ чибинле, къамыжакъла эм б.б. Была къумурсхаланы бара тургъанлай тутадыла, алай жерде, ханса олтуруп тургъан чибинлени, алтыаякъ ууакъ жаньуарланы да чеплейдиле.

Юй къарылгъач адамдан къоркъмайды, ол жашагъан жерледе – юй чырдылада, бау чырдылада – уя ишлейди; сахар тийреледе да жашайды: кёпюр тюплеринде, эрттегили къалалада, гаражлада, уллу заводланы мекамларында д.а.к. Тауушдан, электричестводан, электросварканы тауушундан эм жарыгъындан къачмайдыла. Адам тутса уа, къачаргъа кюрешмейди, къолундан аш ашайды. Зоологияда бу къарылгъачланы суу баппушланы юйюрюне кийиредиле.

Къанкъаз – Лебедь

Къанкъазла баппушланы юйюрлерине киредиле. Бери дагъыда къазла, агъач (кийик) баппушла киредиле, аланы 30 тюрлюсю барды, аладан Россияда 17 тюрлюсю тюбейди.

Къычырыкъчы къанкъаз (лебедь-кликун) къанатлыланы уллу къауумуна киреди: аны ауурлугъу 7–10, бирде уа 13 кг окъуна болады. Бирси къанкъазлача, къычырыгучу къанкъаз ариу, ёхтем эм сайлама къанатлыды. Аны саны созулупду, боюну бек узунду, ол саныны узунлугъу бла тенгди. Башы орталыкъды; бурунуну узунлугъу башыны узунлугъуна жете кетеди. Аякълары къысхадыла, къарыулуладыла. Тюгю бек къалынды эм къуу тюгю кёпдю.

Жерде жюрюрге суймейди эм къыйналып жюрюйдю, суудан хазна чыкмайды. Тауушу уллуду, базыкъды, узакъгъа эшитиледи.

Къычырыкъчы къанкъаз бек сакъ къанатлыды, хар заманда уллу, кенг суу ойматлада, кёлледе, жагъадан кенгде жюзеди. Ол балаларын къаты сакълайды, къанаты бла уруп, сабийни неда жаш адамны къолун сындырыргъа

да боллукъду. Эркегини, тишисини да тюклери чыммакъды, аякълары къарадыла. Къанкъаз жылы жерлеге учуучу къанатлыды, жылы, тап жерледе жашагъанларындан къалгъанлары.

Жаз башында, кёллени, сууланы бузлары эрип башлагъанда, ала, экеу-экеу болуп, узакъ жерледен къайтадыла. Эски уялары болгъанла алада тохташадыла. Тёлю берирча, къанкъазла төртюнчю жылларында боладыла.

Хар юйор кесине энчи жер бийлейди, ары башха къанкъаз кирсе, аны унамайдыла эм аланы орталарында туююш башланады, ала суу башында къанатлары бла бир бирни туюдиле. Уллу къычырыкъ этедиле.

Бир-эки ыйыкъдан сора, жашагъан жерлеринде хансладан батан этедиле, аны башында уя къурап, туююн жумушакъ чапыракъла, кеси юсюнден жулкьуп алгъан туюкле бла жасайдыла. Май-июнь айлада, уя акъ жылтырауукъ неда акъсыл-сары боладыла. Толу гуртда 3-7 неда 4-6 жумуртха болады. Биринчи гурту чыкъмаса, экинчи гурт салмай къоймайды. Гуртха тиши къанкъаз жатады, алай эркек къанкъаз уя къатындан кетмей сакълайды. Къоркьуу болса, ол къычырып билдиреди, тиши къанкъаз а жумуртхаларыны юсюне туюкле, чёпле жабып, экиси да уядан кенгнге учуп кетедиле. Къайтып келселе, жумуртхаланы башларын туюлерине айландырып, ана къанкъаз алай жатады. Балала 35-40 кюнден чыгъарадыла. Ала къургъакъ-сыгъандан сора, кеслерине ашарыкъ излей чыгъадыла. Жангы төлю башха айланады, кюз артында уя жылы жерлеге юйорлери бла бирге учадыла.

Къанкъазла битимле эм башха затла да ашайдыла: тамырла, сууда ёсген хансланы жашил кесеклерин эм тюрлю-тюрлю аркъа сюексиз гитче жаныуарланы ашап айныйдыла.

Боз ургъуюкъ – Серая мухоловка

Боз ургъуюкъ омакъ тюрсюню да болмагъан гитче къанатлыды. Аркъа жаны акъсыл-къонгурду, мангылайында эм тулусунда акъсылдым туюклери, къаралдым тамгъалары бардыла. Къарын туюю акъсылды, боюнуну төгерегинде эм ёшюнюнде къонгур тамгъалары, къанатлары да къонгурдула.

Табийгъатда ол къыйналмай танылады: алаша бутакълагъа къонуп неда ёрге «сюелип», къанатларын къакъгъанлай туруп. Сора терек бутакъдан секирип тюшер да, учуп баргъан къумурсхаланы тутар...

Боз ургъуюкъ битеу Европада, Кюнбатыш Сибирьде, Кавказда, Гитче Азияда, Орта Азияда, Къыбыла Азияда, Шимал Америкада жашайды.

Уяларын агъачлада, парклада, терекледен къопхан къабукълада, гитче терек тешиклеле, аугъан агъачланы туююнде, бийик агъач төммеклени юсюнде ишлейдиле, жерден төрт метрге дери бийикликде турургъа сюедиле. Гурт 11-12 кюннге чыгъарадыла. Балала уяда 13-14 кюн турадыла. Мал фермаланы къатларында, чибинле кёп болгъан жерледе, ала иги аш табадыла.

Мамметдир – Оляпка

Мамметдирлени юйорлерин бу къанатлычыкъ кеси къурайды, Россияда мамметдирлени эки тюрлюсю жашайды: төрели мамметдир эм къонгур мамметдир.

Мамметдир Европаны, Азияны, Къыбыла-Кюнчыгъыш Африканы тауларында эм таулу жерлеринде жашайды. Тюклери къаралдым-морду, алай ёшюню, тамагъы эм дёрдени акъдыла. Орта Азиялы мамметдирни уа къарын тюбю да акъды. Къанатыны узунлугъу 80–100 мм, ауурлугъу 50–70 г болады. Къыстау баргъан суугъа кирип, кесине ашарыкъ табады, тюклеринде суу тохтамайды, къулакъларына эм бурун тешиклерине суу кирмезча, тери къабукълары жабады.

Акъбаш орлан къуш – Белоголовый орлан

Акъбаш орлан Американы Бирлешген Штатларында жашайды. Аланы башлары акъ тюклюдюле, къуйругъу да акъды, тёммеги эм къанатлары мор тюклюдюле, кёзлери, жуху эм аякълары сарыдыла.

Акъбаш къушла чабакъланы, гитче жаныуарланы ашап жашайдыла.

Акъбаш къушну узунлугъу 1 метр, къанатларыны кенглиги 2,1 метрге жетеди. Къушну буруну уллуду эм ыргъакъ формалыды, тырнакълары кюклюдюле, кёзлери бек жютюдюле.

Къуш жыртхыч къанатлыды. Кеси 5,4 килограммгъа дери тартады, кёкге 3,5 килограммгъа дери жюк кётюреди. Уугъа жаланда кюндюз жюрюйдю, жютю жуху бла ашарыгъын жыртады.

Бу къушла жашау нёгерлерин бек сюедиле, ала бла ёлгюнчю жашайдыла. Уяларын бийик тереклени башларында ишлейдиле эм анда кёп кере тёлю чыгъарадыла.

Ала 30 жыл чакълы жашайдыла.

Бу къушха чыгыр къуш деп да айтадыла.

Суу къуш – Пеликан

Пеликанла къалакъ аякълыланы бек уллуларына саналадыла, 7-ден 14 килограммгъа дери тартадыла. Ала ариу санлы тюкюдюле, тёммеклери мазаллы, къанатлары уллудула, уллу къысха аякълары барды. Боюну узунду, бурунуну узунлугъу башыны узунлугъундан эсе 4–5 кере узунду. Бурунуну жанында кенгнге созулгъан тери къабы барды.

Суу къушла сууда кёп заманларын оздурадыла, алай суу тюбюне уа кёмюлмейдиле. Учхан иги этедиле, кёп кере жумулуп учаргъа да сюедиле. Ашагъан жаланда чабакъ этедиле.

Уяларын жыйын болуп ишлейдиле, гуртха 3–4 жумуртха табадыла, бала 30–42 кюнден чыгъарадыла.

Бёдене – Перепел

Тёрели бёдене тауукъ къанатлыланы бек гитчесиди, аны ауурлугъу 73–134 г болады. Бёдене жаланда жерде, къалын биченликледе, сабанлада жашайды, тереклеге ёрлемейди, фазанланы юйюрюне киреди. Сырты саргъыл-морду, кёп акъсыл эм къаралдым-къолан тамгъачыкълары бла, къарын тюбю саргъылдым-акъсылды. Аны тыш тюрсюню анга сакъланыргъа болушады, терен хансда иги кёрюнмейди.

Скандинав жарым айрыкамдан Азиягъа, Сибирьге, Мадагаскаргъа дери жайылыпды. Бизни жерледе да тюбейди, чалгъы чалгъанда, аны жаралы этселе, олсагъат шишлеп ашайдыла, бек семизди.

Тауукъ юйюрню ичинде жангыз бѣдене жылы жерлеге учады.

Бѣденеле энчи юйюр къурамайдыла, ким бла къошулсала да, аны бла айланадыла. Уяларын тюз къум жерледе, биченликледе, юкюле ичинде, амбарлада эм къалын ханлада чунгур жерчикледе ишлейдиле. Уяларын къургъакъ хансчыкъла эм кесинден тюшген тюкле бла жасайдыла. 15–17 кюн тиши бѣдене гурт жатады. Эркеклери бала чыгъарыргъа болушмайдыла. Балала чыгъып, юслери къургъакъсыгъанлай, уядан чыгъадыла, 35–40 кюнден аналары чакълы боладыла. Алгъа, уяларын кенгге кетмей, жокку болуп айланадыла, сора къаршы мирзеу сабанлагъа кетедиле. Мирзеу болмагъан жерледе уа тюзледе, кѣкенледе жыйылып айланадыла.

Кюз артына бек семиредиле, учуугъа хазырланадыла. Жылдан бир кере тюк арытадыла, августну аягъына къанатлыланы асламысы тюк арытып бошайды. Бѣдене асламысына битимлени мирзеулени, къурт-къумурсханы ашайды. Заранлы къуртланы ашай, эл мюлкге хайыр келтиреди.

Бѣденени тюрлюлери: аулакъ тауукъ, кеклик, агъач бѣдене (таулада, Кавказда жашайды), къыр тауукъ.

Бесмаш* – Пингвин

Бесмашла адамгъа ушагъан къанатлыладыла. Ала, адамча, хар затны да билирге сюедиле, хар неге да сейирсинедиле. Алагъа халкъда **адельки** дейдиле. Бесмашла бек ъхтем къанатлыладыла. Адам бла **адельки** бир бирге къаршы келселе, **адельки** бир заманда анга жол къоймайды. Ол, тохтап, къанатчыкъларын къагъып, не эсе да бир затла мурулдай, ѳрге сюелип тохтайды.

Бесмашла поляр къанатлыладыла эм жаз башында жер къатында айрыкамлагъа келедиле, мында жаз бала чыгъарып, аланы ѳсдюрюп, сора поляр бузлагъа кетедиле. Бек уллу сууукълагъа полюсда, быладан сора, бир жаныуар чыдаылмайды, аланы сууукъдан къалын къанат тюклери эм терилерини тюбюнде эт жаулары сакълайдыла. Аллаи сууукълагъа тѳзюмлю бесмашланы къауумуна «императорские» дейдиле.

«Императорла» апрель айны аллында бирге, сюрюуге жыйылып башлайдыла. Май айда тиши бесмашла, бирер жумуртха табып, аны эркеклерине къоюп, кеслери уа семирирге тенгизге кетедиле.

Тѳзюмлю «атала» бир ненча ыйыкъны буз юсюнде, боранда, сууукъда, къымылдамай, жумуртханы жылытханлай, жукъ ашамай сюеледиле. Тиши бесмашла, бала чыгъар заманнга, артха къайтып, он мингле бла саналгъан сюрюуде кеслерини эркеклерин табып, балаларын багъып башлайдыла – жарты эритилген чабакъ этни (фаршны) артха кекирип. Эркеклери уа къарыу алыргъа тенгизге кетедиле.

Анасы келгинчи, бала чыгъып къалса, аны атасы, кесини жауун белгили безле бла эритип, сют баш кибик, жукъа акъ зат бла балачыгъын ашатып турады.

* Термин Боташланы Магометни «Сѳзлюгюнден» алыннганды.

Сентябрьни ахырына бала бесмаш анасыны къарын тюбюне сыйынмазча айныйды. Балала барысы да бирге жыйылып, бирге жокку болгъанлай, бир бирин жылытадыла.

Адам алагъа жууукълашса, ала тынгысыз боладыла, бири бирин тюрте, бирге кысыладыла. Къыйырындан бир бала бир жанына тебиресе уа, нёрлерери, къалмай, аны ызындан къуюлуп, жангы жокку къурайдыла.

Бесмашла бузлада керекли жерге, ажашмай, тамаша бара биледиле. Ала, география карталары, компаслары болгъанча, тюз меридианны юсю бла жол саладыла.

Америкалыла, 1964 жылда Фумар деген айрыкамны бир къыйырындан бирси къыйырына 40 бесмашны элтип, аякъларына жюзюкле тагъып ийгендиле. Бир жылдан сора аланы биринчиси туугъан уясына 4500 км буз жагъала бла къайтханды.

Ачыкъ, ариу кюнде бузда бесмашла кёп айланыргъа сюедиле, аш-азыкъ излей угъай, хауада кеслери алларына айланыргъа. Бесмашла кеслери ишлеген жолну онг жаны бла жюрюйдюле.

Сынчыуукъ – Обыкновенный поползень

Бу чыпчыкъла Европаны кюнбатыш агъачларындан Камчаткагъа, Курил айрыкамлагъа, Сахалинге дери тюбейдиле. Андан сора да, Шимал-Кюнбатыш Африкада, Кавказда, Гитче Азияда, Иранда, Иракда, Афганистанда, Къытайда, Кореяда эм Японияда жашайдыла. Аркъасыны жаныны тюрсюню кюл бетли акъсылды, къарын тюбю акъды, къызгъылдым-сары тюклери бла. Башыны эки жаны бла кёзлерини башы бла уллу болмагъан акъ тамгъала барадыла. Жухундан кёзлерини юсю бла башыны эки жаны бла боюнуна дери къара тамгъа барады. Буруну къаралдым-къонгурду, къарыулу, бёкем къанатлыды.

Сынчыуукъ моргулдум-къызыл тамгъалы жумуртхала табады, гуртха 7–8 жумуртхагъа гурт жатып, балала чыгъарады. Чыкъгъан балала уяларында 3 ыйыкъ турадыла, эркеклери, тишилери да бирча багъадыла. Уядан чыкъгъандан сора, балала агъачда азыкъларын ата-аналары бла бирге излейдиле.

Сынчыуукъла къумурсха ашап жашайдыла, кюзде уа агъачда жемишле бла да жубанадыла.

Бирси къанатлыланы кёбюсюнден быланы бек уллу башхалыкълары – кышха ашарыкъ хазырлауларыды. Жаз башындан окъуна тереклени тешиклерине, къабукъ тюплерине, чертлеуюкле, юрге, жёге урлукъла эм башха кёгетле жыядыла. Бу ишни ала декабрьге дери бардырадыла. Быллай «гумулада» 3–5 килограммгъа дери ашарыкъ табаргъа боллукъду.

Тутуй къуш – Попугай

Тутуй къушла кенг жайылгъан къанатлыладыла, артыгъыракъда кызыу жерледе жашагъанла, Австралияда, Жангы Зеландияда жайылыпдыла. Уяларын жашырын жерледе, терек дорбунлада ишлейдиле, 2–5 жумуртхадан бала чыгъарадыла. Аланы адам тилни эниклерге, къайтарыргъа къол-

ларындан келеди. Артыгыракъда **африка тутуй къуш** **жако эм амазон тутуй къуш** да эниклеуде андан артха къалмайдыла. Тутуй къушла адам-ланы къолунда чалдишледе 50 жылгъа дери жашайдыла, алай бири уа 80 жыл окъуна жашагъанды.

Къара какаду – Черный какаду

Какаду тутуй къушла Австралияда, Тасманияда, Жангы Гвинеяда кеп-дюле, андан Филиппин айрыкамлагъа дери жайылыпдыла.

Бу къауумну бек уллусу къара какадуду. Была барысы да агъачлада жашайдыла, терекледе орналадыла. Ала тюрлю-тюрлю тереклени урлукъ-лары, кегетлени ташларын (тыш жумушагъын атып), терек къабукъланы тюплеринден къумурсхаланы, аланы гинжилерин чыгъарып ашайдыла.

Какадула уяларын терек гырынлада ишлейдиле, гуртха 2 акъ жумуртха табадыла.

Къара какаду уллу къанатлыды, къаргъа чакълы болады. Артыгыракъ-да аны буруну уллуду, къарыулуду. Этли тили узунду, къыйыры къатыды, къалгъаны жумушакъды, эки жаны ичине айланып, быргъычыкъ къурай-ды, ол а ашарыкъны тамагъына тюртюрге болушады.

Какадуну тюклери кексюл ургъан къап-къарадыла. Башыны жанлары тюксюздюле. Тулусунда уллу чокайы барды, ол иничке сюелген тюкледен къуралгъанды.

Къалагъаякъ къанатлыла – Веслоногие птицы

Къалагъаякъ къанатлыла сууда жюзюучю къанатлыланы отрядына кире-диле. Аланы аякълары къысхадыла, тёрт бармакълары да жукъа тери бла бирге къошулуп, къалакъ аякъла къурайдыла (атларына да алай аны ючюн аталгъанды). Ала океанланы, тенгизлени, уллу сууланы эм кёллени жагъаларында, поляр гюренден къалгъан жерледе битеу жер башында жашайдыла. Россияда аладан эки юйюрню келечилери жашайды: бакланла-ны 6 тюрлюсю, суу къушланы 2 тюрлюсю. Каспий эм Арал тенгизлени жагъаларында аланы уллу къауумлары тюбейди. Ашагъан кёбюсюнде чабакъ этедиле. Сууда уста жюзедиле, кёмюледиле, узакъдан суугъа секиредиле, алай жерде уа къыйналып жюрюйдюле. Уяларын сууну къатында ишлей-диле (бакланла – терекледе эм къаялада, суу къушла – къамиш жагъала-да), уллу сюрюуле болуп жашайдыла. Гурт эркеклери эм тишилери бирге чыгъарадыла, балалары сокъур эм къымыжадыла. Терк айнымайдыла. Бир къауум исси жерли айрыкамлада аланы сюрюулери жашагъан жерле теп-ленедиле. Бир жерледе ала чабакъ мюлкге заран саладыла.

Жууулдар – Сверчок

Жууулдар чыпчыкъ къауумунданды. Жылтырауукъ кек тюклюдю, бир-де ёшюню, аркъасы жугъурдула. 7 тюрлюсю барды: төрели, тамгъалы, суу-

лу, жырлаучу, тайгалы, уучу, булбулчу. Европада, Азияда, Африкада кенг жайылыпды. Къыш Африкада эм Къыбыла Азияда къышлайдыла. Къалын агъачны къыйырында, кёбюсюнде мылы жерледе жашайдыла. Уяларын жерде эм алаша бутакълада къурайдыла. Бир уяда 4–6 акъ неда къызгъылдым жумуртха болады.

Жууулар къумурсхала эм губула ашап жашайды. Аланы жырлагъанлары сенгирчкени чыкырмадагъанларына ушайды, атына да алай андан аталгъанды.

Свиристель – Свиристель

Свиристель сызгырыучу чыпчыкъды, чорбат чыпчыкъланы бир тюрлюсюдю. Аякълары кысхадыла, кеси 15–18 см болады. Тюклери жумушакъдыла, моргъул-акъсыл-къызгъылдым тюрсюнлюдю, башында чокайчыгъы барды, къуйрукъ къыйыры сары тамгъалыды. Европада, Азияда, Америкада, Якутияда, Амурну тебен жанларында эм Приморьеде кеп тюбейдиле, нарат эм къатыш агъачла болгъан жерледе жашайдыла, кеслери энчи сюрюю болуп айланадыла. Уяларын терекледе ишлейдиле. 3–5 жумуртхагъа гурт жатып, 14 кюнден бала чыгъарадыла. Кёгетле, жемиш бюртюкле ашап жашайдыла, къумурсхаланы учуп баргъанлай тутаргъа да боладыла.

Къагъытчы – Секретарь

Бу юйюрге, мындан сора, къанатлы кирмейди, къазгъа да ушайды, къарыулу узун аякълыды. Уллу санлы, кенг къанатлары болгъан къарыулу къанатлыды.

Африканы къургъакъ тюзлеринде жашайдыла. Экеу-экеу болуп, шинжили акациялада уя ишлейдиле. Кёксюл-акъ жумуртха табадыла, 2–3 жумуртхагъа гурт жатып, 45 кюнден балала чыгъарадыла. Балаларына ашарыкъны дёрденлеринде келтиредиле эм кекирип ашатадыла. Балала уядан учарча 65–80 кюнден боладыла.

Къагъытчы асламысында кемириучю жаныуарланы, гургунланы, къумурсхаланы, сенгирчкелени ашап жашайды, жилинла да ашайды, къумурсхаланы аузуу бла тутады, жаныуарланы уа аякълары бла уруп ёлтюреди. Ашарыкъ излей, кюннге 30–35 км айланган заманы болады.

Кёк чыпчыкъ – Синица

Кёк чыпчыкъла сары чыпчыкъланы юйюрлерине киредиле, 46 тюрлюсю барды, Европада, Азияда, Африкада, Мексикада эркин жайылыпдыла.

Къурт-къумурсха, губула, бюртюкле (урлукъла) ашайдыла. Терек дорбунлада, кеслери ишлеген уялада жашайдыла, къышда уа адам жашагъан жерлеге жууукълада тюбейдиле.

8–15 жумуртхагъа гурт жатып, эки ыйыкъдан балала чыгъарадыла.

Агъачлада, терек бахчалада заранлы къумурсхаланы ашап, мирзеулени сакълайдыла, къоруулайдыла.

Уллу кёк чыпчыкъ – Большая синица

Кёк чыпчыкъ бек ариучукъду: боюнунда, кёз тюплеринде акъ тюклери, аркъасы жашилирек жылтыраукъ тюклери бла, къанатлары, къуйругъу кём-кём.

Кёк чыпчыкъ жылы заманда балаларын тюрлю-тюрлю къурт-къумурсха бла кечиндиреди. Къышхыда не тапса да ашайды: мирзеу бюртюкле, губула, терек къабукъланы тюрбюнде къурт гинжичиклени д.а.к. Кёк чыпчыкъланы агъач къакъгъычланы тегерегинде кёрюрге боллукъду, аладан тюшген къурт-къумурсханы ашайдыла. Асламысында кёк чыпчыкъла агъач къыйырлада ёсген, суу жагъалада, терек бахчалада эм эл, сахар тийреледе тохтайдыла. Жайгъа бир неда эки кере бала чыгъарадыла (10–15 жумуртхадан). Чыпчыкъ, гурт жатханда, аркъасындан окъуна сыласанг да, кёпмайды. Ол кюнледе тиши чыпчыкъгъа аш эркек чыпчыкъ келтиреди.

Кёк чыпчыкъ, балалары учарча болгъанлай, алагъа къарауну аталарына кёюп кетеди.

Акъбаш къуш – Белоголовый сип

Акъбаш къуш жыртхыч къанатлыланы къауумунданды. Башы эм боюну акъ жумушакъ къысха тюкчюкле бла жабылыпдыла. Тёрт тюрлюсю барды. Европаны къыбыла жанында, Африкада, Къыбыла эм Орта Азияда жайылыпдыла. Акъбаш къушла къургъакъ тюзледе эм къумлу жылы жерледе, алаша таулада жашайдыла. Ашагъан мыллык этедиле, аны излей, сагъатла бла кёкде учуп айланадыла. Мыллык тапсала, къарынларын жырып, чегилерин ашайдыла, этин бла терисин алайлай къоядыла. Балаларын кекиргенлери бла ёсдюредиле. Бирси жыртхычлача, суу ичерге бек сюедиле.

Бу къауум къушладан Кавказда эм Орта Азияда сип кёп тюбейди. Къанатларыны кенглиги 2,4 м болады, 6,8–8,2 кг тартадыла. Тюклери кызыгъылдым-мор тюрсюнлюдюле, къанатларыны аллары къаралдым-къонгурдула, башлары эм боюну акъдыла. Гуртха бир жумуртха саладыла, аны экиси да 48–54 кюн жылытадыла. Балалары уяда бир ай турадыла.

Къар сип аладан да уллуду. Памир эм Тянь-Шань таулада жашайды. Узунлугъу 1 м, ауурлугъу 8 кг болады.

Акъбаш къушланы бурунлары, ыргъакъча, эниште айланыпды.

Байкъуш – Сипуха

Байкъуш узунлугъу 30–35 см, ауурлугъу 350 г болгъан къанатлыды. Аркъасыны тюклери акъсылдым-сарыдыла, къара эм акъ тамгъачыкълары бла, къарын тюрбюню эм бутларыны тюклерини тюрсюню акъсылды эм акъсыл-

моргъулдум-къаралдым тамгъачыкълары барды. Европаны шимал эм кюнбатыш жанларында, Къыбыла Азияда, Австралияда, Шимал эм Къыбыла Америкада жашайдыла. Латвияны эм Молдавияны кюнбатыш къыйырларында да тюбейдиле. Бир жерде жашаргъа суюдиле: эски мекамлада, чардакълада неда дорбунлада. Асламысында 4–6, бир-бирде уа 11 жумуртха табайдыла. Жумуртхалагъа тиши байкъуш гурт жатады эм 32–34 сутканы ичинде балала чыгъарады. Байкъуш сабан чыгханланы, кемириучюлени, уллу къумурсханланы, тюбесе уа, къанатлыланы эм биттиркочланы да ашайды. Кемириучюлени ашагъаны себепли, эл мюлкге хайыр келтиредиле.

Прибалтикада, Белоруссияда, Украинада кеп тюбейдиле.

Тенгиз къуш – Скопа

Тенгиз къуш къыртчыгъаланы юйюрюнден жыртхыч къанатлыды. Саныны узунлугъу 60 см, ауурлугъу 1,3–1,9 кг болады. Къанатлыны аркъасы морду, къарын тюбу уа акъсылды. Бармакъларыны тюп жанларында, шыты эм учхалауукъ затны тутаргъа жараулу илгикчиклери барды (сез ючюн, чабакъны). Россияда агъачлы тундрадан къыбыла чеклеге дери жайылыпды. Чабакълары кеп болгъан сууланы эм суу келлени къатларында орналады, чабакъны, учуп бара тургъанлай сермейди, бирде уа суу тюбюне кирип чыгъарады (аны жибигенден къуйрукъ башындан чыкыгъан жау сакълайды). Уяларыны къаялада, терекледе неда жерде ишлейдиле. 2–3 жумуртхагъа 35 кюн гурт жатып, балала чыгъарадыла. Татар халкъ мынга **чабакъчы къыртчыгъа** дейди.

Бусагъатда тауусула баргъан къанатлыладан бирине саналады.

Уку – Сова

Уку кечеги агъач къанатлыды, жыртхычды, балаларын жумуртхаладан чыгъарады. Уллу къушлагъа тенг къарыуу барды.

Укуну къаргъадан суюмеген къанатлысы жокъду, аны кюрген жерде анга чапмай болмайды, учуп бара тургъанлай окъуна, узун жютю тырнакълары бла кетюрюп кетеди. Къаргъаланы жыйыныны арасына тюшсе уа, уку да сау къалмайды. Уку, агъач къоянны тутса, аны, ахыр сюегине дери кемиргинчи, къоймайды. Артха асырамайды, бирсиле алып кетерле деп къоркъгъандан сора да, къыш бузласа, этни жуху бла къобаралмагъаны себепли. Уку тюлкюледен, берюледен окъуна къоркъмайды, аны себепли аны агъач жануарлада жауу жокъду дерге боллукъду.

Анга агъачланы «элиясы» дейдиле. Агъач укуну кеси ауурлугъу 3 килограммдан кеп болмаса да, аны къанат кенглиги уллу къушладан кем туююлду.

Гылын къуш – Обыкновенный филин

Укуланы юйюрюнде бек уллугъа гылын къушланы къаууму саналады. Бу къушну къанат кенглиги 150–180 см болады, ауурлугъу 3 килограмм-

мдан артыкъды. Кёз гинжилери кызгъылдым-сарыдыла неда кызгъылдымдыла, бурунлары эм тырнаклары къарадыла. Кёзлери бек узакъдан кёредиле, къулаклары иги эшитедиле. Уугъа кече чыгъадыла.

Гылын къуш кенгиге жайылгъан, башха жерлеге да кёчюучю эм бир жерде жашагъан къанатлыды, бу-ол жер деп айыртламай, таулада, тюзледе, бийикде, ёзенде да жашайды. Бизни кыралда гылын къушла мартда-апрельде бала чыгъарадыла (5 жумуртхагъа 35 кюн гурт жатып). Ала учарча юч айдан боладыла.

Гылын къушла сют бла ёсген ууакъ аякълы жаныуарланы ашап жашайдыла – агъач кёюндан башлап, гитче чычхан эм кюмурсха ашаучулагъа дери. Кемириучюле бек суйген ашларыдыла. Бирде гылын къуш уллу жаныуарлагъа да чабады (кийик эчкилени улакларына, буу балалагъа) эм къанатлылагъа (агъач, жаз тауукълагъа), макъаланы, чабакъланы да ашайдыла.

Уллукуулакъ уку – Ушастая сова

Уллукуулакъ уку агъачлада жашайды, бек суйген ашы чычханладыла, алай гитче къанатлыланы да ашайды. Уллукуулакъ деп анга къулакъларыны уллукуулар ючюн атамагъандыла, аны эки кёзюню башында ёрге баргъан тюклери ючюн атамагъандыла. Бу укула не аз шыхыртны да пеленгатор кибик тутадыла. Къулакълары бирча туююлдюле, бир жанлыракъдыла (зугулуракъ), алай ол зат тюклерини туююнде эсленмейди.

Кюндюз уку, терекледе олтуруп, кесин жашырып турады, аны «бети», кёзлери, къулакълары, кеси да ёредиле, кече уа ала танымасча тюрленедиле: «бети» тегерек болады, кёзлерини къарамы тюрленеди, къулакълары кенгиге жайыладыла, тюклери да кёбедиле, ол тюклю жумдурукъча болуп къалады. Кюндюз а биягъы сыфатына къайтады: къулакълары ёрге сюеледиле, тюклери этине къысыладыла, «бети» узун кёрюнеди, кёзлери гитче тешикчиклеге ушайдыла. Ол халда укуну терек бутакъда къанатлы болгъанын чыкынжик, эслеп къарамай, биллик туююлдю.

Укула, тюз жерден къар эригенлей, жумуртхала салып башлайдыла, аланы балалары чычханны саулай жутарча болгъунчу, уяларындан чыкмайдыла. Укула юйюрлерине сакъдыла, балаларын хатадан сакълар ючюн, жан къазауатха кирирге хазырдыла. Укула бир бирин бек багъалайдыла, кертичидиле. Зар эм жут туююлдюле, кеслерини чеклерине кишини да кирирге къоймайдыла, кеслери да ол жорукъну бузмайдыла.

Укула чычханны, чыпчыкъны, жыртмай, саулай жутуп ашайдыла.

Къыртчыгъа уку – Ястребиная сова

Бу уку бирсиледен башхаракъды. Орта ёсюю барды, башы уллу туююлдю, тегерекди, «бети» толу формалы туююлдю, кёзлери уллу туююлдюле, узун, жютю къанатлары барды. Тиши уку эркек укудан уллуракъды.

Европаны орта кесегинде, тайганы къыбыла жанында Сибирьде-Тюменьде, Алтайда кёп тубейдиле. Бир жерде, ийнели терекле болгъан жерде жашайдыла. Аланы кёплюклери, азлыкълары чычхан маталлы кемириучюлени санларына кёре болады.

Уяларын башлары кетген терекледе, бусукъ тереклени дорбунларында эм башха къанатлыланы эски уяларында ишлейдиле.

Тиши уку 3-4 жумуртхагъа гурт жатып, төрт ыйыкъ чакълыдан балала чыгъарады. Уку эрттенликде, ингирде жаз тауукълагъа, чорбат чыпчыкълагъа уугъа чыгъады.

Баздыкъ – Сычик

Баздыкъ укуланы гитче къауумунданды. Аны гитче төгерек башы барды, кезлери гитчеди, бурун башы гушпурду, буруну дупшукъду, бирге къысылыпды. Қъанатлары къысхадыла, къанатларындан къуйругъу узунуракъды. Аякълары, кесини ёсюмюне кёре, уллудула. Ала, кеслери тенгли жаныуарлагъа чапханда, иги жарайдыла. Тюклери акъсыл-къонгурдула эм къызгъылдым-талгъырлары да тюбейди. Уугъа кюндюз, кече, ашхам къарангыда чыгъадыла.

Баздыкъла ууакъ жаныуарчыкъланы эм къанатлыланы ашап жашайдыла. Уя ишлемейдиле, 3-4 жумуртхаларын терек тешиклеге саладыла. Бир жерде жашайдыла.

Сабан чыпчыкъ – Обыкновенный скворец

Бу къанатлыны узунлугъу 230 мм, ауурлугъу 75 граммды. Қъысхабоюн, мазаллы чыпчыкъ. Аны себепли аууруракъ эм къарамсыз кёрюнеди.

Жютю жуху иничкеди эм узунду, къыйыры аз эниште айланыпды. Қуйругъу къысхады, къыйыры чорт кесилипди. Қъанатлары игида узундула, аны себепли аны учханы къарыулуду эм жетишимлиди.

Тюк артхан чыпчыкъны къара тюклери жылтырауукъдула. Қъараны юсюнде акъ тамгълары ариу кёрюнедиле. Башы, къулакъ жанлары, боюну кёк жылтырауукъдула, аркъасы эм «бети» – жашил, къарын тюбю – кёмкёк-кёксюл. Аны себепли, кюн тийгенде, аны тюрлю-тюрлю тюрсюню ариу кёрюнеди. Уяда тургъанда, ала къаралдым-къонгурдула.

Төрели сабан чыпчыкъ бек кенг жайылгъан къанатлыды: Европада, Сибирьде, Орта эм Ал Азиядан Кюнбатыш Индиягъа дери. Бусагъатда аланы Шимал Америкада, Қъыбыла Африкада, Австралияда, Жангы Зеландияда, Океанияны кёп айрыкамларында кёрюрге боллукъду. Россияда къышлаучу сабан чыпчыкъланы сюрюулери Шимал Кавказда тюбейдиле.

Төрели сабан чыпчыкъ жаз башында уя ишлеген жерлерине эртте къайтады, агъачлы, агъач къатыш талаланы, тюзлени, сууу болгъан жерлени сайлайды. Сабан чыпчыкъны жыры, жаз башына ушаш, жарыкды эм узакъгъа эшитиледи, тохтамай, жырлагъан да эте, уясын да ишлей турады.

Сабан чыпчыкъ, къуру кеси жырындан сора да, Африкада эшитген жырларын да жырлайды, адамны жырын да эниклейди, адамла чалдиште кёп тутхан чыпчыкъла уа аланы сёзлерин эм айтымларын окъуна къайтарадыла. Была чексиз мадарымлы къанатлыладыла эм уя ишлерге да иги, тап жер излеп къыйналмайдыла: ала уя гырынлада, къая жарылгъанлада, уллу ташла юсюнде, башха жыртыч жаныуарланы эм къанатлыланы бузулгъан мекамларыны тешиклеринде ишлейдиле. Сабан чыпчыкъланы уяла-

рында чорбат чыпчыкъла жашагъанлай тапсала, жыйын болуп, аланы уяларындан къыстамай къоймайдыла.

5–6 кёк жумуртха табып, гуртха эркеги, тишиси да кезиу-кезиу 13–15 кюн жатадыла. Балала чыкыгъандан сора, ата-аналары алагъа уяда 15–17 кюн багъадыла. Уядан чыкыгъандан сора, балала кеслерин кечиндирирча боладыла эм суу боюну ёзенлеге энедиле. Аталары балаларына багъады, ана чыпчыгъ'а экинчи гуртха жумуртха табады. Эркек чыпчыкъ, уясына къайтып, тиши чыпчыкыгъа ашатып турады (биринчи гурт чыгъаргъандача). Август-да-сентябрьде къанатлыла кышлаучу жерлерине учадыла.

Сабан чыпчыкъла ашарыкъларын жерде излейдиле, уллу атламла бла атлай, узун жухларын жерге сугъа, ала къамыжакъланы, къуртланы, жо-жюлени, жауун къуртланы ашайдыла. Сабан агъачны неда тракторну ызындан бара, жерден чыкыгъан жер къуртланы эм жерни семиртиучю къуртланы гинжилерин ашайдыла. Сабан чыпчыкъла битимлени да суююп ашайдыла, артыгъыракъда кюз артында бишген баллилени, жюзюмлени эм жетген жемишлени.

Къыжна – Сойка

Къыжна къаргъланы юйюрлерине киреди.

Къыжнала апрель айда туугъан жерлерине къайтадыла. Ала къуруда терен агъачлада жашайдыла, жюрюй билмейдиле, бир терекден бир терекке секире, уча айланадыла, терк учуучу къанатлыла туююлдоле, аны себепли аланы къанатлары кысхадыла, алай кенгдиле.

Къыжнала ариу къанатлыладыла, аланы таныгъан кыйын туююлдо: акъсыл-мор тюрлю бояуларындан жингил-кёк-къара «боюнчагъындан», къара мыйыкъларындан, къанатларыны эм къуйругъуну кыйырларындан, акъ къуйрукъ башындан, акъсыл неда къара башындан, бирде уа башында ёрге сюелиучю тюклеринден.

Къыжнала гузбалы эм уллу кычырыучу къанатлыладыла, алай февраль айны жылы кюнлеринде уа ала таза да къанатлы «концерт» къурайдыла. Къыжнала кышхыда сахарлагъа, адам жашагъан жерлеге жууукъ келедиле, аланы бек «жигитлери» сахар терек бахчалада эм арбазлада уяла ишлейдиле.

Къыжнала, шималдан кългъан жерледе, битеу Европада тубейдиле. Къыжна жылы жерлеге учуучу къанатлыды. Балалары уяладан чыкыгъандан сора, агъач кыйырларына жайыладыла, кюз артына уа юйюрлеринден чачыладыла.

Къыжна кёп тюрлю аш ашайды: эмен урлукъла, башха кёгетлени эм аланы урлукъларын кюзде эм кышда. Кышха эмен урлукъладан 4 кг чакълы хазырлайды. Жаз эм жай ол къурт-къумурсха ашайды, гитче кемириучюлени, тюрлю-тюрлю чыпчыкъланы балаларын эм жумуртхаларын да ашайды, уяларын чачып, заран келтиреди.

Чыкынгъик – Сорока

Чыкынгъик, бек белгили къанатлыды – акъ-къара тюрсюню, узун тырнакълы, къуйругъу кысха эм кенг къанатлары бла. Башыны, боюнуну, аркъасыны тюклери кълп-къара жылтырауукъдула, кълрын туюю, инбаш-

лары эм къанатларында тамгъалары акъдыла. Ёсюмю чаука тенглиди. Евразияда, Шимал Африкада эм Шимал Американы кюнбатыш областларында кенг жайылыпдыла.

Чыкъынжикле алаша агъачлада, суу жагъалада, чырпы чегетледе, жарлада, терек чегетледе, къулакълада, таулада эм тау этекледе, терек бахчалада, парклада, агъач салынган жерледе жашайдыла. Терен, къалын агъачлагъа бармайдыла. Юйюр болуп жашайдыла, къышда да бир бирин сакълайдыла. Уя ишлеп мартда окъуна башлайдыла. Уяларын бек тынгылы эм ариу ишлейдиле, балаларына жауун, кюн жетмезча, уяны тешигин жанындан этедиле.

Кёксюл-жашил, къонгур тамгъачыкълары болгъан жумуртхала табадыла. Майда 3–9 жумуртхагъа тиши чыкъынжик гурт жатады, 17–20 кюнден балала чыгъарады. Эркек чыкъынжик, уяны къатындан узакъгъа кетмей, гурт жатхан чыкъынжикге къарайды. Балала аякъланнгынчы, аналары аланы жылытханлай турады. Балала уядан учхунчу, эркек, тиши чыкъынжик да алагъа бирча багъадыла. Кюз артында ала, ууакъ сюрюучюкле болуп, адам жашагъан жерлеге жуукъгъа лаадыла, жаз башы келсе уа, биягъы уя ишлеучю жерлерине кёчедиле.

Чыкъынжик – хар нени да ашаучю къанатлыды. Аны ашында кёп жерни къумурсхала аладыла, аланы ичлеринде заранлы къумурсхала да: къамыжакъла, агъач битле, таш макъала, сенгирчкеле, гебенеклени гинжилери д.а.к. Чыкъынжикни ашында картоф къамыжакъла да табылгъандыла. Ол гитче кемириучюлени, къанатлыланы жумуртхаларын эм балаларын ашайды.

Битимледен: мирзеу бюртюклени, чёплеуню, хыярны, хуанны, харбызны эм заранлы хансланы урлукъларын ашайды.

Къанатлыланы уяларын чача, себилген урлукъланы жерден чёплей, чыкъынжикле заран да келтиредиле. Алай этген хатасындан эсе хайыры кёп да уллуду.

Чыкъынжикле арт жыллада сахарлада кёп болуп башлагъандыла.

Къаракъанат – Сорокопут

Къаракъанатланы юйюрлерине киреди. Чорбат чыпчыкъланы жыйынданды. Къаракъанатны башы уллуду, жуху баш жанындан энишге айланыпды, къуйругъу узунду. Тюрсюнлери жугъурду, акъ бла къара къатыш акъсылды. Дагъыда 23 тюрлюсю барды, эркегини бла тишисини боялары башхады. Америкада, Европада, Африкада, Азияда жайылыпдыла.

Бу къанатлыла къышха Африкагъа, экватордан къыбыла жанына учадыла. Артха апрельде къайтадыла, тюз келгенлей, уя ишлеп башлайдыла. Аланы юлкюле ичинде, терекледе 10 м бийикликде 5–6 кюннге ишлеп бошайдыла. Уяны тюбюне жумушакъ хансла саладыла, юсюне къуу себедиле. 4–6 кёксюлдюм-жашил-къонгур тамгъалы жумуртхалагъа гурт жатадыла, 14–15 кюнден бала чыгъарадыла, ала уяда 16–17 кюн турадыла. Асламысында тиши сорокопут гурт жатады, эркеги да алышындырады. Уядан кетгенден сора да, ата-аналары балаларына багъадыла. Кюз артында жылы жерлеге учаргъа хазырланадыла.

Агъачны теренине кирмей, агъач кыйырлада эм тундра агъачлада жашайдыла. Уяларын юкюледе, хансла ортасында ишлейдиле. Ашагъан къурткъумурсханы, кемириучюлени, кеслеринден гитче къанатлыланы балаларын этедиле.

Бир-бирлери, терек бутакълагъа чанчып, кыйышха ашарыкъ жыядыла.

Тюе къуш – Страус

Тюе къуш узун аякълы, жалан, узун боюнлу, жылы, къумлу жерледе жашаучу мазаллы къанатлыды. Гогушлагъа ушайдыла, алай багъалы жумшакъ тюклери болгъан, этли, уллу жумуртхалы къанатлыладыла. Бир ызгъа 15–20 жумуртхадан бала чыгъарадыла. Бир сагъатха 60–70 км чабаргъа боладыла.

Африка тюе къуш уллулугъу бла белгилиди – 50 килограммгъа дери тартады. 3–5 къанатлы бирге айланадыла. Балаларына эркеклери къарайды: юзезде жумуртхала салыр жер излейди. Тиши тюе къуш эркек тюе къушну аллында жумуртха салса, ол, аны жуху бла кеси тюбюне тартып, гурт жатады, артда уа бир бирлерин алышындырадыла: кече – эркек тюе къуш, кюндюз а – тишиси. Гуртда 7–9 жумуртха болады. Тюе къушну жумуртхасыны ауурлугъу 2 килограммгъа дери жетеди. Аланы тышлары бек къалынды, аны сыныкълары къошун сыныкълагъа ушайдыла.

Австралия тюе къуш – Австралийский страус

Австралия тюе къушну тишиси 57 кг чакълы тартады, эркеги уа – 55 кг. Бала чыгъарыугъа эм ёсдюрюге тишиле къатышмайдыла. Эркек тюе къушла уа бала чыгъарадыла, ёсдюредиле. Гурт жатыу 53 кюнден 66 кюннге дери барады. Биринчи эм ахыр ыйыгъында гурт къуш арталлыда къопмай жатады, аланы ортасында уа 2–3 кюнден бир къобуп, аз заманнга, ары-бери чабып, санларын къымылдатып къайтады. Аш эсине да келмейди. Гурт жатхан кезиуонде ол 16 килограммгъа арыкъ болады. Жангы чыгъаргъан балачыкълары 400 граммдан артыкъ тартадыла. Алагъа аталары арымайталмай багъады.

Африка тюе къуш – Африканский страус

Африка тюе къушла уяларын юйюр болуп ишлейдиле, бала да юйюр бирге чыгъарады. 42 кюнден бала чыгъарадыла, эки айгъа дери балала моргъулдум базыкъ тюкле бла жабылыпдыла, андан сора аналарыча тюкленедиле. Жумуртха табып, тёлю чыгъарып ючюнчю жылда башлайдыла.

Бир-бирде аланы жумуртхалары жыртхыч жаныуарлагъа – бёрюлеге, мыллыкчы къушлагъа аш боладыла (аналары къарамай кыйса). Сёз ючюн, мыллыкчы къуш, аллай жумуртха тапса, уллу ташны аузуна алып, кёкден жерге атып, аны сындыргъынчы, кыймайды.

Тюе къушла, гурхарла эм антилопала бла бир сюрюуде айланадыла эм алагъа къалауурлукъ этедиле – къоркъуу болса, ала терк къачадыла, 4–5

метрлик атламла эте, эм сагъатха 70 км терклик бла чаба. Бирсиле да къачадыла эм аланы ат бла къуууп жетерге да онг жокъду. Ачыуланган тые къуш а адамгъа окъуна къоркъуулуду.

Тые къушла асламысына битимле ашайдыла – кырдык, чапыракъла, кёгетле. Андан сора да, ала кёп тюрлю гитче къанатлыланы, гургунланы, къурт-къумурсханы да ашайдыла. Аны аш орунунда ташла, темир затла табаргъа да боллукъду. Граждан урушну заманында Аскания-Новада тые къуш, билмей, къатына баргъан къызыл аскерчини женгинден аскер донесенияны сермеп, жутуп къойгъанды. Жюль Верн кесини романларыны биринде тые къуш налмас жутханыны юсюнден да жазгъанды.

Къачып кетген къанатлы кёз туурадан тас болуп къалгъан кезиуле да болгъандыла: ол жерге жапланып, боюнун да созуп жатады. Аны ючюн айтхан болурла, къоркъгъан тые къуш башын юзmezге сугъады деп. Алай этип букъгъан къанатлылагъа къаршы барсанг а, ол, олсагъат секирип къобуп, къачып кетеди.

Къонгур мыллыкчы къуш – Бурый стервятник

Мыллыкчы къуш скопа юйюрге кирген къанатлыды. Къонгур мыллыкчы къуш Жер аралы тенгизде, Африкада, Ал, Къыбыла Азияда, Кърымда, Кавказда эм Орта Азияда жайылыпды.

Мыллыкчы къушну узунлугъу 65–75 см, ауурлугъу 2–2,5 кг болады. Буруну узунду эм иничкеди, «бетинде» эм дёрденинде жумушакъ тюклери барды, желкесинде кикириги узун тюкледенди, боюнунда минчакълары барды. Башы къызгъылдым-сарыды, къымыжады, аякълары къызгъылдымдыла. Къанатлары узундула, къуйругъу ючгюлдю.

Мыллыкчы къуш уясын къаялада, тау бетледе, адамла жашамагъан къурулушлада ишлейди. Жумуртхалары саргъылдым-акъдыла, юслеринде къызгъыл-мор тамырлары барды. Гуртха тиши, эркек къуш да кезиу жатадыла, 40 кюнден бала чыгъарадыла.

Мыллыкчы къуш мыллык эм ашарыкъ къалгъан-къулгъанланы, сюркелиучюлени, таш макъаланы, сют бла ёсген гитче жаныуарчыкъланы, битимледен а – финиклени ашайды. Бу къушла сууну ичерге эм сууда жууунургъа бек сюедиле. Мыллыкчы къуш жумуртханы таш бла уруп сындырады.

Агъач тауукъ – Кавказский тетерев

Агъач тауукъланы бу тюрлюсю Кавказ таулада 1500–3000 метр бийикликте дери жайылыпдыла. Быланы тюклери, бирси тауукъланыча, жылтырауукъ туююлдюле, кеслери да гитчерекдиле.

Къыш кечеледе къар туюбуне кёмюледиле, кюндюз а кюнде жылынадыла.

Кавказ агъач тауукъла тау этеклеринде ёсген залыкъылды эм алаша ёсюмлю къайын тереклени, къалын ёсюмлю кырдыкланы ичинде жашаргъа сюедиле. Асламысында, ары-бери учмай, бир жерден узакъгъа кетмей жашайдыла.

Аланы хораз оюнларыны бирсиледен башхалыгъы барды эм сейирди. Ол оюннга жаш хоразла къатышмайдыла. Оюнда хоразла тынч олтурууп

турадыла неда, къанатларын эниште ийип, къуйрукъларын тик ёрге кётюрюп, 180° айланып, сора бир метр бийикликге секиредиле. Къанат таууш этдирип, жухларын къагъадыла, къычырыкъ этмейдиле. Бир адакъа ёрге секирсе, бирсиле да аны ызындан неда бирча секиредиле.

Байрым эркек – Удод

Бу къанатлы байрым эркеклени юйюрлерине киреди. Бу юйюрню жангыз кеси кзурайды. Европада, Азияда, Африкада жашайды. Байрым эркек кёгюрчюн чакълы болады, узун, кыйыры эниште айланаракъ буруну барды. Башында кенгиге жайылгъан, кыызгылдым доппаны барды. Тюклери жугъурдула, кыызгылдым эм акъ бла къара къатышдыла.

Орта кенгликледен ала кышларгъа Туркмениягъа эм Къыбыла-Кюнчыгъыш Закавказьеге уадыла. Жаз башында биринчи байрым эркекле мартда-апрельде Москва областьта кыйтып келедиле. Келгенлей, ала, къалайда болса да, уяла ишлеп башлайдыла.

Байрым эркекле, эштада, юйюр кзурауда бир бирге кертчиликни сакълай болурла. Ала биржыллыкъ заманларында уя ишлеп башлайдыла. Байрым эркеклени уя ишлей туруп да, башха заманда да уллу кычырыкъ этген тауушлары чыкыгъанлай турады: уп-уп-уп, уп-уп-уп деп.

Байрым эркек уясын терек тешикледе, терек тюпледе, ташла орталарында, къая тешикледе, топуракъ юйлени тешиклеринде эм юй чырдылада, юй мурдорлада окъуна ишлейди. Уясын ол бир ненча жылгъа хайырланады. Уясы ариу туююлдо, кирлиди.

Жумуртхаларын салып бошаса, тишиси гурт жатады, эркеги анга ашарыкъ ташыйды, балала чыгъар заманга уа, гуртха кеси да жатады. Балала, жукъа акъсыл тюкчюкчюкле болуп, 15–18 кюннге чыгъадыла, уяда 22–24 кюн турадыла. Ала уядан уча башласала, битеу юйюр бирге айланады эм ата-аналары балаларын ашатып ёсдуредиле. Сентябрьни аллында уллу къанатлыла, балаларындан айырылып, жолгъа чыгъаргъа хазырланып башлайдыла. Орта Азияда, жылы жерлеге кетмей, октябрьни ортасына неда ахырына дери окъуна кечинедиле. Байрым эркекле асламысында кумурсхала эм аланы гинжилерин ашап жашайдыла, тюздеде сенгирчкелени кёп ашайдыла. Байрым эркекле ашагъан да тюрлю этедиле. Ашарыгъын буруну бла тутуп жутады. Аны жашырынлыгъы барды – кумурсха аны ауузуну узунуна салыныргъа керекди. Бирде байрым эркекле акъырапланы, бузоубашланы, гитче гургунланы окъуна ашайдыла. Балала да аналары ашагъан затланы ашайдыла.

Байрым эркекле ариу, субай къанатлыладыла. Аланы асламысында сюрюлген сабанлада, жерде гитче-гитче атламла бла терк жюрюгенлерин кёресе, ала жерден узун бурунлары бла кзуртланы чыгъарадыла.

Байрым эркек, кюркъса, баууру бла жерге къапланып, «жухун» ёрге тутуп, къанатларын жерге жайып жатады. Ол тереклеге ёрлерге да болады.

Жумарукъ – Кавказский улар

Жумарукъ жаз тауукъну юйюрюнденди. Таулада, къаялада жашаучу, тауукъладан уллу, гогушдан гитче къанатлыды.

Жумарукъланы бирси тюрлюерича, төммеги къарыулуду, боюну къысхады, алай къарыулуду. Аякълары къысха эм базыкъдыла, къанатлары уа къысхадыла, жютюдюле. Тюклери къалынды, ол аланы таулада сууукъладан сакъларгъа болушады.

Кавказ жумарукъну тюрсюню акъсыл-кюмюш бетлиди, хар тюгю ариу жугъурду. Къанат тюклери акъдыла, къара-къонгур къыйырлары бла, къуйрукъ тюплери чыммакъ-акъдыла. Сыфатлары эркегини бла тишисини бир бирден хазна башхалыкълары жокъду, алай эркеклери бир кесек уллуракъдыла. Бу жумарукъла тау этекледен чыранлагъа дери, 1800–4000 м бийикликде жашайдыла.

Жай чилледе ёрге, бийиклеге кёчедиле, къар тюссе, ала да энишге энедиле. Кюз артында аланы санлары эки кере кёп болады. Жаз башында жумарукъла, жерде гитче чунгурчукъла этип, уя ишлейдиле, жумуртха салып башлайдыла. Гуртха тиши жумарукъ жатады эм 28 кюнден бала чыгъарады. Балачыкълары терк айныйдыла: эки ыйыкъгъа аланы ауурлукълары 2,5 кереге, бир айгъа уа 6 кереге ёседи. Хар юйюр кеси айланады, 2–3 юйюр бир болуп жашагъанлары да тюбейди.

Тюк арытыулары жылдан бир кере болады.

Жумарукъ жаланда битимлени ашап жашайды: мирзеу, мырды ханс, къудору, карампил, гокка хансланы урлукъларын. Жумарукъланы бек ёйирликлери суу ичмеулериди, ала сууну ашагъан затларындан аладыла. Жумарукъну эти бек татымлыды, сыйлы хантха тергеледи. Болсада жумарукъланы тапхан бек къыйынды.

Кавказдан Гималай таулагъа дери жумарукъланы дагъыда төрт тюрлюсю жашайды. Аланы атлары да жашагъан жерлери бла байламлыды: каспий жумарукъ, алтай жумарукъ, тибет жумарукъ, чын тауукъ (фазан) д.а.к.

Боз къыллеаякъ – Серая цапля

Боз къыллеаякъ кёл жагъларында, терен къамишледе жашайды. Аякълары, боюну, буруну узундула, бийиклиги бир метр чакълы болса да, ауурлугъу тауукъдан ауур туююлдю. Боз къыллеаякъ кёл жагълалада чабакъ, макъа тапса, ашайды, алай сабан сюрюлген жерледе сабан чычханлагъа уугъа да чыгъады.

Уяларын адам, зат жеталмаз жерледе къургъакъ бутакъладан ишлейди – къамишде уа – бёрю да кирмез теренликде. Къыллеаякъ андан башха заманда кёз туурада айланады, жюзсе, учса, уугъа чыкълса да. Боз къыллеаякълны тюклери акъсыл, акъ эм къарадыла. Аны ауазы базыкъды. Кюн тууушда жылыныргъа бек сюеди, жауундан къоркълмайды, жибимейди. Узун аякълары сууда жюзерге жарайдыла, учханда, аны кючлю къанатлары элтедиле, узун, кючлю буруну къаты ишлейди. Къыллеаякъ сакъды, алай къоркълакъ туююлдю, балаларын къоруулай, ол кълаллай урушха да кирирге хазырды. Кюз артында эртте окъуна, жылы жерлеге учуп кетеди. Сюрюю бла учадыла, алай айланган а экишер этедиле.

Уллу акъ къыллеаякъ (большая белая цапля) бирси къыллеаякъладан тюрсюнюню чыммакълыгъы, кесини да уллу болгъланы бла айырмалыды.

Стампул тауукъ – Цесарка

Стампул тауукъ бирсилеге ушамагъан ариу къанатлыды, орта ёсюмю барды, бёкем санлыды, къалын тюклюдю. Жети тюрлюсю барды. Бу къанатлы Африкада эм Мадагаскарда жашагъан тауукъланы къауумуна киреди. Битеу бу тауукъланы башлары эм боюнларыны баш жаны тюк бла аз-маз жабылыпдыла, сакъал тюрлюнде эки эт ёсгенлери барды. Тюклери къаралдымды, алай ол жылтырауукъ акъ тамгъала бла жасалыпды.

Стампул тауукъла жашагъан къалын, ачыкъ жерлери болгъан алаша ёсген агъачлада этедиле. Чапхан бек терк этедиле, къанатларын терк-терк къагъып учадыла, алай терк арыдыла.

Стампул тауукъланы гурт чыгъарыулары жауунлу заманнга тюшеди. Ала уяларын къалын кырдык ичинде, жерни чунгурунда къурайдыла. Адакъа тауукъ балаланы ёсдюрюге болушады. Балала терк айныйдыла, учуп башласала, тереклеге къонуп жашайдыла. Ашарыкъ излей, ала узакъ жолоучулукъда къауум-къауум болуп айланадыла.

Стампул тауукъ кёп тюрлю зат ашайды: къурт-къумурсха, агъач кёгетле, чапыракъла, терек бюрчюкле, мирзеу битимле эм мирзеу бюрчюкле. Кийик стампул тауукъну эти бек татымлыды, аны ючюн а анга уучула кёпдюле.

Чарлакъ – Чайка

Чайкаланы экинчи къауумуна киреди. Чарлакъла бек иги, эркин, ариу учадыла. Быланы жашаулары суу бла къаты байламлыды. Ашарыкъларын суудан аладыла – океан, тенгиз, суу жагъалада. Ала бек къычырыкъчы къанатлыладыла.

Уяларын чарлакъла жерде, къаялада, сууда жюзюучю къамишледе ишлейдиле. Жылдан бир кере бала чыгъарадыла. Уяда бирден бешге дери жумуртха болады, жумуртхалары уллудула, тамгъалыдыла. Гуртну 3–4 ыйыкъдан чыгъарадыла. Балаланы кёзлери ачылып, тюрленип тууадыла. Эки-юч кюнден балала жюрюп, чабып башлайдыла, алай ашагъан а этмейдиле. Ала 15–45 кюнден учуп башлайдыла, ашны тенгизден, суудан аладыла. Чарлакъла жылдан эки кере тюрк арытадыла. Была кюндюзгю къанатлыладыла, асламысында чабакъ, гургун, кемириучю, къанатлыланы балаларын, жумуртхала ашап жашайдыла. Ала мингле бла, уллу сюрюуле болуп, чабакъ тутхан кемелени ызларындан учуп барадыла. Ууакъ чарлакъла, адамгъа заран берген затланы ашай, хайыр келтиредиле. Алай чарлакъла, кёчген аурууланы, сууалчанланы жайып, хата да этедиле.

Бизни къыралда чарлакъланы 34 тюрлюсю тюрбейди. Ала табийгъатны ариу къанатлыларыдыла.

Къызгъылдым чарлакъ – Розовая чайка

Къанатлыланы 720 тюрлюсюнден бек ариугъа къызгъылдым чарлакъ саналады, кеси да тундра Якутияны жагъаларында эм Арктиканы тенгиз

кентлеринде жашайды. Биринчи кере бу чарлакны 1824 жылда Канаданы шимал жаггаларында, Мельвилля айрыкамда кӛргендиле.

Кыызгылдым чарлак дуняда бек аз тюбеген, бек ариу кӛанатлыды. Аны тюклери акъсыл эм кыызгыл тюрсюнлюдюле: аркъасы бла кӛанатлары акъсылдыла, башы бла боюну акъдыла, дӛрдени эм кӛуйрукъ тюбю уа жингил кызыл боялудула. Кӛанатлыны боюнуну тӛгереги бла, минчакъла такъганча, кӛара ызлыкъчыкъ барады. Аланы бир сейир ишлери – жашаган Якутияны Колыма сууну ортасына жете эселе да, кышларгъа уа Шимал Буз океанны бузламаган сууларында, буз орталарында этедиле.

Кыыргый – Чибис

Кыыргыйла алаша кырдыклы талалада жашаган, кӛарыулу, ариу кӛанатлыладыла (башында узун кӛара тюклери, шишле кирик, ӛрге, артхаракъ айланыпдыла). Дӛрдени бла башыны арт жаны акъ тюкле бла жабылыпдыла. Кӛанатларыны кыыры, жютю болмай, тӛртгюл кыылыпдыла.

Жылгъа кыыргый эки кере гурт жатады, тӛрт ыйыкдан бала чыгарады, эки айдан а ала, ата-аналарыча, учуу усталыклары кӛргюзтедиле. Балаларын кеслерин сакларгъа юйретедиле. Жылы жерлеге кюз артында неда тюз кышыны аллында учадыла. Кыыргыйланы кеслерини уяларын саклауда сейирлик усталыклары барды: ала, уяларыны башында хахай-кычырыкъ этип, аны башында тӛгерекеге учханлай турадыла. Уяларыны кӛатына кӛаргъала, жаныуарла келселе уа, шум болуп, балаларын, уяларын кӛорууларгъа кеслерин хазырлап турадыла.

Жаубӛдек – Чиж

Жаубӛдек чорбат чыпчыкъланы кӛауумундан, агъачда жашаучу, кюл бетли, гитче жырлаучу кӛанатлычыкды. Европада, Кюнбатыш Азияны Европа жанында, Сибирьни ал эм кюнбатыш жанларында, Узакъ Востокда – Забайкальеден Кытайгъа эм Япониягъа дери жайылыпды. Жылы жерлеге учуучу кӛанатлыды. Асламысында назы, кӛайын, жерк терекле ӛсген.

Жаубӛдек жашаган жеринде ӛсген тереклени урлуклары чӛплейди, кӛурт-кӛумурсха да ашайды. Жаубӛдекни адам юйде ӛсдюрюге да болады.

Жаубӛдек уясын хар заманда назы терекледе кӛурайды, ишлеген тиши чыпчыкъ этеди, эркек чыпчыкъ да кӛурулуш керек ташыйды.

Тиши жаубӛдек, апрельде-майда 3–6 жумуртхагъа гурт жатып, 12–14 кюнден бала чыгарады. Тиши-эркек жаубӛдек да 13–14 кюн уяда бала-лагъа багъадыла – кӛумурсхаланы гинжилерин, гитче гебенекле эм ханс битле да ашатадыла.

Ала чыпчыкъ – Щегол

Жарыкъ, кӛолан тюкю, жырлаучу чыпчыкчык чорбат чыпчыкъланы кӛауумундан, агъачлада кӛп тюбейди. Кӛзге аны тюрсюнӛнде кызыл мангылайы бла боюну урунадыла. Аркъасы морду, ал жаны да мор-

гъулдумду. Тулусуну, желкесини эм акъ жаякъларыны төгереги къарадыла.

Европада, Шимал Америкада, Азияда, Сибирьде, Гималайда, Пакистанда жашайдыла. Уясы бек ариуду: табакъ формада, иничке чыбыкъчыкъладан бек къадама ишленгенди. Уяны тышын габу эм тюк бла жасайдыла. Ала уяларын, терекни бийигинде узагыракъда, кенделен баргъан бутакъларында ишлейдиле.

Жумуртхалары кексюлдюле, тамгъачыкълары бла. 4–6 жумуртхагъа гурт жатып, 12–13 кюнден бала чыгъарадыла. Балала уяда 13–15 кюн турадыла, аналары багъады. Учхандан сора да, алагъа 6–8 кюн ашатып туралды. Бир жайгъа эки кере гурт чыгъарады.

Сары чибинчи – Осоед

Осоед керти да сары чибинлени къуртчукъларын ашап жашайды, къыртчыгъаланы юйюрюне киреди. Сары чибинчи орта ёсюмлю къанатлыды. Аркъалары, битеу къанатлыланыча, бир тюрсюнлю къаралдымды, къарын тюплери уа шоколад-мор бетден сары саламны бетича тюрлюдюле. Аланы санлары татымлы, алай къыйын табылычу ашарыкъны излерге тап жарашдырылгъанды. Башчыгъында гитче, къаты тюкчюклери, ауузуну къыйырында эм кез төгереклеринде тюклери, аякъларыны сюек къабукълары, юсюнде тюгюню къалынлыгъы – была бары да уяланы чачычу къанатлыланы ачыуланган сары чибинледен сакълайдыла.

Европаны, Кюнбатыш Сибирьни жукъа агъачларында кеп тюбейдиле, къышларгъа уа Африканы исси жерлерине учадыла. Сары чибинчи бирсиледен артха келеди – майда–июнда, аны себепли уясын жумушакъ жашил чапыракъла бла жасайды. Къызгъылдым-мор жумуртхалары тауукъ жумуртха тенгидиле. Гуртха 38 кюнне жатадыла; чыкыгъан балала уяда августну жарымына дери турадыла. Бала чыгъара туруп, аналары анга тийген окъуна этсенг да, къайгъырмайды.

Сары чибинлени уяларын табар ючюн, бу чыпчыкъ бир жерде бугъуп, аланы къайры учханларын сынчылап турады. Чибинлени алгъадан къозгъамаз ючюн, ол, бек сакъ учуп келип, уяны чачады. Ол, гумулжукладан сора да, макъаланы, гургунланы, тюрлю-тюрлю къумурсхаланы ашайды.

Агъач тартар – Вальдшнеп

Агъач тартар – узун бурунлу агъач чыпчыкъды. Европада эм Азияда кенг жайылыпды. Жылы жерлеге учуучу къанатлыды, жай шимал агъачлада, къыш а – къыбылада, Къыбыла Европада, Закавказьеде, Орта эм Къыбыла Азияда эм Шимал Америкада жашайды. Къатыш агъачланы эм чапыракълы агъачланы сайлайды.

Уясын жерде ишлеп, 4 жумуртхагъа тиши тартар гурт жатып, балала чыгъарады. Жауун къуртланы, къумурсхаланы жерден эм агъач жылмыладан чыгъарып ашайды. Уччулукъгъа хайырлыды.

V. СЮТ БЛА ЁСГЕН ЖАНЫУАРЛА – МЛЕКОПИТАЮЩИЕ

Сют ичип ёсген жаныуарла аркъа сюеклери болгъан жаныуарладыла. Жаныуарланы бек уллу классына саналадыла эм битеу жаны болгъан затлада бек бийик даражада къуралгъандыла. Сют бла ёсген жаныуарланы къуралыуларыны баш шартлары быладыла:

1. Нерва системалары бийик халда, тынгылы къуралгъанды; тегерекде, табийгъатда затла бла хайырлана, аны бла келишип жашайдыла.

2. Балала табадыла эм кеслерини сютлери бла ёсдюредиле.

3. Кесини чархыны эм къаныны жылыуун сакълауда системасы тап къуралгъанды, ич органлары тюрленмей турадыла.

4. Сют бла ёсген жаныуарланы сют этиучю энчи безлери – эмчеклери барды, бирси аркъа сюекли жаныуарланы аллай безлери жокъду.

5. Аланы юслери тюк эм жюн бла жабылып болады.

6. Кийик жаныуарланы терилери темир микроэлементледен байды, аны уа жашауда тюрлю-тюрлю къуллукъ этиу магъанасы уллуду.

7. Сют ичиучюлени тюп жаякълары бир сюекден къуралыпды.

8. Къулакъларыны орта белюмюнде юч эшитдириучю сюекчиклери барды.

9. Жюреклери, къанатлыланыча, тёрт белюмлюдю.

10. Сют бла ёсген жаныуарланы уллулукълары-гитчеликлери да кеп тюрлюдю. Сёз ючюн, гитче акътиш чычханчыкъны узунлугъу 3–8 см, ауурлугъу 1,5 г эсе, кёксюл китни узунлугъу уа 30 метрди эм 150 т тартады, ол а 30 пилни ауурлугъу чакълы бир болады.

11. Жаныуарланы тюк арытыулары да бирча туююкдю: агъач къоянла, тыйынла, тюкюле, акъ тюкюле жылгъа эки кере тюк арытадыла; жубуранла, суусарла жылдан бир кере тюк арытадыла; лобанла уа – ючюнчю кере – жайда да арытадыла.

12. Сют бла ёсген жаныуарлада туюкню орунуна териси, сюек къабукълары болгъанла да бардыла (гургунла); чычхан сыфатлы кемириучюлени сюек къабукълары аякъларында болгъанлары барды; къуйрукъларында уа чычхан сыфатлыланы, суу киштиклени, выхухольланы, бир тюрлю хуржунланы да барды.

13. Сют ичген жаныуарланы эм хайыуанланы шаугют къымылдаулары жашау хал энчиликлерине кёре болады. Сёз ючюн, кирпичлени, гургунланы, броненосецлени шаугютлери алагъа тегерек чулгъаныргъа онг бередила, кирпичлени эм дикобразланы шаугютлери ийнелерин ёрге сюейдиле.

14. Быланы баш сюеклерини мыйысы болгъан жери аслам жерни туталды, баш сюеклерини кесеклерини бирге къошулуулары мыйысыны ёсе баргъаны бла байламлыды.

15. Жаныуарланы аркъа сюеклерини къуралыуу бирчады: боюн, кёкюрек (ёшон), бел, ючтебе эм къуйрукъ. Аланы барысыны да боюн жиклери болады, алай боюнларыны узунлугъу жиклени узунлукъларына кёре болады.

16. Сют бла ёсген жаныуарланы аякълары жер юсюнде жюрюрге тап жарашдырылыпдыла, бармакълары бирден бешге дери болады: терк жю-

рюучюлени бармакъ санлары азыракъ болады – тушканчиклени; тынч жорюучю жаныуарланы уа кёп: итлени, лобанланы.

17. Аш эритген органларыны узунлугъу, ауузларындан башлап, арт бёк-сюмлерине дери барады, аш орунларыны уллулугъу да бирча туююдо. Тиш-лерини санлары эм юлешиниулери жаныуарланы къауумлагъа юлешюде уллу магъаналары барды. Хансланы ашап жашагъан хайыуанланы сокъур чегилерини узунлугъу битеу чегилерини узунлугъуну ючден бирин тутады.

18. Жаныуарланы солуу алыулары да, чархыны уллулугъуна кёре, бы-лай болады: бир минутха ат – 8–16 кере, къара айыу – 15–25 кере, тюлкю – 25–40, гылыу чычхан – 100–150, юй чычхан – 200 кере солуйдула.

19. Сют бла ёсген жаныуарланы асламысыны ийис ангылагъан органла-ры бек иги къуралыпдыла.

20. Тюрсюнлени киштик жангыз алтысын айырады, ат – 4 бояуну ангы-лайды, гылыу чычханла сары, кёк, жашил тюрсюнлени ангыламайдыла. Тюр-сюнлени кёрюде маймулла адамгъа жууукъдула.

21. Сют ичип ёсген жаныуарладан къанатларыны болушлугъу бла уч-хан къанаткъоллула биттиркочлададыла.

22. Туякълы хайыуанланы бууазлыкълары жаныуарланы барысындан да узакъгъа созулады: тау кийик къойланы – 150 сутка, жугъутурланы, бууланы – 240–250 сутка, гурхар атланы – 349–365 сутка, пиллени – 660 суткагъа дери.

23. Кийик жаныуарладан уучулукъда алыннган хайыр дуняда бирин-чи жерни алады. Ариу, жумушакъ, тыйын терили жаныуарланы тюрлюлери 50 чакълы бардыла, аладан ол иште баш жерни была тутадыла. Ол таблица-да кёрюнеди:

Жаныуарланы атлары	%	Жаныуарланы атлары	%
Эрлен	27	Жубуран	4
Сабур суусар	20	Кийик къоян	3
Акъ тюлкю	11	Суусар	3
Ондатра	11	Къуутюк агъаз	2
Чычханланы тюрлюлери	5	Бирсиле бары да	9
Къызыл тюлкю	5		

24. Андан сора да, туякълы жаныуарланы эм хайыуанланы кёп ёсдюре-диле эм къыралгъа аладан жыл сайын 20 000 т эт тюшеди. Жаныуарладан тюшген тери, сюек, мюйюз дарманла этерге жарайдыла, аладан бояу этеди-ле.

Бусагъатда жашагъан сют бла ёсген жаныуарланы тюрлюлери төрт минг-ден артыкъды.

ХУРЖУНЛУ ЖАНЫУАРЛА – СУМЧАТЫЕ

Хуржунлу жалман – Сумчатый тушканчик

Была гитче ариу жаныуарчыкыладыла, уллу кзулаклары узун куйругу, кыарулу арт аяклары барды. Жалман эки метр узунлукыга секиралады. Ал аяклары кысхарак болса да, кенгуруча, чортмакыла туююлдоле. Аланы жюригенлери кыоянны секиргенине ушайды. Аяк тыпле-ринде жумушак берчлери барды. Куйругу бек узунду, кыйырында кыара туюк жопчугу бла. Куйругу, кенгуруча эм керти жалманча, анга, секиргенде, таяныргы болушады.

Хуржунлу жалманла Австралияны таулу, ташлы жерлеринде эм тюзлеринде жашайдыла. Ала кумурсхала ашап жашайдыла, керек болса уа, гитче гургуналагыла эм кемиричюлеге да чабадыла. Аланы чычханла бла бир ячкге салсала уа, олсагыат чабадыла. 7 балалары болады, хуржунлары артыха айланып ачыладыла. Бу жаныуарчык Кызыл китапха жазылганды.

Хуржунлу берю – Сумчатый волк

Хуржунлу берю бу ююрню кеси кыурайды, Австралияда эм Европада жашайды. Бу хуржунлу жыртхыч жаныуарланы бек уллусуду. Аны башы итни башына бек ушайды. Жухуну, кзулакларыны формасы бек базыкыдыла, иги да кыынгыр арт аяклары кенгуруча секирирге боладыла. Тююню тюрсюню аккысыл-сарыды, 16–18 шоколад бетли кенделен ызыклары барды. Баш жаягында 8 кесичю тиши барды. Азыу тишлерини аллында 3 тиши барды, бирсилени 2 болганды.

Хуржунлу берюню хуржуну, артыха айланып, кыарын туюбюнде ачылады. Кеп тую бермейди, баласын кыаты саклайды, адамгы туюберге суюмейди. Хуржунлу берюню тауушу ит юргеннге ушайды. Бусагыатда хуржунлу берю адам киралмагыан, терең жерледе, дорбунлада, кыалын агыачлада Тасманияда туюберге боллукыду. Хуржунлу берю кечеги жаныуарды. Ууда кыуугыан жаныуарын чабып жетмейди, аны, арытхынчы, кыуууп турады. Ол гитче хуржунлулагы, гылыулагы, ехидналагы, кыанатлылагы эм гургуналагы уугы чыгыады. Башха жерледе арты болганды берюню Тасманияны шимал жанында ызларын кергендиле. Аны улуу тунакыды, бек иничкеди, улуу хар 10 минутдан кыайтарылады. Бусагыатда хуржунлу берю дуниядан кыуругыан болур, эртте заманда уа ол бек кенг жайылып болганды ушайды.

Хуржунлу берюлени тутаргыла эм кыолгы юйретирге да кеп кыорешгендиле, алай аланы жашаулулары кыолгы юйренирге суюмегендиле, кыюккелери уа, этден сора да, сау жаныуарла бермеселе, унамагыандыла.

Бу жаныуар Кызыл китапха жазылганды.

Кенгуру – Кенгуру

Кенгуру хуржунлу жаныуарланы кыауумуна киреди.

Бирси сют бериучю жаныуарланы сютлери желинлерине кыуюла эсе, кенгуруланы сют эмчеклеринден чыгып кыалады. Экинчи сейирлиги уа

Мыллыкчы кыуш

Тенгиз кыуш

Къара илячин

Гылын кыуш

Уку

Къыртчыгъа

Кондор

Каракара

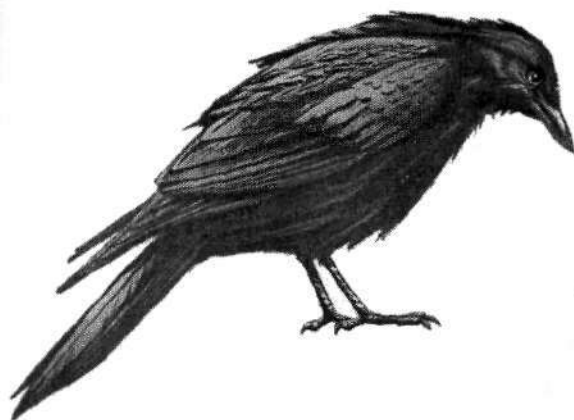
Сапсан илячин

Аккъуйрукъ къуш

Къаргъа

Къарылгъач

Чыкъынжик

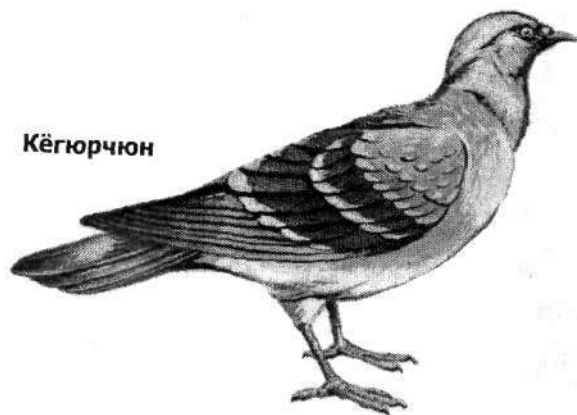
Чорбат чыпчыкъ

Сабан чыпчыкъ

Кёгюрчюн

Герге

Кыллеаякъ

Чиллеаякъ (Лейлек)

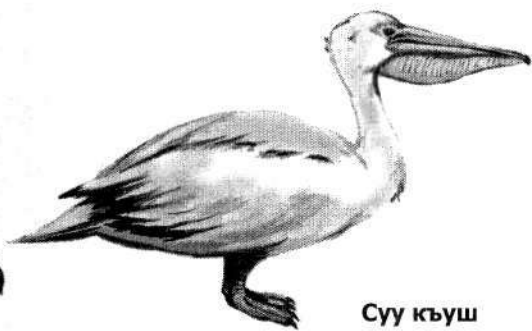
Трясогузка

Фламинго

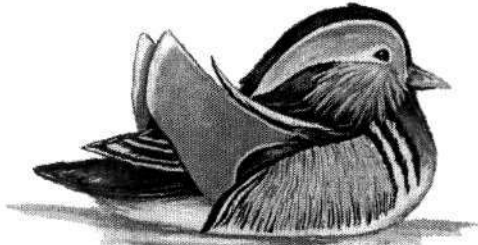

Юзmezчи

Суу къуш

Мандаринка

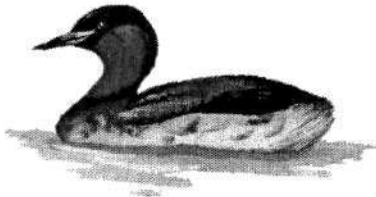
Зурнук (Турна)

Зимородок

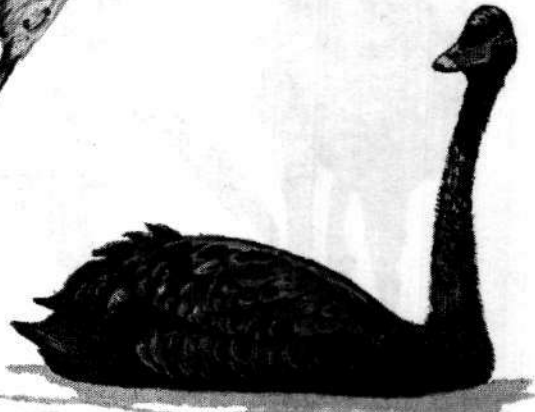
Поганка

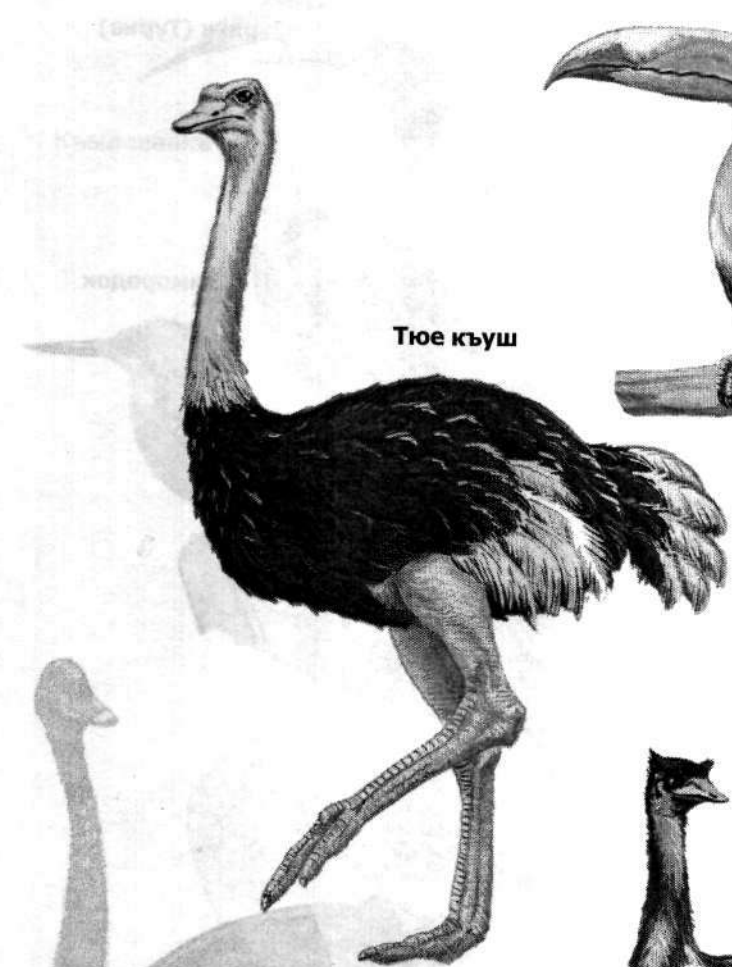

Акь кьанкьаз

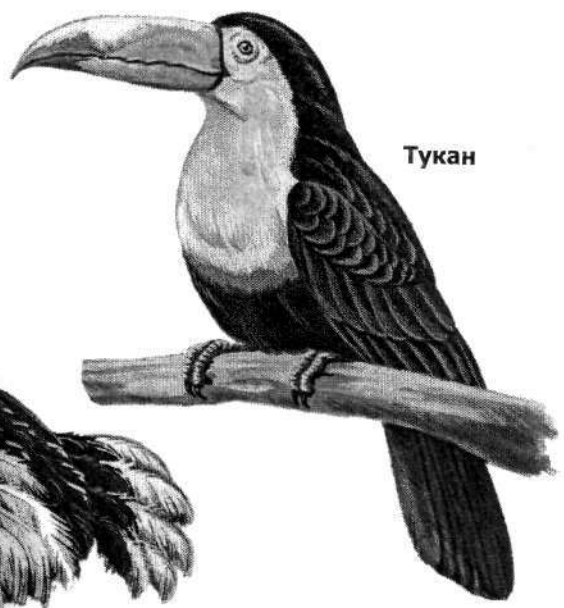

Къара кьанкьаз

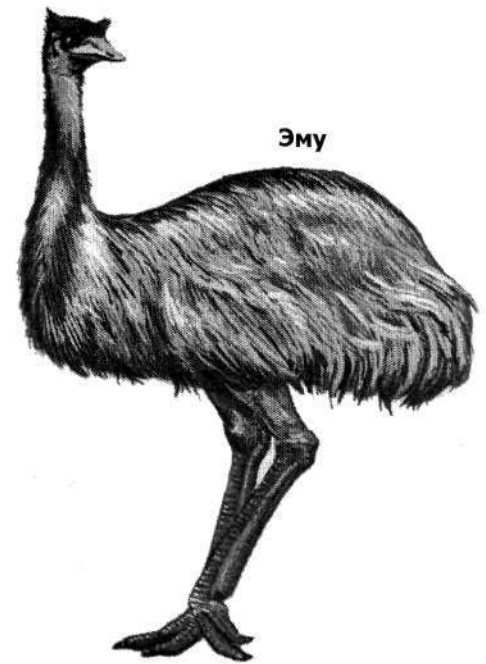
Тюе кьуш

Тукан

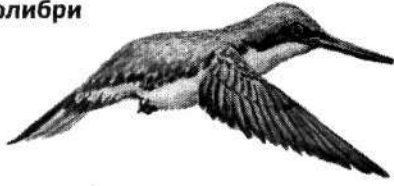

Жаз тауукъ

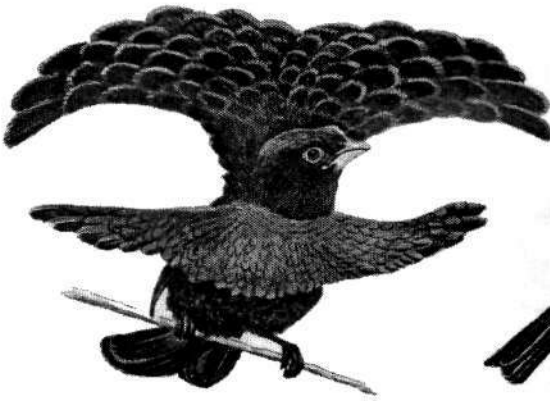

Эму

Колибри

Кардинал

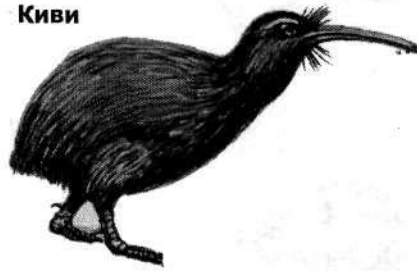

Овсянка

Жаннет чыпчык

Киви

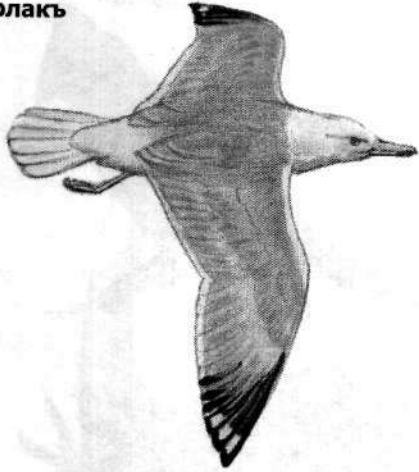

Къагъытчы

Алтын тауукъ

Чарлакъ

Ржанка

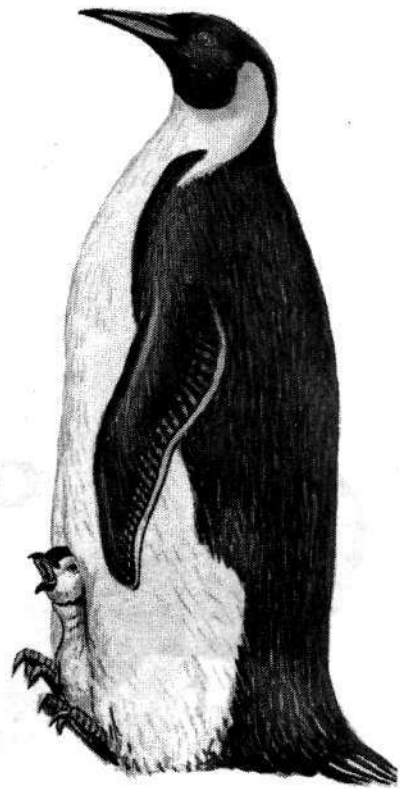
Къыргъый

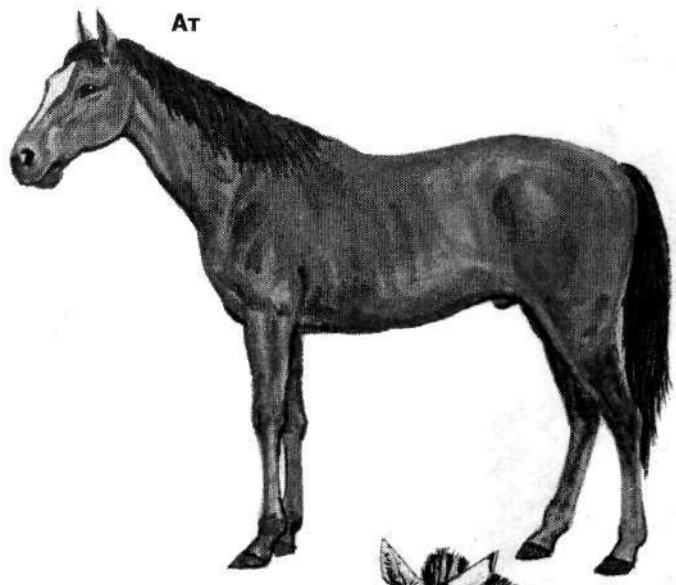

Боранбилгич

Бесмаш

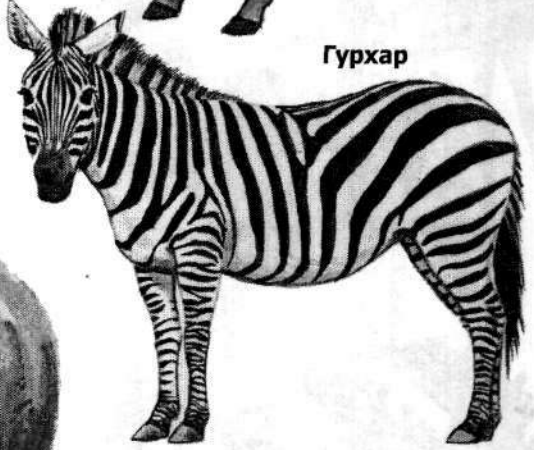

Ат

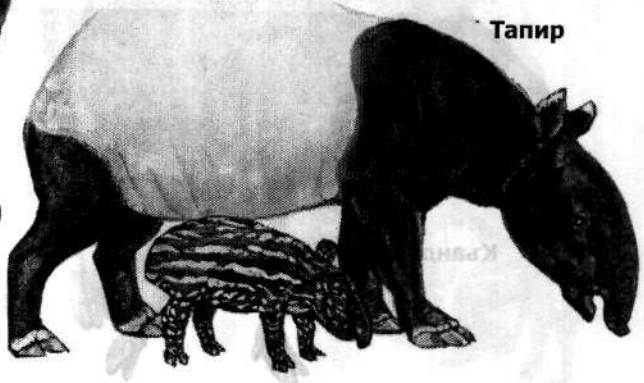
Эшек

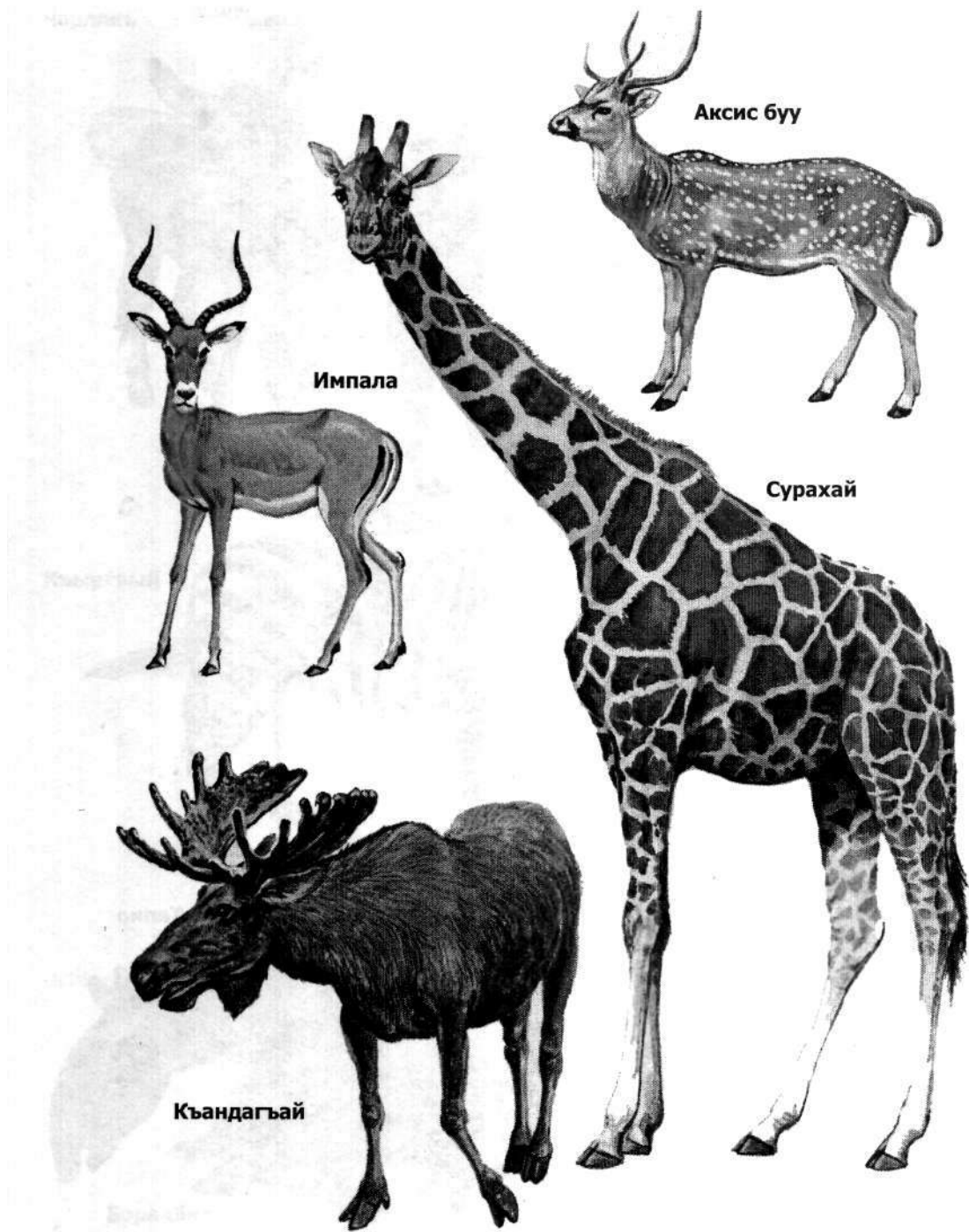
Гурхар

Акь мюйюзбурун

Тапир

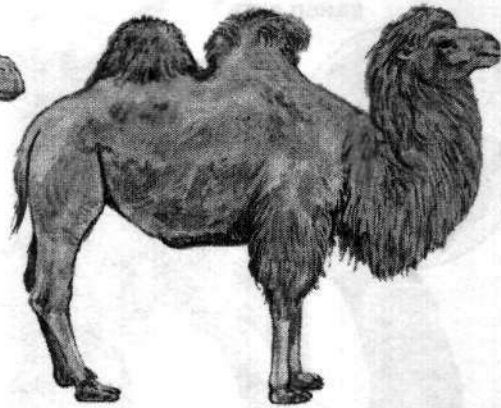
Аксис буу

Импала

Сурахай

Къандагъай

Бир тѣшлю тюе

Эки тѣшлю тюе

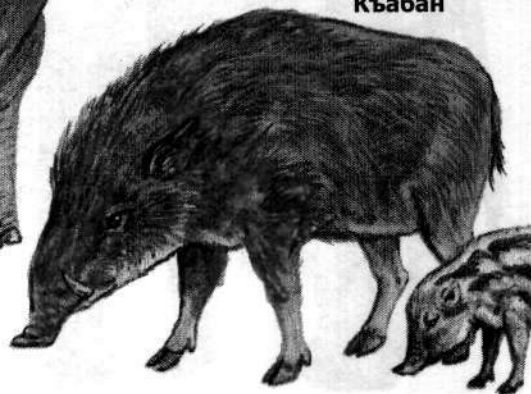

Лама

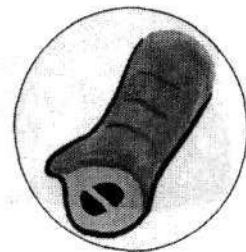
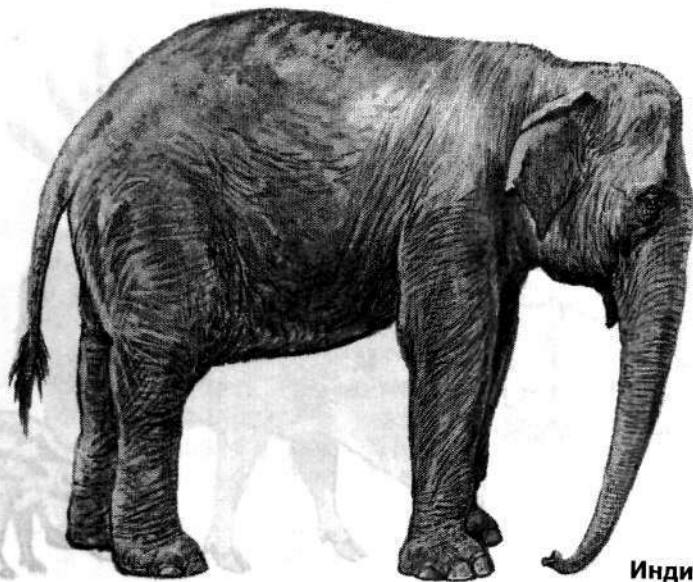
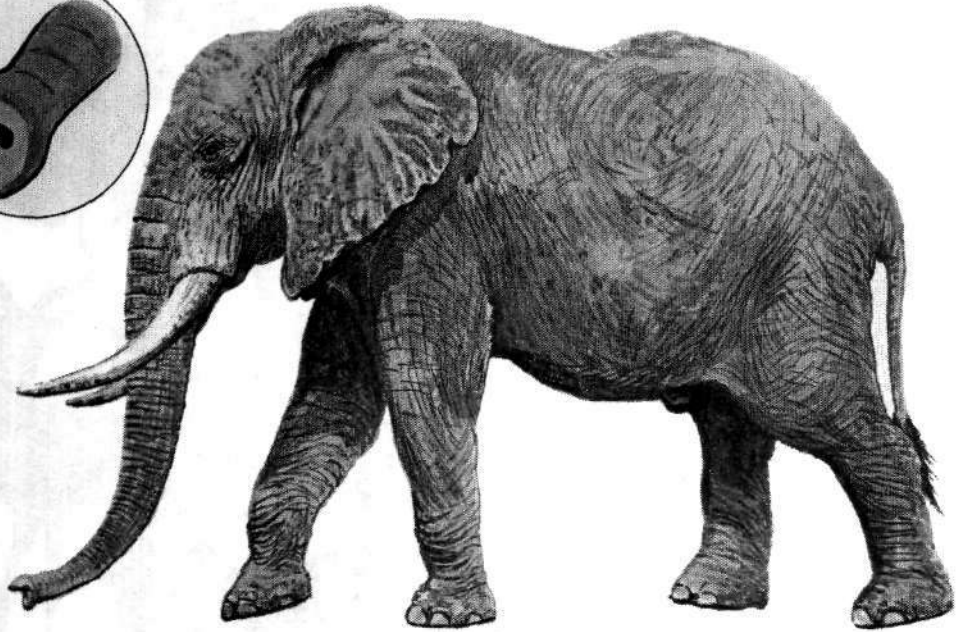
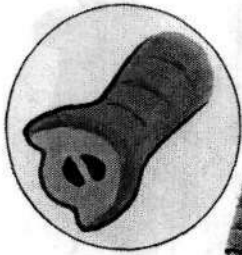
Гиппопотам

Къбан

Африка пил

Индия пил

Себей ракой

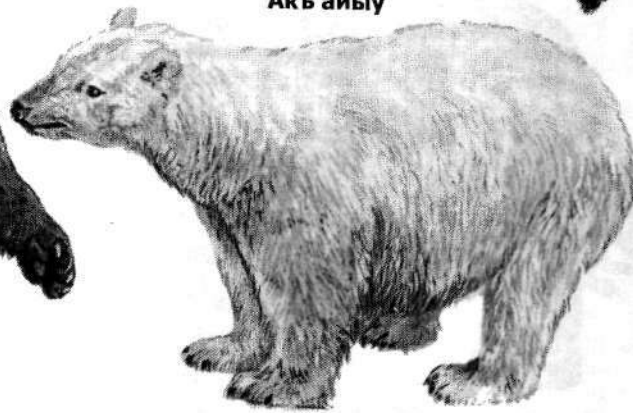
Гитче панда

Къонгур айыу

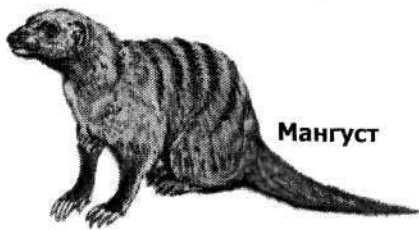
Акъ айыу

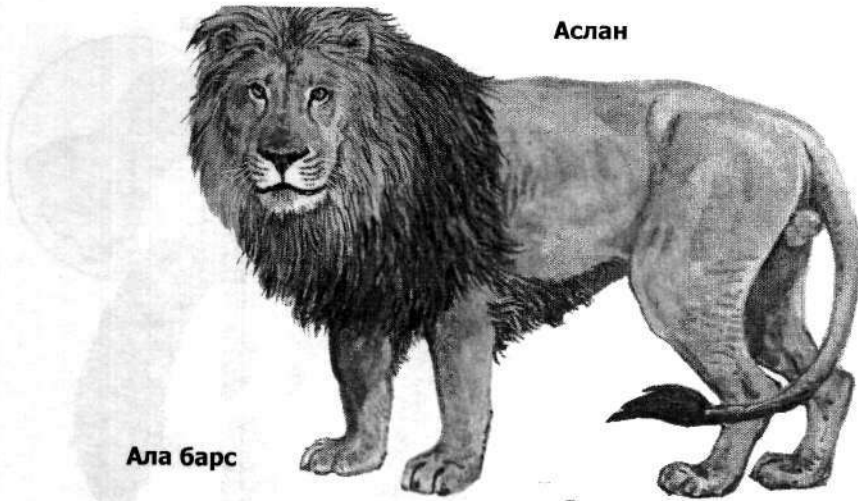
Сыртман

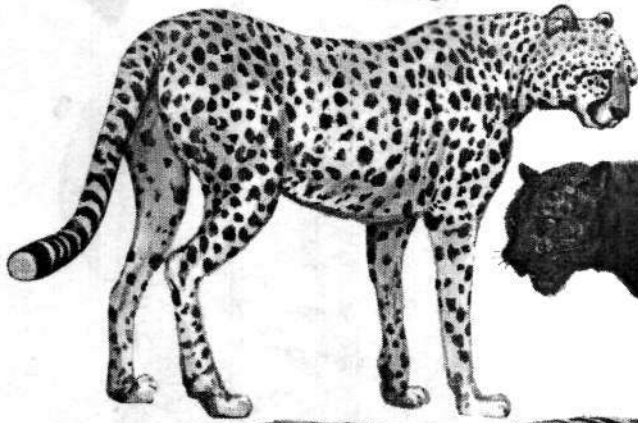
Мангуст

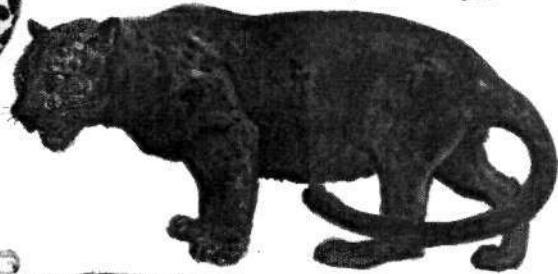
Аслан

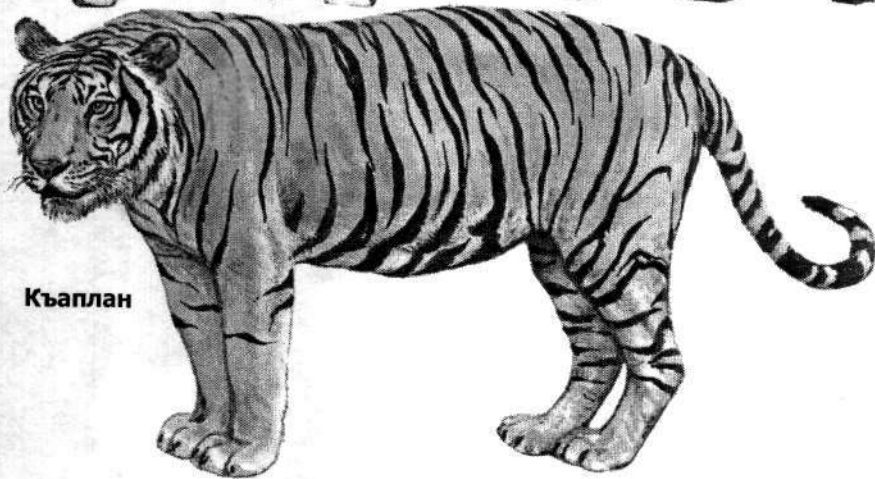
Ала барс

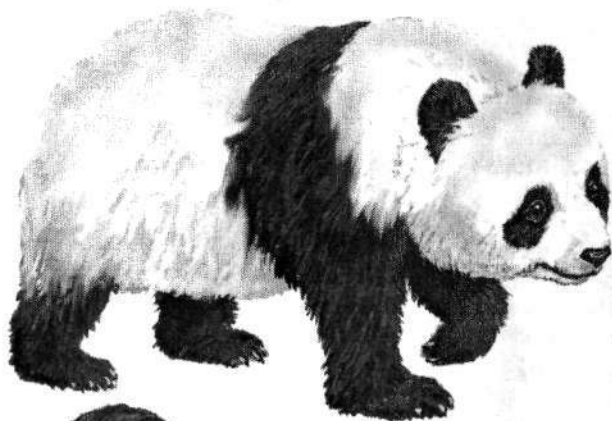
Къара леопард

Къаплан

Уллу панда

Жугъутур

Тау горилла

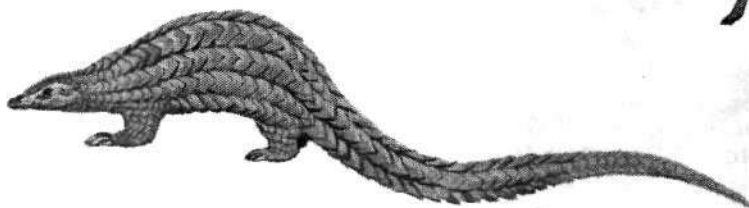
Тупайя

Канчиль

Узункъуйрукъ гургун

Орангутан

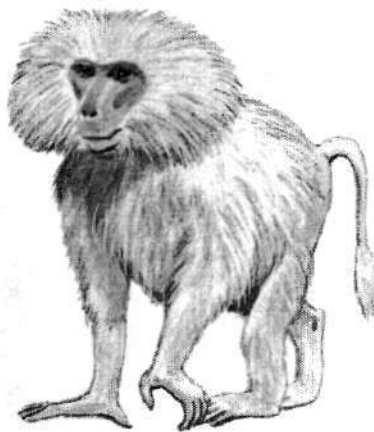
Горилла

Шимпанзе

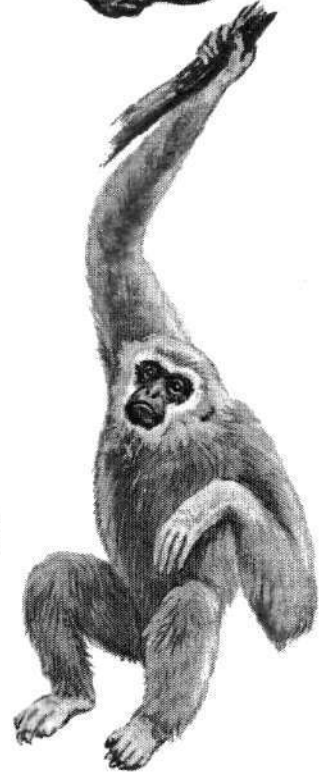
Павиан

Макак-резус

Гиббон

аны балалары аллай бир гитче эм къарыусуз болгъанларыды. Жангы туугъан бала бек гитчечикди: уллу кенгуруну окъуна баласы 25 мм болады, андан гитчечиклени уа 7 мм болгъанлары да барды, ауурлукълары уа 0,6–5,5 г болады. Балала, туугъанда, къымыжадыла, арт аякъчыкълары кесине кысылыпдыла, къуйругъу бла жабылыпдыла. Ауузу кенгиге ачылыпды, ал аякълары иги айныпдыла, алада тырнакъчыкълары кёрюнедиле, бу эки зат – ауузу бла ал аякълары – анга бек алгъа жарап башлайдыла.

Алай, къарыусуз, гитче болгъанына да къарамай, ол бек чыдамлыды: туугъанлай, анасындан айырып къойсанг, – ол эки суткагъа дери жашаялады.

Кенгуру бала, туугъанлай, сокъур, къарыусуз болса да, хуржун таба ал аякълары бла илинип барады, ары жетсе уа, олсагъат ичине кирип, эмчекни табып, анга жабышады. Бирде кенгуру балачыкъ, хуржунну излей, терс жанына да кетеди: не инбашына, не жан сюегине, алай хуржунун табаргъа артха айланады, къадалып, арымай излейди. Туугъандан эмчекге жабышхынчы, 5–30 минутха дери заман кетеди, алай эмчегинден тартып тынчайса уа, биягъы къарыусуз болуп, бир ауукъ заманнга дери кымылдаялмай турады. Анасы уа ол заманда не ишлейди?

Ол кезиуде кенгуру не къуйругъундан олтуруп, неда жанындан жатып, бирде баласы барлыкъ жолну жалай турады. Баласы, хуржунну тапмай, кёп айланыргъа тюшсе уа, ол тынгысыз болады, кесин къашыйды, тегерек айланады, ол заманда баласын жаралы этерге, ёлтюрюрге окъуна болады. Алай бла, анасы баласы кесин къалай жюрютгенине къарап тургъан болмаса, анга бир зат бла болушмайды.

Бала эмчекге асыры къаты жабышхандан, не аны ауузун жыртмай, не эмчекни кесмей айырыргъа онг болмайды. Алай бла, кенгуру бала, анасыны эмчегинден айырылмай, бир ненча ыйыкъдан кезлери ачылып, кымылдап, не этеригин билип башлайды. Жухун эмчегинден айырып, башын хуржундан чыгъарып, тышына къарайды, алай чыгъаргъа уа анасы, хуржунну башын буууп, къоймайды. Аш бла керегин тапхан, тегерегиндегиледен кёоруланган бала терк айныйды, башха зат ашарча болса, ол сют ичгенин къояды. Анасы анга уя хазырлайды, къарай-къарай турады.

Хуржунлу кенгуруланы 16 тюрлюсю барды: кенгуру гылыу чычханла, валлаби, уллу кенгуру д.б.

Коала – Коала

Коала, бек сейирлик хуржунлу жаныуарды. «Коала» деген сёзню Жангы Къыбыла Уэльсде миллетле «ичмезге» деп ангылайдыла. Коаланы тыш къарамы сейирликди: къалын, жумушакъ тюгю, гитче кёзчюклери, хар заманда сахеник болгъанлай туруучу къулакълары, кысылгъан кюлкюлю буруну барды.

Коала, ал аякълары бла терекни неда бутакъны къучакълап, терекде олтуруп турады. Асламысында аны аркъасында баласы олтуруп туруп, анасына ушаш, сабыр, къайгъысыз. Коаланы тюгю кюл бетли, бирде кыызгъылдым, кюмюш бетлиди, къарын тюбю акъды. Башы уллуду, кенгди. Къуйругъу гитчерекди. Тырнакълары къарыулудула, жютюдюле, артыгъыракъда эки бармагъы. Баш бармагъыны тырнагъы жокъду. Жюрюген тынч этеди. Адам къолгъа тынч юйренеди. Адам бла жууашды.

Ашагъан эвкалипт чапыракъланы этеди, аны себепли аны сокъур чеги-

си иги ишлейди, бирде аны узунлугъу 2,5 метрге жетеди. Коала эки жылдан бир бала табады, баласы сют бла ёседи. Аны хуржуну артха ачылады, анда эки жуккасы барды. Бууазлыкълары 30–35 кюннге созулады. Туугъанда, балала 15–18 мм боладыла эм ауурлукълары 5,5 г болады.

Коалала 12–13 жыл жашайдыла, алай 18–20 жыл жашагъанлары да тюбейди. Жашауда коалаланы, адамдан сора, душманлары жокъду, жыртхычла окъуна аны этин ашамайдыла – эвкалипт ийис этгенден болур.

Ашагъан затыны энчилигине кёре, коала жаланда Австралияда жашайды.

ГУМУЛЖУКЧУЛА – МУРАВЬЕДЫ

Мазаллы гумулжукчу – Гигантский муравьед

Мазаллы гумулжукчу жер юсюнде эм агъачла ичлеринде жашаучу, узун жуклу, тишсиз, гитче ауузлу эм бек узун жабышмакъ тили болгъан, гумулжукланы эм термитлени ашаучу жаныуарды.

Бек уллу гумулжук ашаучу жаныуар юйюрюню бу ючбармакъ жаныуар къурайды. Аны уллулугъу ит чакълы барды. Саны иничкеди, субайды. Кёзлери, ауузу гитчедиле. Эки мазаллы ал аякъларында 4-шер бармакълары барды, арт аякъларында уа – бешишер бармакълары болады. Тюгю саламгъа ушайды, зыбырды, башында тюгю бек къысхады, аркъасында уа 25 см узунлугъу болгъан къалын тюгю, къуйругъунда тюклени узунлугъу уа 40 сантиметрге жетеди.

Уллу гумулжукчу дангыл тюзледе эм Коста-Рикада, Гран-Чаконуда, парк агъачлада жашайдыла. Аш излей, ала кече, кюн да айланганлай турадыла, адамла жашагъан жерледе уугъа кече чыгъадыла. Гумулжук уя кёрселе, ал аякълары бла, уруп, сындырадыла, сора узун жабышмакъ тиллерин ары сугъуп, анга жабышхан гумулжукланы ашайдыла.

Зоопарклада уллу гумулжукчу 15 жыл жашайды, чий эт, сют, жумуртха, кёгет ашаргъа да юйренеди.

Къызыл китапха жазылгъанды.

Европа кирпичи – Европейский ёж

Европа кирпичи кирпичлени юйюрюне киреди. Башы эм къарын тюбю зыбыр къаралдым тюк бла жабылыпды.

Европа кирпичи кёп тюрлю зат ашайды: къумурсхаланы тюрлю-тюрлюлерин, къумурсха гинжилени, тюклю эм чилле къуртланы (нарат тереклеге эм мирзеулеге заран салыгучуларын).

Талгъыр жилияланы уулары кирпичлеге хата эталмайды. Ала мышьякдан, сулемадан, шарх-шархдан, унамасанг, сиркеден окъуна къоркъмайдыла.

Жайгъыда кирпичле кёп тюрлю затланы ашап семиредиле, къышха арт асырау этмейдиле, къышда жай семизлиги бла кечинеди. Жаз башында

арыкъ болады, эртте окъуна уянып, ашаарыкъ излейди, кече анга кесин тойдуругъа заман жетмегенден, кюндюз да айланады.

Европа кирпиче аман ауруу жайыучу губулары «иелеридиле», губула кирпичи ийнелерине жыйылсала, ол аланы тырнап чыгъарады, алай губула да башларын кирпичи этине бир сукъсала, кирпич бек амалсызгъа къалады. Бир кирпичден 700 дери аллай губуну кетергенлери болгъанды.

Кирпи агъач губулары юсюне жыяргъа бирси жаныуарладан эсе «устады», ол ач губулары, таракъ бла тарагъанча, тарап жыяды.

Алимле, губулары къаллай бир болгъанларын билир ючюн, кирпичени хайыланадыла. Литературагъа «еже-час» деген термин киргенди, ол кирпичи губулу агъачны ичи бла бир сагъатха чапханда, анга жабышхан губуларынын билирге болушады.

Къурт-къумурсха ашап жашагъан кирпичени бек уллусуна терели гимнур дейдиле.

ЧЫЧХАНЛА – МЫШИ

Сокъур чычхан – Кавказский малый крот.

Кавказда эм Закавказьеде сокъур чычханланы эки тюрлюсю жашайды: кавказ эм гитче чычхан. Кавказ эм гитче сокъур чычханланы бир бирден башхалыкълары аланы хромосом къуралыуларындады. Европалы сабан чычханчыкъланы гитче кезчюклери, башында иничке тешикчиклери барды, къымылдаучу кез къаплары эм кирпичкери жокъду, кезлери терисини тюбюне букъдурулупдула.

Сокъур чычханла Европада эм Кюнбыш Сибирьде, Иртыш тийрелеринде жашайдыла. Аланы бек сюйген ашлары жауун къуртладыла.

Сокъур чычханла кеслерине жер тюбюнде узун уяла къазадыла. Аланы ишлей туруп, чычхан аркъасы бла теплеп, топуракъны, тегюлмезча, къаты этеди. Уяда ашаучу, учу жерлери белгиледи, аланы ичинде айлана, чычханла ары кирген къуртланы, къумурсхаланы ашайдыла.

Сокъур чычханла жылны узунуна тиридиле, ала бузлагъан жерни окъуна къазадыла эм къыш къар тюбюнде да жюрюйдюле.

Гылыу чычхан – Серая крыса

Гылыу чычхан кемириучю жаныуарланы бек уллусуду. Узунлугъу – 180–260 мм, къуйругъуну узунлугъу 136–220 мм, ауурлугъу 350–550 г болады. Тюрсюню къуругъан кырдык бетли акъсылды.

Къабарты-Малкъарда гылыу чычхан адамла жашагъан жерледе жашаргъа ёчдю, ёзенледе уа ол суу жагъалада, кёлле тийрелеринде эм илипинле къатында, мылы жерледе жашайды. Ала илипинле бла ёзенлеге, къургъакъ эм исси жерлеге энедиле.

Гылыу чычхан кеси этген тешикледен эм адам жашагъан жерледе, ышыкълада жашайды, ол не ашны да айыртламайды, алай къудоруну уа ашамай-

ды. Гылыу чычхан жылдан 2–5 кере юйор къурайды эм балаларыны саны 17-ге дери жетеди. 30–40 кюнден балала уллугъа саналадыла.

Акъсыл гылыу чычхан эл мюлкге уллу заран келтиреди: адам, мал ашланы ашайды, тешигине ташыйды. Адамны саулугъуна да уллу хатасы барды: эмина, туляремия, тиф, бруцеллез, трихинеллез эм башха аурууланы жайычулары белгиледи. Аны себепли аланы санларын кёбейтирге жарамайды.

Гитче сокъур чычхан (лобан) – Малый крот

Гитче сокъур чычхан Россияда тюбеген чычханланы бек гитчесиди. Аланы уллуларыны ауурлугъу 30 г болады. Аны аякъ тюбюню кенглиги бир капекни уллулугъу чакълы бирди.

Гитче сокъур чычханны инбаш жаясында ачыкъ тешиги барды, бирси тюрлюлерини ол заты жокъду.

Уллу Кавказдан Къыбыла Закавказьеге эм андан ары Турциягъа, Шимал Иранга етеди (Элбрусну агъачлары бла Каспий тенгизни жагъаларына).

Асламысында къумурсхаланы ашайды. Была къыш къар тюбюнде, январьда-февральда, бирге къошуладыла эм апрель айгъа балала аталары, аналары чакълы боладыла. Бир юйюрге 1–5 бала болады.

Аз тюбегенлери себепли, промышленностьда хайырлыды дерча туююлдо, алай аны, Кавказы тауусула баргъан жаныуарларынча, сакъларгъа керекди.

Сабан чычхан – Землеройка

Бизни табиьгъатны бек гитче жаныуары сабан чычханды, бирси кийик жаныуарланы аллында кесин бир зат бла да къоруулаялмайды. Аны не узун тишлери жокъду, не да къоркъутурча сыфаты жокъду, тауушу да иничкеди, къарыусузду. Болсада ол тюлкюню эм эрмен киштикни ауузуна алай кёп заманда тюшмейди. Тюлкю не да эрмен киштик чычханны къапса, ол сагъат жерге атып къояды эм анга андан сора бир да тиймейди. Сабан чычхан аман ийис чыгъарады эм аны къапхан жаныуарны экинчи кесине тиймезча этеди.

Сабан чычханланы жаланда жыртхыч къанатлыла ашайдыла – саулай жутадыла. Къанатлыла ийис ангыламагъанлары себепли, мускусну ийисин сезалмайдыла.

Гитче акътиш сабан чычхан – Малая белозубка

Гитче чычханчыкъланы аркъа тюклери къаралдым-сарыдан къарын тюплерине акъсылдым боладыла.

Жайылгъан жерлери агъачлы тюзле эм терен агъачлы тау этекледиле. Балыкъ сууну тийрелеринде, агъач кёп болгъаны себепли, таулагъа 2200 метрге дери кётюрюледиле. Жыл кёзюне да, къыш жукъугъа кирмей, къуруда

кесине аш излегенлей, чапханлай айланады, кесини ауурлугундан эсе 1,5 кере кеп ашайды. Гитче акътишчик жайлыкълада, малла отлагъан жерледе, аш аз болгъаны себепли, хазна турмайды.

Тёлю жай айлада береди, жылгъа 4–7 бала ёсдюредиле. Балалары алты айдан кеслери алларына жашайдыла. Нальчикде июньну ортасында алыкъа уяларындан чыкъмагъан балала да кергендиле.

Гитче акътишчик кышхыда къанатлыла жеталмагъан жерледе заранлы къурт-къумурсханы ашайды.

Аккъъарын акътиш – Белобрюхая белозубка

Аккъъарын акътиш гитче акътиш чычхандан игида уллуракъды. Тюгюню бояуу бла башхады – аркъасы могъулдум-сары, кыызгылдым-акъсыл, къабыргъаларында уа кёксюлдюм-акъ бояугъа кечеди.

Къабарты-Малкъарда бу чычханчыкъ кенг жайылгъанды. Терек сууну къатында 800 м бийикликде, Балыкъ сууну тегерегинде 1050 м бийикликде тубейдиле. Жылны эм сутканы кыайсы кезиуонде да бек тириди, аркъасюексиз жануарланы, къурт-къумурсханы кеп ашайды.

Жай айлада 3–6 бала ёсдюредиле.

БИТТИРКОЧЛА – ЛЕТУЧИЕ МЫШИ

Тюккъанат биттиркоч – Шерстокрылая летучая мышь

Тюккъанат биттиркочла Филиппин айрыкамлада эркин жайылыпдыла. Тюккъанатланы къалын тюк бла жабылгъан дибилдириклери барды. Кёзлери уллуладыла, уллу кёз гинжилери барды. Тишлери – 34. Тюккъанатланы юслерин жапхан тюклерин бек жумушакъды, къалынды. Тюрсюнлери акъсыл-мордула. Тюккъанатла исси эм экватор агъачлада терекледе жашайдыла, уугъа кече чыгъадыла. Кюндюз кенделен баргъан терек бутакъладан, башларын энишге айландырып салынып турадыла. Андан, къанатларын кенгертип, энишге 20–30 м дери бийикликни аз этмей учадыла. Бек узакълыкъгъа 130–140 м учадыла. Сынаула кёргюзтгеннге кере, 136 м учханда, жаланда 10–12 м энишге тюшгендиле.

Къонарыкъ терегине жетгенде, 4 аягъы бла да терекни бутагъына илинеди. Тюккъанатланы агъачда кеслерини энчи жерлери болады. Ашагъан къурда битимле этедиле.

Тиши биттиркоч 60 кюнден бир неда эки бала табады. Бек гитче кымыжа эм сокъур балачыкъ анасыны эмчегине къаты жабышып, анасыны сютю бла ёседиле. Балалары иги уллу болгъандан сора да, ала аналарына жабышханлай турадыла.

Бир-бир жерледе аланы татлы этлери эм тюклю терилери ючюн тююмчекле эм садакъла бла кеп ёлтюредиле. Аланы аз бола баргъанлары, аз тёлю бергенлери кютер жерлери аз болгъанлары бла байламлыды. Жууаш болгъаны себепли, уучула бютюнда кеп кырадыла.

Юч тюрсюнлю кечеги биттиркоч – Трѣхцветная ночница

Кюнбатыш Европаны кыбыласында, Закавказьеде эм Орта Азияда юч тюрсюнлю кечеги биттиркоч тюбейди.

Уллу сюрюуле, бирде 14 тюрлю биттиркоч, жашаргъа тап дорбунлада бирге жыйыладыла. Биттиркочланы жыйын низамлары аланы кеслери алларына айныуларына чырмау окъуна болады. Бир жол Уссурийский крайны, Зоология институтунда быллай сынау этгендиле: беш ѳлген биттиркочну башларын шинжилеге чанчып кыойгъандыла. Аны кыайсы биттиркоч керген эсе да, ол белги берип, алайгъа кѳп биттиркоч жыйылгъанды эм ала да ѳлюп кыалгъандыла.

Мыйыкълы кечеги биттиркоч – Усатая ночница

Жютюкзулакъ биттиркочдан игида гитчеде, кзулакълары уллудула, алгъа айланыпдыла. Кзулакъларыны артында иги эсленген батыуу барды. Узунлугъу 38–48 мм, ауурлугъу 5 г болады.

Ала Европада, шимал Азияда эм кыбылада жайылыпдыла. Кыабарты-Малкърда тюзледе эм таулада 1500 м бийикликде жашайды. Кавказны кюнбатыш жанында кѳп тюбейди. Жашагъан терек тешикледе, юй чардакылада, дорбунлада, отун кыалауланы тюбюнде этеди.

Налбурун биттиркоч – Подковоносая летучая мышъ

Кыабарты-Малкърда бу учуучу чычханланы 6 кыауумундан 2 тюрлюсю тюбейди: гитче налбурун эм уллу налбурун.

Эки тюрлюсюнде да тери жыйыртмакылада налгъа, иерге ушагъан суратланы кередице. Кзулакъ кемирчеклери жукыадыла, чапыракъ сыфатлыдыла.

Эки тюрлюсю да бирге ушашдыла – жай – акысыл-мор бетли, кюз эм кыыш боз бетли акысыл неда моргулдум боладыла. Ана чычханланы ѳшкюлеринде экишер жуккалары барды, андан сора да, быдыр тюплеринде жукка сымаллары барды, балалары аналарына аладан тутуп кыысыладыла.

Налбурун гитче жаныуарчыкыды. Чычханланы бу жыйыны бизни республикада Кенделен, Жанхотеко, Каменномост эллени тийрелеринде дорбунлада тюбейдиде. Кыышда жукыугъа киредице. Кыурт-кыумурсха, гебенекле ашап жашайдыла. Жылгъа бир тѳлю ѳджуредиде.

КЕМИРИУЧЮЛЕ – ГРЫЗУНЫ

Акъ кыоян – Заяц-беляк

Акъ кыоянланы Кюнбатыш Сибирьеде уллулары жашайды, аны саныны узунлугъу 70 см, ауурлугъу уа 5,5 килограммгъа жетеди. Бу кыоянланы бек гитчелери Якутияда жашайды, аны ауурлугъу 2,5–3 кг болады.

Акъ къоянны тюклери жылны заманына кёре тюрленеди: жайгъыда аркъасында тюгю мор-къонгур, къара-къолан тамгъалы болады, къышхыда чыммакъды.

Акъ къоян кенг жайылыпды: Шимал Европаны тундралы эм агъачлы жерлеринде, Къазахстанда, Монголияда, Гренландияда, Къыбыла Америкада, Кърымда, Швейцария Альплада жайылыпдыла.

Жылны болумуна эм ашарыкъ табылыууна кёре, акъ къоян башха жерлеге да кёчеди, къышда терек юлкуюле тубюне жыйыладыла, алай кёбюсюнде бир жерде жашаргъа ёчдюле. Къоян асламысында кече аягъы юсюнде айланады, алай бек тирилигин а танг ата эм ашхамда кёргюзтеди.

Къыш да, жай да акъ къоянла кюндюз юлкуюледе, терекле тубюнде, къалын кырдыкда кечинедиле. Бек суукъ къышда, къарда 0,5–1,5 метрлик уяла къазадыла. Къоркъуу болса, уясындан чыгып, къачып кетеди.

Акъ къоянла аз шыхыртны да иги эшитедиле, кёзлери эм ийис ангылаулары осалды. Душманларындан была терк къачуу бла къутуладыла.

Боз къоян – Заяц-русак

Боз къоянны узунлугъу 70 сантиметрге дери да жетеди, алай кёбюсю уа 55–60 см болады. Боз къоян акъ къоянладан уллу къулакълары болгъаны бла айырмалыды (100–120 мм), узунуракъ къуйругъу, къыйыры жютю эм баш жаны къара болуп. Боз къоянны тюгю саргъылдым-кюйген бетлирек акъсылды, уллу кёк-къонгур тамгъалары бла. Къуу тубюню (узун тюклерини тубюнде) къыйырлары къара эм къара-къонгурду, тубю бек жумушакъды; къулакъларыны къыйырлары акъ-къара къоландыла.

Аякъларыны узунлугъу къысхаракъды, 125–170 мм болады (акъ къоянланы аякъларыны узунлугъу 130–190 мм болгъанда).

Боз къоянла терк чабадыла, узакъ болмагъан жерге ала бир сагъатха 50 км жортадыла. Бусагъатда боз къоянла талалада, агъач тюзледе, Европада, Британ айрыкамлада, къыбыла Швецияда, къыбыла Финляндияда, Архангельск областны къыбыла жанларындан Пермге дери жайылыпдыла. Ол Кавказда, Закавказьеде, Иранда, Турцияда, Аравияда эм Шимал Африкада да тубейди.

Бу къоянла жаз башында кюзлюк будайланы зыгытларын бек сюйюп ашайдыла. Агъачланы теренинден эсе, къыйырлада, агъач кесилген жерледе, гитче терекле, юлкуюле кёп жерде жашаргъа сюедиле, ашарыкъ тапсала, бир жерде турадыла. Жазгъыда боз къоянла кёп тюрлю битимлени ашайдыла, аладан мирзеулеге эм къудоругъа артыкъ эс бурадыла. Къар терен болуп, ашарыкъ тапмасала, тереклени, къултелени кемиредиле.

Боз къоянла балаларын жер юсюнде анга деп къазылгъан уручукъда табадыла, алай къызыуу жерледе уа уялада бала табадыла.

Кавказны тау эм тюз жерлеринде тёлю бериу башха болады: мында къоянланы бууазлыкълары жылны къайсы кезиуюнде да тубейди, алай кёбюрег'а – февральда–июльда.

Къоян жылгъа 3–4 кере тёлю береди эм жылгъа 8–10 бала табады. Бууазлыкълары 45–50 кюн болады. Исси жыллада биринчи тапхан балалары къырылып къаладыла.

Къоянланы хайырлары уллуду, бек кёп къоян тери бла Украина байды.

Къзахстанда къоянлагъа илячинле эм юйреннген уллу къушланы, итлени болушлукълары бла уугъа барыу кенг жайылыпды.

Окълу кирпичи – Дикобраз

Бизни къыралда, Орта Азияда эм Азербайджанда, Европаны къыбыла жанында, Гитче Азияда, Сирияда, Иорданияда эм Израильде, андан ары Египетде, Иракда, Иранда, Афганистандан къыбыла Китайгъа дери жайылыпдыла. Окълу кирпичилени юслери, къабыргъалары ийнеле бла жасалыпды. Ийнелерини узунлугъу бирде 35 сантиметрге жетгенлери да барды.

Кюндюз ала уяларында турадыла, аланы къазгъан уялары 10 м узунлукъгъа, 4 м теренликге барады. Уяны 2–3 жеринде кенгерген жерлери, «отоулары», болады. Ала кек зыгытланы, агъач кегетлени, тамырланы эм урлукъланы ашап жашайдыла.

Кече, ашарыкъ излей, уяларындан бир ненча километр узакъгъа кетедиле, жюрюген ызлары бла уяларына ажашмай келедиле. Аны ызындан къуугъан жаныуар болса, ол ийнелерин тургъузады, анга айландырады, къуйругъу бла уллу таууш этдиреди. Душманындан тёртгюллеп къачады, болмаса уа, кесгин тохтап, душманы аны ийнелерине кесин урурча этеди. Андан сора уа душманы аны къууаргъа артыкъ суймез.

Бууазлыгъы 110–115 сутка болады, жылдан бир кере, жылы жерледе уа 2 кере къозлайды. Зоопаркда жылгъа 3 кере бала тапханы да болгъанды. Балалары ачыкъ кёзлери эм жумушакъ ийнелери бла тууадыла, алай бир ыйыкъдан аланы ийнелери, ачытырча, къаты боладыла.

Мырды къундуз – Нутрия

Мырды къундуз кемириучюлени къауумуна киреди эм кеси бир тукъум къурайды. Бу уллу кемириучюдю, къып-къызыл ал тишлери бла эм жалан къуйругъу бла. Жашагъан эм жайылгъан жери Къыбыла Америкады. Батмакъ жерледе, суу, кёл жагъалада, кырдык кеп жерде жашайды.

Мырды къундуз бир ызгъа 8 бала табады, балалары аналарыны сыртында жюзгенлерин адамла кергендиле.

«Ингирликде суу башына чыгып жюзедиле эм ойнайдыла, бир бирлери бла «сёлеше», адамны ынычхагъанына неда жаралы эм бек ачыгъанда этген тауушлача...» – деп жазгъанды озгъан ёмюрде Аргентинаны жаныуарларын тинтиучю У. Хадсон.

Арт заманда Къыбыла Америкада мырды къундуз кенг жайылгъанды, бусагъатда уа Закавказьеде эм Европаны къыралларында да кёбейгенди.

Къыш сууукъгъа бу жаныуар тэзюмсюздю, аны себепли уа аланы кюз артында тутуп, жаз башында уа тишилерин суугъа иедиле. Мырды къундуз адамгъа терк юйренеди. Ол суткагъа 1,5 кг чюгюндюр эм башха зат ашайды. Ариу эм жараулу терисинден сора да, бу къундузну эти бек татлыды.

Суу киштик – Бобр

Бу жаныуар сют бла ёседи, кемириучюлени къяуумларынданды. Суу киштик сууда да, жерде да иги онгу болгъан жаныуарды. 30 кг тартады. Бек алаамат териси-жюню барды – узунуракъ базыкъ жылтырауукъ тюклерини тюбюнде жумушакъ, къялын къяуу тюгю. Тюрсюню жингил-каштан бетден къяралдым-мор, бирде уа къяра бетге дери тюбейдиле. Бусагъатда Европада, Азияда эм Шимал Америкада бек кёп жайылгъандыла. Тынч баргъан агъач сууланы жагъаларында тал, акътерек болгъан жерледе, бийиклиги 2,5 м эм 12 м кенглиги болгъан уялада жашайдыла. Уяларыны бир ненча коридору, хужаны эм суугъа чыкыгъан тешиклери барды. Гитче суучукъланы алларын тыйып, сындырып атхан бутакъларын эм терек сыныкъланы суу бла жюздюрюп, илипин бла керекли жерлеге элтедиле. Ала тереклени окъяуна аударургъа боладыла.

105–107 кюнден жарты кёрген эм иги, жумушакъ балачыкъла табадыла. 1–2 кюнден ала жюзюп башлайдыла, ючюсю-тёртюсю бирге кюшулуп жашайдыла. Суу киштик 35 жылгъа дери жашайды. Багъалы, ариу тюклю териси аны бек хайырлы жаныуаргъа санатады.

Суусар – Сурок

Суусар кийик къяонланы юйюрюне киреди. Суусарны бирсиледен башха айыргъан шартлары барды. Суусарла жашагъан жерлерин сейирлик къяурайдыла. Къяш уяларын 4–5 м теренликде къязадыла, алай жай тургъан уяларын ала кёп тюрлю ишлейдиле, аны узунлугъу 57–63 метрге дери барды, къябыргъаларында ала тюрлю-тюрлю хужанла этедиле. Уяда аякъ жоллары энчи жердеди, аны себепли уяларыны къялгъан жери кирсизлей турады.

Суусарла жюзден артыкъ битим ашайдыла. Аны себепли терк семиредиле. Была бек мамыр жаныуарладыла. Жазда балалары бла аналары бир бирлери бла кёп ойнайдыла. Ала, кеслери энчи жашагъандан сора да, уллу сюрюуле къяурап, жарашып жашайдыла.

Суусарланы душманлары кёп туююлдо. Алагъа бёрю бла калак итле чабадыла. Бирси жыртыгъ жаныуарла кёбюсюнде аланы балаларына эм ауругъанларына чабадыла. Алагъа тынчыкъ бермеген бюрчеледиле.

Татымлы эти, жауу эм териси ючюн адам быланы кёп къярады, хар жаныуардан 2–3 кг эт алады. Суусарланы ич жаулары техникада эм медицинада хайырлыды, аланы терилери уа дуняда бек кёп суралады.

Эрлен – Белка

Эрлен сют бла ёсген агъач къяонланы классындан, кемириучюлени отрядынданды. Кенг жайылыпды. 50 чакълы тюрлюсю барды. Къябарты-Малкъярда Терек тийрелеринде, Малка сууну тегерегинде эм таулада 500–2300 м бийикликге дери тюбейди. Агъачлада жашаргъа юйренгенди. Узун-

лугъу 28 см болады. Тюгю къалынды, жумушакъды. Тюгю от бетлиден акъсылгъа, къарагъа дери тюрленгенлери барды, кѣплери талгъырдыла.

Эки тюрлюсю барды: тѣрели эрлен агъач тюзледе эм агъачлада жайылыпды (тайгада эм къатыш агъачлада). Ашагъан ийнели тереклени урлукъларын, эмен чертлеуюклени, къозланы, агъач кѣгетлени, къурт-къумурсханы эм къанатлыланы жумуртхаларын этедиле. Къышха ашарыкъ жыяды. Кюндюз айланады, ашарыкъ излейди. Уясын терекле юслеринде 10 м бийикликде ишлейди неда терек тешиклеле жашайды.

Жылгъа 2–3 кере бала табады, хар юйюрге 5–12 бала болады. Ач жыллада кѣплери узакъ жерлеге кѣчедиле. Уралда, Сибирьде алагъа уугъа кѣп айланадыла.

Персид эрлен Закавказъени агъачларында тюбейди. Аз тюбегени эм тюгю зыбыр болгъаны себепли, промысел хайыры азды.

Ызлыкълы бурундукъ – Полосатый бурундукъ

Женгил жаныуарчыкъ, ызлыкълы бурундукъ, агъазны узакъ жууугъу-ду. Битеу тайгада жашагъан жаныуарладан бек ариу, суйдюмлю, терклигинден сора да, къадалып ишлерге суйген жаныуарчыкъды. Ол жер тюбюнде уясына сау кюзю узунуна аш-азыкъ ташып турады. Бир ызгъа ол уууртларында тогъуз-он кедр къозну элтирге болады. Аны ол ишине Сибирьде жашагъан халкъла сейирсинип къарайдыла, тышындан, шахардан келген адамла уа алагъа къапхан саладыла, туюдиле.

Бурундукълагъа хата айыула да этедиле. Ала, бурундукъланы асырауларына жетер ючюн, тереклени туюплери бла аудуруп, уллу ташланы къобарадыла, гумуну тапсала уа – къысдырыкъларын ашайдыла. Ол заманда гитче жаныуарчыкъ, терек башында къайгъылы сызгъыра, ары-бери чабып айланады, къыйыны зыраф болгъанына жарсыйды. Бурундукъ къыш жукъудан уянып, ашап, дагъыда жукълап къалады. Уясы чачылса уа, ол, терек бутакълада чырмалып, ёлюп къалыргъа да болады.

Азия бурундукъ – Бурундук азиатский

Сют бла ёсген агъач къоянланы къауумундан, кемириучю жаныуарды. Аркъасында саргъылдым-къонгур тюгюню юсю бла башындан къуйругъуна дери беш къара ызлыкълы барады. Бурундукъ Шимал-Кюнчыгъыш Европаны агъачларында эм Азияда жайылыпды. Тереклеге женгил ёрлейди, алай уясын а тешиклеле ишлейди.

Ийнели эм чапыракълы тереклени урлукъларын, чирчиклени, сангырау-къулакъланы, мирзеу битимлени бюртюклерин ашап жашайды. Къышха кѣп ашарыкъ къысдырыкъ этеди. Сибирьде анга териси ючюн уугъа жюрюйдюле, кюнчыгъыш жанында уа бурундукъла мирзеу сабанлагъа эм бахча кѣгетлеге заран саладыла (ала агъач ичинде болсала).

Гитче жубуран – Малый суслик

Бу жубуранланы гитче к'ауумларынданды. Арт аякъларыны тюплери жаландыла. Юсюнде тюгю к'ысхады. Баш жаны к'онгуруракъ ак'ьсылды, к'арыны ак'ьсылды.

Гитче жубуран Перекоп перешейкадан, Днепрни тюп жанындан Кавказг'а, андан Арал к'елню жаг'аларына дери жайылыпды.

Жубуранны уясы бек тюрлю ишленипди. Гитче жубуранны биринчи к'ышха деп хазырлаг'ан уясы бир формада бош ишленеди: жерде бир жанлы тешик к'азады, ичинде топураг'ын тышына, жер башына атады. Уя кеси 2 м теренликге дери барады, андан, жерни башына чык'г'ынчы, к'енделен тешик к'азылады. Бу тешик ич жанындан топуракъ тугул бла бегитиледи. Жаз башында жубуран к'енделен к'азылг'ан тешикни, к'азып, эшикге чыг'ады. Ол тешикге «жаз башлы» деп аталг'анды. Эшикге чык'г'андан сора, 3–4 кюнден жубуран энишге барг'ан уя ызг'а тешик к'азады. Жылла бла хайырланылг'ан юйледе аллай к'енделен барг'ан ызла 30–40 боладыла, аладан 12–15-си жазг'а ачыладыла, к'ышха уа жабыладыла. Жубуран тешигинден тышына т'екген топуракъ т'ебеле иги кесек боладыла, артда ол дупшурлада битген хансланы не жубуран кеси, не башха жаныуар ашамайды.

Гитче жубуранла жумушакъ чырпыланы, чапыракъланы, хансланы, мирзеуледен а жалан зынтхы бюртюклени ашайдыла. Алай бизни жерледе жашаг'ан жубуранла уа бирси мирзеулеге да халеклик саладыла.

Гитче жубуран – бек хаталы кемириучюледен бириди. Ол биченликлени уя топуракълары бла бузады, мирзеулени ашайды. Бу жубуран маллаг'а да салады заран – анда болг'ан мал губула маллаг'а бруцелл'ез аурууну жук'дурадыла.

Элбрус жубуран – Эльбрусский суслик

Аг'ач к'оянланы классында уллу жаныуарладан бирине саналады. Сыртында тюклери аз морг'а тартаракъ ак'ьсылдыла, к'арын тую к'аралдым тюклюдю.

Элбрус жубуран Кавказны тауусула барг'ан жаныуарды, аны жашаг'ан жери Черек, Бызынгы, Чегем, Басхан, Балыкъ, К'обан сууланы тийрелери бла чекленеди, 1200–3100 м бийикликде тубейди. Шимал-кюнбатышда К'арачай-Черкес чеклеге да киреди.

Элбрус жубуран тешикледе жашайды, кюндюз айланган жаныуарды. Октябрьде к'ыш жук'уг'а киреди, чык'г'ан а апрельде этеди. Ол гелеу кырдыкны, ханс тамырланы, аланы урлукъларын ашап жашайды.

Жубуранла жерни к'азып, к'еп топуракъны жер башына к'уядыла, ол а жерни бузады. Ала эмина аурууланы, суулчанланы жаядыла. Элбрус жубуранны кенг жайылыууна чырмау этерге керекди, алай артларын этип к'оярг'а уа жарарыкъ туюлду.

Жер эрлен – Земляная белка

Жер эрлен жубуранланы жууугъуду, алагъа бек ушайды, алай быланы тишилерини 4–6 эмчеги барды. Тюгю жукъады, зыбырды, къарын тюбюнде жумушакъ тюгю жокъду. Баш жаны акъсылды, акъсылдым-моруракъ неда къызгъылдым-сарыды, бир-бир тюклерини къыйырларында гитче къара тамгъалары да барды. Инбашларыны жаны бла арт бёксюмлерине акъ тюкледен эки ызлыкъ барады. Тырнакълары узундула, акъдыла неда сарыдыла.

Жашагъан Къыбыла Африкада этеди. Ала бир ненча тешиги бла 1–2-метрлик уяла къазадыла. Къыш жукъламайдыла. Ана эрлен жылгъа бир бир неда эки кере 1–6, кёбюсюнде 4 бала табады. Была жыртхыч сурикат деген жаныуарла бла жарашып жашайдыла, бир бирлерине къонакгъа жюрюйдюле, ойнайдыла.

Жер эрленлени адамла юйлеринде да тутадыла, ала адамлагъа терк юйорсюнедиле.

Агъач чычханчыкъ – Лесная мышовка

Чычханнга ушагъан узун къуйрукълу, аркъасыны узунлугъуна баргъан къара тамгъалы жаныуарчыкъды, жалманланы юйорюне киреди.

Къабарты-Малкъарда Малка эм Терек сууланы боюнларында, ёзен жерледе эм 2000 м бийикликке дери жайылыпды. Къарангыда эм кюндюз тириди. Жылдан бир тёлю чыгъарады. Къабарты-Малкъарда кёп тюбейди.

Жалман – Тушканчик

Жалман кемириучюлени отрядына киреди. Саныны узунлугъу 9–25 сантиметрге дери болады. Бу жалман бек уллугъа саналады. Къуйругъуну узунлугъу кесини узунлугъундан эсе игида узунду. Арт аякълары бек узундула, ал аякълары арт аякъларындан къысхадыла. Къуйругъуну къыйырында эки жанына бёлюннген, щёткагъа ушагъан тюк жоккусу барды.

Жалман секирип жюрюйдю, чапханда, бир сагъатха 40–50 км барады, секирген 2 м узунлукгъа этеди, 2,5 м теренликде жашайды. Уялары тюрлю-тюрлюдюле: дайым жашагъан, къыш жукълагъан, башха жаныуарладан букгъан эм солугъан жерлери энчи-энчи ишленипдиле.

Жалман ашхамда эм кечегиде тириди. Октябрьде жукъугъа киреди, жатхан жерин жумушакъ кырдык бла жасайды.

Жалман битимле ашап жашайды: урлукъланы, тамырланы, шатык бутакъланы, чёпбаш бюртюклени.

Къабарты-Малкъарда аз тюбейди. Жалман харбыз, хууан, хыяр ёсгенлени урлукъларын эм мирзеу битимлени шатык сапларын ашап, эл мюлкге заран салады.

Сабан чычхан – Полевая мышь

Чычханланы юйюрлерине 400 тюрлю чычхан киреди. Сабан чычханни аркъасында эм къабыргъаларында тюклер акъсылдым-морду. Чонкасындан башлап, аркъасыны узуну бла къуйрукъ кыйырына дери къара ызлыкъ барады. Ол ызлыгъы бла бизде жашагъан чычханланы барысындан да айыртланады. Къыбыла-Кюнбатыш Европадан Шош океанга дери битеу агъач – жайлыкъ жерлеге жайылыпды. Ийнели агъачланы суймейди, кеси ишлеген неда бирси жаныуарланы тешиклеринде жашайды. Тюрлю-тюрлю урлукъланы эм битимлени жашил бутакъларын ашап кечинеди. Анга къумурсхаланы да къошады. Жылны жылы кезиунде 3 кере тёлю береди, хар жолдан 3–9 бала табады.

Агъач чычхан – Лесная мышь

Агъач чычханни жухчугъу созулупду, кёзлери уллучукъладыла, юсю бир тюрсю къонгур-морду.

Агъач чычханла бийик ёсген хансланы ичинде, суу боюнларында, адамла жашагъан жерледе тубейдиле.

Бу чычхан эмен, чынар, кёгагъач, юрге, чертлеуюк тереклени урлукъларын, алма, кертме эм башха кёгетлени ашап жашайды.

Агъач чычханла Къабарты-Малкъарда мартдан сентябрьге дери тёлю береди, 3–9 кере. Кёп жайылгъан кемириучю жаныуар болгъаны себепли, эл мюлкге заран салады.

Гитче чычханчыкъ – Мышь-малютка

Гитче чычханчыкъ кемириучюлени бек гитчесиди. Тюзледе эм тау этеклеринде жашайды, уясын кырдыклагъа тагъып, тегерек формалы ишлейди, уясыны ичин жумушакъ хансла бла, быстырла бла, мамукъ бла жасайды. Тюзде ырхылада, жол жанларында, суу каналланы жагъларында, узун хансла ёсген жерледе, агъач кыйырларында эм сабанла ичинде, адам, мал жетмез жепиледе тубейдиле.

Асламысына битимлени, аланы урлукъларын, жаз башында уа жангы зыгытланы, къумурсхаланы да ашайды. Мирзеу бюртюкле баш азыгъыдыла.

Жылгъа 4 кере 10-шаргъа дери бала табады. 45–50 кюнден ала уллу чычханлагъа саналадыла эм туугъан жылларында окъуна бала табып башлайдыла.

Юй чычхан – Домовая мышь

Дуня башында бу чычхан жашамагъан жер жокъду.

Ала кеслери суйген заманда уя къазадыла неда башхаланы уяларында жашайдыла, керек болса, чыгъып, башха жерге кетедиле.

Чычханла кышха мирзеу-азыкъ жыядыла, аланы юслерин чапыракъла,

ызы бла уа топуракъ бла жабадыла. Аллай ашарыкъ жыйгъан жерлерини узунлугъу 2 м, бийиклиги 60–80 см болады. Арт къысдырыкъларыны юсюне къуйгъан топуракъларыны бийиклиги 20–25 см болады. Тешиклеринден тышына чыкъмай, ала уяларындан ашарыкълары болгъан жерге жол ишлейдиге.

Кенгуру чычхан – Кенгуровая мышь

Сыфатына кёре, кенгуру чычхан юй чычханлагъа эм жалманлагъа бек ушайды. Была чычханланы юйюрюнде уллу кемириучюледиге. Сырты юзmez, къол неда моргъулдум бетли, къарын тюплери уа акъ боладыла. Къулакълары эм кёзлери уллудула, узун къуйругъуну къыйырында тюк жоккучугъу барды. Арт аякълары къарыулудула, узундула, кесичю тишлери жютюдюле. Чапханда, тёрт аякъларында барадыла, алай солугъан а, эки арт аякъларында этедиге. Уугъа ингирде эм кече чыгъадыла, кюндюз а тешиклеринде кечинедиге. Тиши чычхан, асламысында, бала табардан алгъа, жерни къазып, тешикде уя этеди, балаларын анда табады (2–5 бала). Кенгуру чычханла жашил кырдык, урлукъла, кёгетле ашап жашайдыла.

Къолан чычхан – Обыкновенный хомяк

Бу бек ариу жаныуарды: мор-къызгъыл терисини юсюнде акъ тамгълары барды. Бу чычханла Европаны, Кюнбатыш Сибирьни, Шимал Къазахстанни, Енисей тийрелерин сайлап, агъачлы тюзледе жашайдыла. Къолан чычхан кесин оюмлу жюрютеди: хар иши да тынгылы болурун сюеди, ол хужанлары, дорбунлары эм уя бёлюмлери бла 2,5 м теренликде таза да бёкем, эркин уя ишлейди. Кюз артында къолан чычхан кесини гумуларын тюрлю-тюрлю ашарыкъ затладан толтурады: мирзеуден, картофдан, нартюден, быхыдан эм аллай затладан. Аллай арт асырау 10–15 кг чакълы болады, алай бир жол а чычханни гумуларында 90 кг мирзеу окъуна тапхандыла. Ол асырауларын чычханла къышны узунуна ашайдыла, жукъудан уянсала, тойгъунчу ашап, дагъыда жукълайдыла. Жаз башында эм жайда ала кёк кырдык эм къумурсхала ашайдыла.

Апрельден октябрьге дери ол 10–20 бала табады.

Боз чычхан – Серый хомяк

Юй чычхандан аз уллу, къолан чычханланы къауумунда бек гитче кемириучюдю: мазаллы тёммеги, къысха къуйругъу, жаякъ хуржунлары барды.

Къабарты-Малкъарны ёзенлеринде, тау этекледе, Элбрус районда уа 2000 м бийикликде, Терк районда 2400 м бийикликде тюбейди. Тюзледе, ёзенледе, сабанлада, агъачлада, кёпжыллыкъ ыржылада, жайлыкълада, суу ауузлада, элледе эм адамла жашагъан жерледе жашайдыла.

Кече тири айланады, къыш жукъугъа кирмейди. Кеси жашагъан те-

шикден сора да, ашарыкъ жыйгъан энчи тешикле ишлейди. Битимлени эм къурт-къумурсха ашап жашайды. Юй эм сабан чычханлагъа чабады. Бир тиши чычхан 10-нга дери бала табады. Эмина эм туляремия аурууланы жаяды.

Сокъур чычхан – Обыкновенная слепушонка

Сокъур чычхан кемириучюлени бек гитчесиди. Тюгю саргъылдым-къонгур, баш тюклери къаралдым, къарын тюбю акъсылыракъдыла.

Ала жол жанларында, сабан ыржылада, жайлыкълада, кепжыллыкъ кырдыкла себилген жерледе, ёзенледе эм жылы жерледе жашайдыла.

Жер тюбюнде 2–3 м теренликде кеслерине бир ненча бёлюмлю орунла ишлейдиле, къыш жукъугъа кирмегени себепли, къышха уллу къысдырыкъ этип кюрешмейди, суюген ашы тамырла, сохан сыфатлы урлукъладыла. Прохладный жанында жылдан эки кере бала тапханларын кёргендиле.

Суу чычхан – Водяная полевка

Чычханланы бек уллу эм узункъуйрукълуларындан бириди, акъсылгылыугъа ушайды.

Къабарты-Малкъарда суу чычхан бек жайылыпды. Балыкъ, Басхан, Чегем, Черек сууланы баш жанларында эм тау этекледе тюбейдиле.

Картоф бахчалагъа уллу заран салады, жайлыкълада ала къазып чыгъаргъан топуракъла чалгъы чалыргъа чырмау боладыла.

Туляремия аурууну жаяды. Терисин адам хайырланады.

Сууда да, жерде да жашайды.

КЪАЛАГЪАЯКЪЛА – ЛАСТОНОГИЕ

Тенгиз киштик – Северный морской котик

Бу юйюрню шимал тенгиз киштик кеси къурайды. Ауурлугъу 25–40 кг, бирде уа 61 кг болады. Киштиклени санлары уллуду, ариуду. Боюнлары узунуракъды, жухлары къысхады, биле-биле алгъа жютюленеди. Кёзлери гитчеледиле, кенг орнатылыпдыла. Къанатлары бек узундула, бирге къаты къысылыпдыла. Ал къанатларыны тырнакълары иги айнымагъандыла, арт къанатларыны уа жалан орталыкъда юч бармагъы иги айныпды.

Бу киштикле Шош океанны баш жанында жашайдыла, узакъ жерлеге кёчюучю жаныуарладыла. Къышхыда эм кёчген заманлада жагъагъа чыкмайдыла. Уллу тиши киштик акъсыл-мор тюрсюнлюдю; жатхан жерлеринде эки къауумуна тюберге боллукъду: юйюрлюе-эркеклери, тишилери, балалары бла эм алыкъа юйюрлю болмагъан эркекле эм къозламагъан тишиле. Тенгиз киштикле бууазлыкъларын 360 кюн жюрютедиле. Эркек-

лери тишилеге бууаз заманларында уллу эс бурадыла, аланы, кеслерини гаремлеринден иерге суймей, кьатларында тутадыла.

Киштиклени балалары 2 кг тартады, узунлукълары 50 см болады, ала кезлери ачылып тууадыла. Алгъын ала бек кьарыусузчукъла боладыла, аналарыны кьатындан кетерге суймейдиле, алай бир кесекден ала, кьоркьуусуз жерге кетип, кьауум-кьауум болуп жашайдыла. Аналары алагъа, келип, сют ичирип кетедиле. Бу «сабий садда» хар ана кесини баласын арсарсыз таныйды эм анга кьарайды. Айлыкъ заманларында ала, бир ненча жюзюсю айырылып, сюрюуле кьурайдыла. Ол заманда быланы узунлукълары 60–75 см эм ауурлукълары 7 кг болады. Киштикле жыйылгъан жерлеринде бек «жаншакъдыла», ала мёнгюрдейдиле, кьычырыкъ этедиле, балаларын сют ичерге чакъыргъанда уа, аланы тауушлары кьой макъыргъаннга ушайды.

Тенгиз киштикле 20–22 жыл жашайдыла, асламысында уа – 15–18 жыл. Уллу киштикле чабакъ, моллюскла, айры чабакъ тюрлюлени ашайдыла. Бир ашагъаннга 5 килограммдан тоядыла.

Морж – Морж

Морж кеси бир юйюрню кьурайды. Уллу, эркек моржланы санларыны узунлугъу 300–450 см, ауурлукълары 1,5–1,8 т болады. Тишилери эркек моржладан гитчерекдиле – узунлукълары 265–365 см, ауурлукълары – 700–800 кг (1,1 т дери да) болады. Уллулукъларындан сора да, эркек моржланы ал тишлери 40–80 сантиметрге алгъа чыгъадыла, ала бла моллюскланы кьазып чыгъарадыла эм жауларындан кеслерин кьоруулайдыла. Башлары уллу туйюлдю, кезлери кенг орналыпдыла. Жухлары кьысхады эм бек кенгди. Баш эринлеринде 13–14 тизгин базыкъ, зыбыр тюкле бардыла, аланы узунлукълары 10–12 см болады, базыкълыкълары 1,5–2 мм болады. Ол тюкле бла, эштада, моржла ашарыкъ излей болурла. Териси бек кьалынды – 3–4 см болады. Моржланы юслеринде тюклери азды, бир-бир жерлери уа жаланды. Тюклери акъсылды, салам бетлиди. Тери тубюнде жауу кьалын туйюлдю, 5–10 сантиметрге жетеди.

Бир морждан 150–200 кг эт жау аладыла. Моржланы богъурдакъларын кепдюрюу кьылыкълары барды, ол а, хауадан толгъаны себепли, саныны ауурлугъун азайтыргъа болушады.

Солугъан заманларында, жагъада уллу эркек моржла, 10–20 болуп, башха жатадыла, тишилери 100–200-ден бир кьауум кьурайдыла. Кьоркьуу болса, ала барысы да суугъа кьуюладыла эм бирге айланадыла.

Моржла иги кералмайдыла, алай жыйыны иги сезедиле. Ала моллюскланы, кьуртланы, ууакъ жаныуарланы ашайдыла. Чабакъ кеп ашамайдыла.

Моржла бала табарча алты жылдан боладыла, бууазлыкълары 330–370 кюннге созулады, балалары аналары бла эки жыл айланадыла.

Мюлкде уллу магъанасы барды. Кьызыл китапха жазылгъанды, алай Чукотка жарым айрыкамда жашагъанлагъа уа анга уугъа жюрюу закон бла эркин этилгенди.

Каспий тюлень неда нерпа — Каспийский тюлень или каспийская нерпа

Акъсыл тюрсюнлюдю. Эркек тюленьлени юсюнде кёп тюрлю тамгъалары барды. Тишилерини тюрсюню бетсизирекди эм тамгъалары азды.

Бусагъатда нерпала Каспий тенгизни кыбыла жанына, сууну теренине жыйыладыла. Аслам заманларын ала сууда ётдюредила, бир-бир жерледе жагъагъа чыгъып жылынадыла. Августну аягъына нерпала тенгизни шимал жанларына кёчедила. Биринчи тёлю берлик тишиле, ызы бла эркек тюленьле, ахырында уа жаш къауум барадыла. Октябрьде-ноябрьде уллу тюленьле юзmez жагъалада суу бузлагъынчы жатадыла. Бала табыу заманлары январгъа тюшеди. Жангы туугъан балачыкъ буз кыйырында турады, анасы уа суудан баласын эмизирге чыгъады. Ол баласын сют бла 4-5 ыйыкъ тутады, андан сора уа ала тюк арытадыла эм уллу сюрюуле къурайдыла. Мартны ахырында алагъа эркек тюленьле къошуладыла. Бууазла энди би-ягъы тенгизни кыбыла жанына кёчедила, анда жайларын ётдюредила. Бирге буз юсюнде февральда-мартда къошуладыла. Бала табарча ала 5-6 жылдан боладыла. Каспий нерпа бычокланы, атеринкаланы, айры чабакгъа ушашлыланы ашайды. Чабакъ мюлкге нерпа, иги чабакъланы ашап, хата келтиреди.

Кыбыла тенгиз пил — Южный морской слон

Бу уллу тюленьледен бириди. Быланы эркеклерини бурун башларында къапчыкълары барды, ачыуланса, ол къапчыкъ, созулуп, 60-80 см болады. Бу къап аны гумхотун пилни хоботуна ушатады, кесини да уллулугъу ючюн анга тенгиз пил деп атагъандыла. Эт жауу бек кёпдю, бир тенгиз пилден 420 кг жау аладыла.

Тюленьлени бу тюрлюсю кыбыла полушарияда тубейдиле.

Кышхыда жаныуарланы асламысы шималгъа, жылы суулагъа кетеди, бир къаууму уа жагъалада, жатыучу жерлеринде къалады.

Бала табыулары августдан ноябрьге дерр барады. Асламысында, 11 айлыкъ бууазлыкъдан сора бир бала тууады — уллулугъу 80-100 см болгъан, 20-30 кг ауурлугъу бла. Аналарын ай чакълы бирге эмедила. Иги айныгъандан сора, уллуладан башхаракъ жатадыла.

Тенгиз леопард — Морской леопард

Бу жаныуар къуруда Антарктикада жашагъан тюленьди. Тыш къарамында бирси тюленьледен башхалыкълары барды: тёммеги бирсиледен узунуракъды, иничкеди, субайды; боюну да иничкеди эм узунду. Башы уллу туююдю, жилин башына бир кесек ушайды дейдиле бир-бир алимле. Тенгиз барсланы эркеклери тишилеринден гитчерекледиле. Аркъасы эм къабыргъалары акъсылды, къарын туюю акъды. Туюю гитчеди, эт жауу бирсиледен жукъаракъды.

Тенгиз леопардла тюленьлени бирси тюрлюлеринден эсе кенгнге жайылыпдыла, алай аланы саны кеп туююлдо.

Жагдадан узакь болмагъан бузла ичлеринде жашайдыла. Жашаулары башха-башхады, алай бирге кшошулур заманларында къауум-къауум боладыла. Кечюулери да тохташдырылгъанды: жайда кыбылагъа, Антарктика жагъалагъа, кышда уа шималгъа.

Тенгиз леопардла бузла юсюнде неда жагъалада бала табадыла. Ол – жыртхыч жаныуарды, чабакъланы, беш аякълы моллюскланы, бесмашланы, бирде бирси тукъум тюленьлени, ёлген китлени этлерин окъуна ашайды. Адамлагъа чабады дегенлери терсди. Жаланда, жанына кьоркьгъанда, ол кесин адамгъа атаргъа болады.

Мыйкълы кит – Усатый кит

Мыйкълы китле дуняда бек уллу жаныуарладан бирлеридиле. Была ашарыкъларын энчи сюзюучю мыйкъларыны кючю бла табадыла. Ол аны ауузундады. Аны себепли аланы башлары битеу саныны ючден бир неда бешден бир кесегин тутадыла. Тишлери жокьду. Тилини ауурлугъу 3 тоннады эм аны жаргысы жауду. Башында эм тюп эринини кыйырларында бир ненча он сезимли тюклери барды. Китни мыйкълары мазаллы сюзюучю аппарат къурайдыла: 130–400 ючюл сюек пластинкала баш эрининден энишге салынадыла. Аланы бир кыйырлары баш эринни, бири тышына, бири уа ауузуна айланыпдыла. Ауузуна айланган жанында пластинкала-чачакъла – зыбыр, иничке боладыла. Кит ауузуна чабакъланы алып, чачакълагъа тилин ёрге кетюреди эм, сууну чыгъаргъанда, тилни юсюнде эм чачакълада кългъан жаныуарланы тамагына тюртеди. Жангы туугъан китлени баш эринлеринден салынган пластинкалары – мыйкълары – бир-эки сантиметрге чыгъадыла, сют эмип бошар кезиге, ала да кеслери бла бирге ёседиле.

Бурун тешиклери экидиле, жешилидиле, тулусуна ачыладыла. Ёпкелерине не ашарыкь жутханда, не солугъанда суу кирмейди. Мазаллы китлени тамакълары гитчеди эм ары уллу затны жибермейди. Баш сюеги тюз формалыды эм алашады; тюп жаягы баш сюегинден узун туююлдо. Была юч тюрлюге юлешинедиле: сыйдамла, талгъырла эм акъсылла.

Кёк кит – Синий кит

Бу дуняда эндиге дери эм бусагъатда жашагъан жаныуарланы бек уллусу эм мазаллысыды, талгъыр китлени юйюрюне киреди.

1926 жылда Къыбыла Шотландияда (Антарктидада) узунлугъу 33 м болгъан тиши кёк китни тутхандыла. Ол базманда тартылмагъанды, алай, аны мазаллылыгъын эсеплегенде, ол 150 т болгъанды, жюреги 500 килограмдан артыкь тартханды. Аллай китни баласы, туугъан заманында, 2–3 т тартханды, башхача айтханда, кёк кит 50 африка пилден эсе ауур болгъанды.

Кёк китни тюрсюню къаралдым-акъсылды, кём-кёкге тартып. Аны этинде жарыкь-акъсыл тамгъала эм мермер накъышла кеп тубейдиле. Ариу аркъа къанаты арт жанындады эм саныны узунлугъуну 1% тутады. Китни

ауузунда пластинкалары кѳап-кѳарадыла. Башыны баш жаны кенгди, кѳыйырлары эки жанына чыгѳыпдыла.

Кѳек кит Чукот тенгизден, Гренландиядан, Шпицбергенден эм Жангы Жерден Антарктикагѳа дери жайылыпды. Ол исси жерли суулада бек аз тюбейди. Хар жерде да азайгѳанды.

Кѳек китле тенгизни баш кѳатларында тюбеген ууакѳ жаныуарчыкѳлары ашап жашайдыла: Аны толу аш орунунда 1,5–2 т ууакѳ жаныуарчыкѳла табыладыла. Кѳышлагѳан жерлеринде аланы аш орунларында жукѳлары болмайды.

Кѳек китле хар эки жылдан бир бала табадыла, 11 айдан. Туугѳанда, балаларыны узунлукѳлары 8 метрге дери, ауурлукѳлары 2–3 т болады. Аналары балаларына жети ай сют эмизедиле. Ол заманнга балала 16 метрге дери ѳседиле эм 23 т тартадыла. Бир суткагѳа аланы ауурлугѳуна 80–100 кг кѳошулады, жыл бла жарымгѳа уа узунлукѳлары 20 м болады, ауурлукѳлары 45–50 тоннагѳа жетеди. Уллу китге ала 4–5 жылдан саналадыла. Кѳыбылада жашагѳан тиши китле ол заманнга 23,8 м, шималдагѳыла уа 23 метрге жетедиле. Бек кѳарыулугѳа эм ѳсюмлюге бу китле 26–27 м уллулукѳлары болгѳанда тергеледиле, ол а, эштада, 14–15-жыллыкѳларында бола болур. Аш излей, кит бир сагѳатха 11–15 км терклик бла жюзеди, кѳоркѳгѳанда уа, – сагѳатха 33–40 км барады.

Бир уллу китден 15–20 т эт жау аладыла.

Тишли кит – Зубастый кит

Тишли китлени бир тукѳур тишлери эм тышына ачылгѳан бир бурун тешиклери барды. Башында тукѳлери жокѳду, ауузу эм тили узун тѳююлдоле. Аууз кемирчеклери быргѳы сыфатлыдыла эм, теренде орналгѳан бурун тешигин артха тюртюп, солуу жюрюген жер ашхынына кѳатышмазча кѳуралгѳандыла. Тишлери бла тутхан затларын ичине хауа бла тартады. Бурун тешиклерини башында орунла эки тюрлю кѳуулукѳ этедиле: бири бла хауа барады, бирсини болушлугѳу бла уа тауушла кѳураладыла.

Тѳегеринде затланы тишли китле суу толкѳунланы кѳымылдауларыны кючу бла ангылайдыла. Тѳюп жаягѳы баш сюегинден ѳсе кѳысхаракѳды, тюздю неда ичине айланыпды.

Гаяууз – Кашалот

Гаяууз уллу тишли китди: эркеклерини 20 м, тишилерини 15 м узунлукѳлары болады. Башлары санларыны тѳртден ючюн тутадыла, ал жанындан артха туппукѳду, эки жанындан ичине кѳысылыпды. Аркѳасында жюзюучю кѳанатыны базыкѳ эм алаша дукѳуру барды, аны ызындан да гитчерекледен бир ненчасы барды. Тѳюп жаягѳында 18–30 экишер тишлери барды, аланы тышларында эмальлары жокѳду, уллу тишледен бири 1,6 кг тартады. Ёшюн кѳанатлары кенгдиле эм гумух тѳегерек айланыпдыла. Тюрсюню акѳсыл-кѳонгурдан кѳара-моргѳа жетеди, тѳюп жаны акѳсылдымды. Тиши гаяууузла гаремлеге жыйылып жашайдыла.

Бусагъатда гаяауузла шимал полушарияда Африкадан, Азор айрыкамладан эм Кюнчыгъыш Азиядан, Шимал Америкадан эсе кѣпдюле. Бир гаремде 10–15 тиши гаяаууз, балалары эм бир эркек гаяаууз болады. Бууазлыкълары 16–17 айгъа дери барады. Гаяауузла юч жылдан бир бала табадыла. Жангы туугъан балаланы узунлукълары 4–4,5 м ауурлукълары 1 т болады. Гаяауузла 4–5 жылдан уллугъа саналадыла, тѣлю берирге боладыла.

Гаяауузла бек тынч ѳседиле – белги салынган жаш гаяаууз 4 жылгъа 10,67 метрге дери жетгенди; тишлерине къарап тохташдырылгъанына кѣре, 45–50 жыл жашайдыла.

Гаяауузну ашында баш жерни моллюскла аладыла, аланы ичинде уа 20 тюрлю кълмар барды. Бир жолда уа Антарктидада 40 тонналы гаяауузну аш орунунда ауурлугъу 200 кг болгъан сау кълмарны тапхандыла. Ол моллюскну аякълары гаяауузну тамагъындан тышына къарап, аны башына къаты жабышып тура эдиле. Моллюскланы излей, гаяауузла бир километр теренликге окъуна кѣмюледиле. Аллай теренликде ала тенгиз тюрюнде баргъан телефон жиплеге хата этерге да боладыла. Ала тюленьлеге да чабычудула, бирде уа тенгиз тюрюнде крабланы, айры чабакъланы, ташланы окъуна жутадыла. Ташла аланы ашагъанларын эритирге, ашарыкълары ууакъларгъа жарайдыла.

Аш излеген заманда, гаяаууз суу тюрюнде 50 минутдан сагъат бла жарымгъа дери окъуна турады, ѳрге чыкълса уа, минутха – 60–70 кере солуйду, 20–30 минутдан а суу бюркюрюеди. Аны суу бюркюрюючюлери бир кесек алгъа эм солуна айланыпдыла, бийикликлери 2–3 м болады. Тиши гаяауузла суу башына эркекледен эсе терк-терк чыгъадыла. Гаяауузла, ашарыкълары излеген заманда, бир сагъатха 5–6 км жюзедиле, хар заманда жюрюшлери уа 9–13 км болады. Кълмайгъы, кълоркълу болса, 16–30 км теренликде кълчадыла, суудан ѳрге секирип, уллу таууш этип тюрюседиле. Бирде уа, башларын суудан кългъарып, жанларындан жатып, кѣп турадыла.

Суу тюрюнде ала кълерин аламат жюрютедиле, кълуакъларыны сезгичлик кюрюнден, юч тюрлю таууш чыгъарадыла: кълсха эм узун жаякъл тауушла, ынычхагъан кължылдаула эм терк-терк чыкълрт этиуле.

Гаяаууз китле чабакъл промышленностьда баш жерни туттадыла. Уллу, эркек гаяауузла 10 тоннагъа дери жау, 6 т спермацет бередиле.

Акълкълбыргъа деубалыкъл – Белобочка

Сют бла ѳсген дельфинлени ююрлеринден, тишли китлени подотрядларынданды. Узунлугъу 2,5 м болады. Сырты эм башы кълралдымдыла, кълрыны эм кълбыргълары акълдыла. Аркъл эм кѣкюрюк кълнатлары оракълчадыла. Жухлары иничке, узун, бапш бурунларычадыла. Жылы эм орталыкъл жылыуу болгъан тенгизледе жашайдыла. Ачыкъл тенгизлени сюеди. Гитче чабакълчыкъланы ашап жашайды. Бир ненча минги бир сюрюю болуп айланадыла. Эркеги бла тишиси бирге Кълра тенгизде июльда–августда кълшуладыла, 10–11 айдан сора узунлугъу 90 см болгъан бир бала тууады.

Промысел хайыры уллуду, жауу эм териси багълалыдыла. Кълра тенгизде санлары бек азайгъанды. Турцияда кѣп туттадыла.

Шешажух кит – Бутылконос

Сют бла ёсген юйюрге шешажух китлени отрядларына киреди. Эркеклерини узунлугъу 9,4 м, тишилерини – 8,7 м болады. Жуху баппуш жухха ушайды. Аркъа жаны къаралдым-акъсылды, къарын туюбу уа акъсылды. Жашаулу шешажухланы къарын туюплеринде эм къабыргъаларында, мангылайларында эм жухларында, бирде уа боюнларында сары-акъ бетли тамгъалары бардыла. Эки тиши ауузуну туюп жанында орналыпдыла, баш эринлери бла жабылмайдыла.

Атлантика океанны шимал жанларында жашайды: жайда Гренландиягъа, Шпицбергеннге, Жангы Жерге киреди, кышхыда уа кыбылагъа кечеди. Ашагъан моллюскланы этеди, бирде чабакъ да. Бир сюрюуде 10–20 айланадыла, ашарыкъ кёп жерде уа жюзле бла жыйыладыла. Промышленность магъанасы уллу туююлдо, жангыз да Норвегияда тутадыла эм хар биринден 2 т жау бла 200 килограммгъа дери спермацет аладыла.

Афалина – Афалина

Афалина сют бла ёсген, дельфинлени юйюрюне кирген жаныуарды. Саныны узунлугъу 5 метрге дери болады.

Дуния океанланы жылы эм орталыкъ жылыулары болгъан сууларында жашайдыла: Атлантикада, Балтикада, Къара тенгизде, Жер аралы тенгизде, Кариб тенгизде, Мексика богъазда, Индия океанда аны баш жагъаларындан энишге Къыбыла Америкагъа, Къыбыла Австралиягъа дери тубейди. Шош океанда Япониядан башлап, Курил таулагъа дери, Орегон штатдан Тасманиягъа дери, Жангы Зеландиягъа, Аргентинагъа дери тубейди. Дуния океанда дельфинлени 4 тюрлюсю жашайды. Аладан бизни кыралда юч тюрлюсю тубейди: **къара тенгиз, атлантика (Балтикада) эм шош океан дельфинле.**

Афалинала, жагъаладан узакъгъа кетмей, ашарыкъ кёп болгъан жерде жашайдыла. Къара тенгизде аланы бек суйген ашлары ставрида, анчоус, пикша, камбала, кефаль, лобан, барабуля, пеламида, тенгиз ёршла, скатла эм башха чабакъладыла. Афалина бир суткагъа 16 кг чабакъ ашайды. Аланы излей, ол 500 метр теренликге дери кёмюледи. Афалинала къолгъа терк юйренедиле, кёбеедиле.

Бир алим бу хапарны жазгъанды. Орта тенгизни жагъасында бир жашчыкъ афалинаны къолгъа юйретгенди: жашчыкъ чакъырса, дельфин аны аллына чыкыгъанды, къолундан аш ашагъанды. Хар кюнден, бухтаны юсю бла ётдюрюп, жашчыкъны школгъа элтгенди эм артха кыайтарып тургъанды.

Жангы Зеландияда жаш тиши афалина тенгиз жагъагъа хар заманда келип болгъанды, ол жууунган тиширыула бла ойнагъанды, кесин сыларгъа кыойгъанды, сабийлени аркъасына олтуртуп ойнатханды. Адамланы сейирсиндирип, аланы алларында бийикге секириуню эм топ ойнауну усталыгъын кёргюзтгенди. Анга кыараргъа тенгиз жагъагъа кёп адам келгенди, ала анга Опо-Джек деп атагъандыла.

Афалина бизни суулада жайда балала табады. Жангы туугъан бала 12 килораммгъа дери тартады, узунлугъу метрден артыкъ болады. Бала, анасыны эмчеклерин табып, 10–30 минутну эмгенлей турады, анасы уа ол заманда жанындан жатханлай турады. Бала 18–23-айлыгъында эмчекден айырылады. Афалина сагъатха 40 км жюзеди, 5 м бийикликге секиреди.

ЖЫРТХЫЧ ЖАНЫУАРЛА – ХИЩНЫЕ ЖИВОТНЫЕ

Бёрю – Волк

Бёрю къарыулу, терк чапхан, акъыллы жыртхыч жаныуарды.

Бёрюлени бек улдулары Къыйыр Северде жашайдыла, гитчелери – кыбылада. Къыйыр Севердегиле акъсылдыла, кышда уа акъгъа айланадыла; кыбылада жашагъан бёрюле уа къаралдым-юзмез бетлидиле.

Бёрю кёп тюрлю жерледе жашайды: агъачлы тюзледе, тундрада, къум тюзледе. Бёрюле юйюрле бла жашаргъа суйген жаныуарладыла. Эркек бёрю бла тиши бёрю бир бирлери бла ёмюрлерини ахырларына дери жашайдыла.

Бёрюле жыйын болуп жюрюйдюле да, жыйын бёрю деп андан айтадыла. Бир жыйында 10–12 бёрю болады. Аляскада уа бир жыйында 36 бёрю санагъандыла.

Бёрюле кеслерини жерлерин чеклейдиле эм къаты сакълайдыла. Хар бёрю жыйынны тургъан жерини уллудугъу жыйынны санына, жерни эркилигине кёре болады (35 кв. км. дери). Бёрюлени жашагъан уялары уа тюрлю-тюрлюдю – аугъан тереклени тюрлюнде, къая кыйырлада, дорбулда, жар тюрледе, къая жарылгъанлада д.а.к. Бирде бёрюле борсукъланы, суусарланы, акъ тюрлюлени эм башха жаныуарланы уяларын да бийлейдиле.

Илмугъа белгили болгъаныча, бёрю кесини юйюрю жашагъан жерде уугъа бармайды, 7–10 километрден жууукъда уугъа чыкъмайды, аны бла балаларын сакълайды. Балалары ёсгенден сора, ала бир жерде турмайдыла. Бёрюлени ашлары асламысында гышмылы жаныуарладыла: тундрада – юй эм кийик буула; агъачлада – жугъутурла, буула, журла, къабанла; къой-эчги, ийнекле, атла; тюзледе эм къумлада – антилопала, юй хайыуанла. Уллу хайыуанладан сора, гитче жаныуарланы да ашайдыла – къоянланы, жубуранланы, кемириучюлени. Жылны жылы кезиуонде бёрюле сабан чычханланы, ормандукъланы эм бирси жаныуарланы да ашайдыла, кышха семиредиле. Жайгъыда бёрюле къанатлыланы балаларын, аланы жумуртхаларын суйюп ашайдыла, тюрк арытхан баппушланы, къазланы да бек кырадыла. Бёрюледен тюрлюле, ракойла, корсакла, аны бла бирге юй итле да кыйынлыкъ кередиле. Бёрю, ач болса, айыуну куркасына окъуна чабады, кеси тауусмай кетген ашына окъуна кыйтады, юй хайыуанланы мыллыктарын эм суу тышына атхан жаныуарланы этлерин ашаргъа да жийиргенмейди. Исси тюзледе, сапларын къандырыр ючюн, харбыз эм хууан бахчалагъа да чабыууллукъ этедиле.

Бёрю жутлугъу бла белгили жаныуарды, ол, ач болса, бир ызгъа 10 кг этни окъуна ашайды, алай бирси заманлада уа аны кюнлюк азыгъы 2 кг

болады, андан к'валг'анларын а башха жерлеге чачады, бук'дурады. Б'рю, ачха хорлатмай, к'арыуун тас этмей, к'еп туралады. Ямал тундрада бир б'рю жаралы болуп, не к'обалмай, не ашамай-ичмей, ачлай 17 сутка жатханды. Ол бек арык' болг'анды, болсада, жаралары сау болг'анлай, к'арыулу б'рю кирик, чабып кетгенди.

Б'рюлени ууг'а ж'рююлеринде к'еп сейирлик зат к'ерюрге боллук'ду. С'з ючюн, аланы экиси ууг'а чыг'а эселе, хар бирини да борчу толу белгиленеди. Биринчиси бек сак', тынч-тынч, сайлаг'ан, марлаг'ан затын узак' болмай буг'уп тург'ан н'герини аллына к'ууады. Жуг'утурну, бууну, сайг'ак'ны к'ууг'ан б'рю жыйынны ызларындан к'ууады, бирсилери уа жанларындан чыг'ып чабадыла. Неда бирде доммайны б'рюле, к'уууп, к'аяг'а к'ысып, сора т'егерегинден аладыла, ол к'ачып к'утулург'а умут этсе, чабадыла. Бирде уа журланы эм бууланы учхалауук' к'арда, бузлу суулаг'а бек уста к'ууадыла неда терен к'арда соядыла. Бирси заманлада ала, саулук'лу бууну к'уууп жеталмай, арып тохтадыла.

Б'рюле юйюр к'урап декабрьде-мартда башлайдыла. Бууазлык'лары 62-72 кюн болады, бир к'анчык' 5-6 кючук табады (бирде 14-15 неда 1-2 тапханлары да болады). Балалары сок'урлай, к'улак' тешиклери жабылып, к'ысха гырхы мор тюкю болуп тууадыла. 9-15 кюнден к'злери ачылады; 3 ыйык'лары толг'анда уа, уяларындан чыг'ып башлайдыла. Аналары аланы ай бла жарымг'а сютю бла есдюреди, алай ары дери ок'уна аталары кекирип берген, жарты эритилген этни да ашайдыла. Алай бла ата б'рю балаларын, аналарын да аш бла кечиндирип турады. Б'рю балала терк еседиле: 4 айг'а аланы ауурлук'лары 30 кере к'ебееди. Б'рю балала аталары, аналары келтирген гитче жанууарланы елтюрюрге юйренедиле, андан сора уа ууг'а чыг'адыла. Балаланы есдюерюрге б'рю юйюрге жууук' жетген юйюрсюз к'арт б'рюле да болушадыла. Не медет, б'рю юйюрге балаларын к'оранчсыз есдюерюрге не бек к'адалып кюрешселе да, аланы 60-80% жылг'а жетмей еледиле.

Экинчи жылда ок'уна тиши балала кеслери юйюр к'ууарг'а боладыла, эркек балала юйюр к'уурауну ючжыллык' заманларында башлайдыла. Табийг'атда б'рюле 15-20 жыл жашайдыла, алай 10-12 жылда к'артлык'лары к'ерюнюп башлайды.

Б'рюле кече тиридиле, ууг'а барадыла, аланы кюндюз к'ерюрге да болады. Кеслерин ала улуг'анлары бла билдиредиле. Аланы улуулары бирча туюлюдю: улуу бла ала алайда ашарык' болг'анын, башха б'рюле келгенлерин, адамланы болг'анларыны юсюнден билдиредиле. Б'рюлени «бетлеринде» да к'еп тюрлю зат «ок'улады»: аланы эмоция сезимлери, бир бирге билдирюрге сюйген затлары да к'еп тюрлюдю. Б'рюлени к'улак'лары бек иги эшитедиле, к'злерини к'ерюую эм ийисни ангылаулары игиди.

Б'рюлени бийик нерва системалары аламат айныпды. Аланы к'арыулары, арий-тала билмеулер, женгилликлери, терк чабыулары эм башха белгилери бу жанууарны кеслерин кечиндирирге уллу хунерликлери болг'анын к'ергюзтедиле.

Керек болса, ол бир саг'атха 55-60 км чабарг'а болады, бир кечеге 60-80 км, кюндюз а аг'ачда 20 км ж'рюрге болады. Б'рюле, эки неда андан к'еп болсала, ала, бир бирини аяк' ызын баса, тизилип барадыла, солург'а тохтасала неда ары-бери жыйылсала, аланы аяк' ызларындан санап, ненча болг'анларын билерге боллук'ду. Б'рюлени аяк' ызлары итлени аяк'

ызларындан эсе шарт кёрюнедиле. Тундрада неда таулада бёрюле гышмылы жаныуарланы ызларындан барадыла (юй эм кийик малланы, хайыуанланы).

Сюрюуле кютюлген жерледе, бёрюле кёп хайыуанлагъа заран саладыла, бу жерледе аланы къырыргъа керекди. Алай заповедникледе эм миллет парклада, табийгъат болумлада уа бёрюлени, бирси жаныуарлача, жашаргъа эркинликлери барды. Ала, ауругъан эм къарыусуз жаныуарланы ашай, къалгъан жаныуарланы саулукъларын сакълайдыла.

1973 жылда бёрюлени санлары 50 мингнге тюшген эди, алай 1979 жылда уа аланы саны 100 мингнге жетген эди. Бёрю Россейни Къызыл китабына жазылгъанды. Ол китапха шималда жашагъан тау бёрю да жазылгъанды. Шимал Америкада бёрю бла бирге **къызгъылдым-сары** бёрю да жашайды, андан Аляскагъа дери **койот** деген жайлыкъ бёрю жашайды.

Ит – Собака

Итлени не кёп тюрлюсю бар эсе да, ала барысы да итни юйюрюне киредиле. Битеу юй итлени 3 къауумгъа юлешедиле: жумуш толтуруучула, мараучула эм айбат итле.

Жумуш толтуруучу итлени адамла сюрюу сакъларгъа эм башха затлагъа къалауурлукъ этерге, аманлыкъчы адамланы излерге, жер хазналаны излерге хайырланадыла. Уллу Ата журт урушда итле, жаралыланы табып, алагъа дарманла келтиргендиле, уруш баргъан жерледен адамланы чыгъаргъандыла, связистлеге болушхандыла, бирде уа фашист танкланы кюйдюргендиле, миналаны излеп тапхандыла. Къыйыр Северде адамла бюгюн да аланы, чанагъа жегип, спорт эришиулеге, къалауурлукъгъа саладыла.

Мараучулукъ ишге усталыкълары болгъан итле да бардыла (эгер итле, парийле).

Ючюнчю къауум итлени мюлкде хайырлары жокъду, аланы юйде айбатлыкъгъа тутадыла: **болонкала, терьерле, пудельле, шпицле, пекинесле, японлу мопсла** эм кёп башха тюрлюлери. Белгили къумалы итледен сора да, къумасызла, калак итле тюбейдиле.

Бёрюле бла итлени бирчалыкълары кёпдю: бууазлыкълары 62–63 кюн болады. Балалары 6–8 боладыла, аланы 9 кюнден кёзлери ачылады, 12–14 кюнден а эшитип башлайдыла. Сют ичириулеры ай бла жарымгъа барады. 15 жыл жашайдыла.

Итлени сынау ишле бардырыргъа да хайырланадыла. Юй итлени бу къауумлары дуняда кенг жайылыпды: **сенбернар, борзая, лайка, орус овчарка, орус эгер, фокстерьер, боксёр, немец овчарка, пекинес** эм б.б.

Тюлкю – Лисица

Тюлкю бёрюлени юйюрлерине киреди, 11 тюрлюсю барды. Кенг жайылгъан тюрлюсю къызгъылдым-сары тюлкюдю.

Тюлкюле бек кенг жайылыпдыла: Европада, Шимал Африкада, Азияны асламысында (Шимал Индиягъа, Къыбыла Китайдан Индокитайгъа дери), Шимал Америкада, Мексика богъазны шимал жагъаларына дери.

Тюлкюле къайда да агъачлы жерлени сайлайдыла, аны себепли бизни къыралда ала терен агъачлада угъай, тюзледе, агъачлы тюзледе эм тау этеклеринде кёп тюбейдиле.

Тюлкю жыртхыч жаныуаргъа саналса да, хар тюрлю ашны да ашайды. Ол ашагъан затлада 300 тюрлю жаныуар барды. Ол гитче кемириучюлени, сабан чыгъханланы, къоянланы, марал балаланы, къанатлыланы балаларын, аланы жумуртхаларын, агъач тауукъланы, къазланы, юй тауукъланы да суйюп ашайды.

Россейни къыбыла жанларында тюлкюле сюркелиучю жаныуарланы да ашайдыла. Узакъ Востокда ала чабакъ да тутадыла. Жай кезиуледе кёп къамыжакъ къумурсха, ахырында, не тюрлю мыллыкны да ашаргъа угъай демейдиле. Битимледен кёгетлени, жемишлени, жумушакъ чырпыланы къыйырларын ашайдыла.

Тюлкю, юйюрюн аш бла жалчытхандан сора да, жашаргъа жараулу жер жарашдырады. Ол кеси хазна уя къазмайды, борсукъланы, суусарланы, шимал тюлкюлени уяларын иелейди. Аланы уяларыны бир ненча тешиги болады, узакъгъа созулгъан уллу хужаны барды. Тешиклерини аллында уллу топуракъ тебеле къалайдыла. Болсада ала, бала чыгъаргъан заманда болмаса, уя бла хазна хайырланмайдыла.

Тюлкю, къоркъуу болса, къалайгъа да бугъады: дорбунлада, къая жарылгъанлада, терек тешикледе, аугъан тереклени тюбюнде д.а.к. Бёрюлеге ушаш, тюлкюле жылдан бир кере тёлю бередила. Бууазлыгъы 49–58 сутка тутады. Бир ызгъа 4–6-дан 12–13-ге дери кючюк табады. Ала къаралдым-мор тюк бла жабылыпдыла. Эки ыйыкъдан ала кёрюп башлайдыла, эшитедиле, алагъа биринчи тишле чыгып башлайдыла. Тюлкюле балаларына ай бла жарым сют ичиредила, андан сора уя ата-аналары аланы башха ашарыкъ ашаргъа да юйретип башлайдыла. Кюз артына балала иги да айныйдыла эм уяларындан узакъда тюбей башлайдыла. Экинчи жыл ала кесле-ри да тёлю берирча боладыла.

Тюлкюле табиыгъатда кёп жашамайдыла, зоопарклада уя 20–25 жыл жашайдыла. Тюлкю уугъа кече, кюн демей жюрюйдю, тап тюшген жерде кесине аш излейди. Тюлкюню артыкъ жютю кёзлери жокъду, алай къулакълары бла буруну уя бек иги къуллукъ этедиле.

Тюлкюню мюлкге уллу хайыры барды: аны териси бек багъалыды, ол эл мюлкге заран салыучу, кемириучю жаныуарланы тохтамай къырады.

Акъ тюлкю – Песец

Шимал тюлкюню юйюрю жангыз бу жаныуардан къуралады. Акъ тюлкюге бир-бир къыраллада поляр тюлкю деп да айтадыла, не ючюн десенг ол жалаанда Арктиканы эм Субантарктиканы жаныуарыды. Акъ тюлкю уллу жаныуар туююдю. Жылы жерлени тюлкюлеринден эсе муну жуху къысхаракъды, жерге жапланаракъ жаныуарды.

Бу жаныуар, битеу бёрюлени юйюрлеринден айырма, терисини тюк тюрсююн тюрлендирген жаныуарды. Жазгъыда бу тюлкюню туюю кирсыман-къонгурду, къарын тюбюню туюю саргъылдым-акъсылды. Къышхыда тюлкюлени асламысы жумушакъ, жубу, чыммакъ-акъ тюк жюрютедиле. Жалаанда кёк тюлкю деген къауумуну къышхыда да тюрлю-тюрлю тюрсюнле-

ри болады: юзмез бетден эм жарыкь-мордан кьаралдым-акъсылгъа дери, кёксюл бети бла, мор-кюмюш тюрсюнге дери. Кёк тюрсюнлю тюлкюле тюрсюнлерин тюрлендирмейдиде.

Ол материклени тундрасында Скандинав эм Кольск жарым айрыкамладан битеу поляр Евразияны эм Шимал Американы, дагъыда Гренландия, Шпицберген, Жангы Жерни, Шимал Буз океанны кёп айрыкамларыны юсю бла ётеди. Ала ачыкь жерлени сюедиле, уяларын 15–20 жылгъа дери хайырланадыла.

Шималда жашагъан тюлкю хар не тюрлю затны да ашайды. Бу тюлкю ашагъан 125 тюрлю жаныуар эм 25 тюрлю ханс белгиленгенди. Болсада аланы бек магъаналы ашарыкълары уа ормандукъладыла.

Жылдан бир кере бала табадыла, бууазлыкълары 49–56 сутка болады. Орта эсеп бла ала 8–9 бала табадыла. Эки юйюр бирге кьошулса, бир уяда 20–40 бала тюбегени да болады. Шимал тюлкюлени балалары бирсиледен эсе терк айныйдыла. Бу тюлкюле жашаргъа кеслерин бек иги жарашдыргъан эселе да, леммингле аз жыллада ала ачдан бек кыйналадыла эм аланы санлары бек азаяды. Кюз артында акъ тюлкюле Европаны эм Азияны тенгиз жагълары бла кыбылагъа энедиле, бир ненча жюз километрге тюшедиле. Бир жолда Таймырда белги салынган тюлкю Аляскада табылгъанды, 5000 км узакълыкьда.

Тундра акъ тюлкюню бек ариу териси болгъаны ючюн, промышленность магъанасы уллуду.

Ракой – Енотовидная собака

Ракой орта ёсюмлю, кысха, гитче аякълы, кысха кьуйрукълу, орталыкь жютю жуху, жютю кьулакълары болгъан, америка енотха-себейге ушагъан жаныуарды. Къыш тюгю бек узунду, къалынды. Тыш тюрсюню кир-акъсыл-къонгурду. Жухунда кьара тамгъасы иги кёрюнеди. Бизни кыралда ол бек аз жашайды, Приморский крайда эм Амур областны кыбыла жанында тюбейди.

Ракой, кьоркьуу болса, борсукъланы, тюлкюлени тешиклерине кирип бугъады, къая тешиклеге неда терек тамырланы тюплерине кирип бугъады.

Ашны айыртламайды, жаны болгъан затланы ашайды: кемириучюлени, къанатлыланы, аланы жумуртхаларын, макъланы, бир кьауум сюркелиучюлени, кьумурсхаланы, моллюскланы, чабакъланы, мыллыкъланы д.а.к. Бу жаныуар ингир кьарангыда эм кече тириди. Бир кюннге жылы заманда ол 10–12 км жюрюйдю, кышхыда уа, бир ненча жюз метрден сора, жюрюмейди, кысха аякълары кьаргъа батып чырмайдыла. Ол асламысында гитче сууланы жагъларында айланады.

Бирси итлеге ушамагъаны – кыш жукьугъа киреди. Кюз артына 2 кг семиреди. Жылы жерледе ол уясында бек суукь кюнледе турады ансы, жукьлагъан этмейди, кышхыда уа Узакь Востокда эм Сибирьде, декабрьде кыш жукьугъа кирип, мартны ал жанында уянады.

Эркек ракойла жашау негерге жангыз бир тиши ракойну сайлайдыла. Бууазлыкълары 59 сутка болады, бирде 70–79 кюн. Балалары 6–7 бирде уа 16 окьуна боладыла. Бу итлени бёрюле, тюлкюле, кьазакь итле кёп кьоратадыла. Быланы кьутургъан заманлары да болады.

Къонгур айыу – Бурый медведь

Къонгур айыу айыуланы юйюрлерини бек кенг жайылгъан тюрлюсюдо, аны танымагъан, билмеген кѣп адам болмаз. Бюгюн да аланы 750 кг ауурлукълары, 2,5 м узунлукълары болгъанлары тюбейдиле. Аллай мазаллы жаныуар, ѳрге сюелсе, 3 м бийикликге жетеди. Быллай ѳсюмлю айыула Узакъ Востокда, Камчаткада, Аляскада, Кадыяк айрыкамда тюбейдиле.

Бизни кыралда айыу битеу агъачлы жерледе жашайды: терен агъачлада, батмакълада, талалада, суула болгъан жерледе. Зынтхы сабанла аны жашауунда магъаналы жерни тутадыла. Айыула кышхыда 5–6 ай жукълайдыла, алай ол терен жукъу туююлдо, ала бек сагъайып жукълайдыла, битеу жашау онглары сакъланады, кыйынлыкъ, тынгысызлыкъ болса, ол, кеси куркасындан кетип, башха куркагъа киреди. Алай къалкыгъан айыула кѣп кырыу кыратмайдыла, ала кюзде семиргенлерини кючу бла жашайдыла. Бир-бир жыллада тайгада, кедр тереклени урлукълары аз болгъан жыл, айыула, кюзден семиралмай къалгъанлары себепли, кыш жукъугъа кирмей, кышны узуну айланганлай турадыла. Аллай айыула кышда адамгъа бек кыоркыуулудула.

Айыула адамла бла тюбеширге артыкъ суймейдиле. Уллу жаныуарлагъа – жугъутурлагъа, буулагъа, къабанлагъа уугъа барыргъа да артыкъ суймейдиле, андан эсе жемишлени, кѳгетлени, кыозланы, жашил хансланы, кыумурхаланы, аланы кыуртларын, чабакъланы, мыллыкны ашаргъа сюедиле. Бу мазаллы жаныуар, асламысына битимле ашап, алай кыарыулу болгъаны сейирди. Алай ала кѣп ашайдыла. Сѳз ючюн, бир жол бир айыуну аш орунунда, куркасындан чыкыгъанда, бир ненча килограмм гумулжук, аланы жумуртхалары эм гумулжук уяны кыурулуш материаллары чыкыгъандыла. Зынтхы сабанлада да кѣп мирзеу ашайдыла, уллу заран а малтагъанлары бла саладыла. Кедр тереклеге ѳрлей, ала тереклеге да заран саладыла.

Айыула 6–8 айдан 2–3 (бирде уа 4–5 окъуна) 0,5 кг ауурлукълары болгъан кыарыусуз балала табадыла. Аланы бир айдан кѳзлери ачылады, жаз башына ала орта ѳсюмлю ит кючюк чакълы боладыла, сют ичгенден сора да, битимлени, кѳгетлени, кыумурхаланы ашап башлайдыла.

Бизни кыралда айыугъа уугъа барыу хазна эркин этилмейди. Кызыл китапха аланы 4 тюрлюсю жазылгъанды: мексика гризли, канада гризли, тяньшань айыу, тау арты айыу.

Акъ айыу – Белый медведь

Акъ айыула, айыуланы юйюрюнде угъай, битеу жыртхыч жаныуарланы ичинде да бек уллулагъа саналадыла. Бир кыауум эркек айыуланы узунлукълары 3 метрге, ауурлукълары уа 700–1000 килограммгъа дери жетеди. Алай, уллулукъларына да кыарамай, жерде бек терк кымылдайдыла, сууда уа терк эм узакъгъа жюзедиле, суугъа кѳмюледиле. Бек алаамат жумушакъ эм кыалын тюклери аланы Арктиканы ачы суукъларындан сакълайды, аланы аякъларыны тюбу окъуна тюк бла жабылыпды, кыулакълары уа кыалын тюкден аз кыарайдыла. Анга сууукъ болмазгъа терисини тюбюнде кыалын жауу себеп болады.

(неда 8 окъуна) бала табадыла. Балаланы 20 кюнден кёзлери ачылады, 4–5 айдан а кеслерине ашарыкъ табып башлайдыла. Себей ракой териси бла бек багъалыды, аланы бусагъатда фермалада окъуна ёсдюредиле.

Агъаз – Ласка

Агъаз битеу жыртхыч жаныуарланы бек гитчесиди, суусарланы юйюрюне киреди, созулгъан, сейирлик гиртчи санлы, къысха къуйрукълу ариу жаныуарчыкъды. Жайгъыда агъазны сырты акъсыл-къонгурду, къарын тюбю акъ неда саргъылдымды, къышхыда Северде битеу неси да чыммакъды. Агъаз Къыйыр Север бла Орта Азияны къум тюзлеринден къалгъан жерлени барында да тюбейди.

Агъач Кемириучюлени кёп болгъан жерлерин сайлайды – сабанла, терен хансла ичинде, агъач кырылгъан жерледе, сыртлада, эл тегереклеринде, салам, бичен тишледе, кёкенле, чырпыла ичлеринде, алай къуутюк агъаз (горностай) болмагъан жерледе.

Агъаз чычханланы, жубуранланы тешиклерине окъуна киреди, сейир адети барды – кеси ашагъандан артыгъын кырып кетеди. Аны бла адамлагъа уллу хайыр келтиреди.

Агъаз жылдан бир кере 34–37 суткадан 3-ден 10-нга дери бала табады. Кемириучюле кёп болгъан жыл а – андан да кёп.

Къуутюк агъаз – Горностай

Къуутюк агъазланы бек гитчеси бизни жерледе жашайды. Тюгю ариуду, баш жанында тюгю морду, башыны тюгю андан къараракъды. Къабыргъаларында эм къарын тюбюнде тюклери акъсылды. Ёшюнюнде тюклерине акъ урупду, богъурдагъы бла сакъалы уа чыммакъды. Къуйругъуну ал жаны аркъасы тюрсюдю, къыйыры уа бек къарады. Къышхыда териси чыммакъ болады, алай къуйругъуну къыйырыны къарасы тюрленмейди.

Къуутюк агъаз бизде Черек сууну башындан, Тебердиге дери, Чегем, Басхан сууланы тийрелеринде тюбейди. Афганистанда, Монголияда, Къытайда, Шимал Японияда, Гренландиядан Шимал Америкагъа дери жашайды. Бек кёп тюбеген жери Кюнбатыш Сибирь бла Шимал Къазахстанды. Къуутюк гитче кемириучю чычханла, къолан чычханла тутады, къанатлыланы уялары чачады, ач болса, макъаланы, чабакъланы эм бирси жаныуарланы да ашайды. Ашарыкъ кёп болмагъан жыллада ол да, агъазча, уллуракъ кемириучюлени уяларындан чыгъарып ашайды эм кеси да аланы уяларын бийлеп кыояды.

Ол алаамат жюзеди, тереклеге ёрлейди. Жылдан бир кере 2-ден 18-ге дери бала табады (бууазлыкъны 240–393 кюн жюрютеди). Балалары 3–4 г боладыла, бир айдан кёзлери ачылады, 2 айдан а уяларындан кетедиле.

Къуутюк агъаз не заманда да ашарыкъ излейди, артыгъыракъда кюндюз. Бек сууукъ заманда ол аугъан тереклени тюбюнде, кемириучюлени тешиклеринде, терек тамырланы тюплеринде эм бирси жашырын жерледе кёп кюнлени бугъуп турады.

Къуутюк агъаз жылгъа эки кере тюк арытады: къар жаугъунчу эм

къар эригенден сора. Бу агъазны териси тыйынланы ичинде бийик багъалыды. Заранлы жануарланы ашап, хайыр келтиреди.

Европа суусар – Европейская норка

Бу жануар бек алапат жюзеди, суугъа кѣмюледи эм сууда да, жер юсюнде да жашаргъа онгу барды. Тюгю бир бетлиди, къаралдым-къонгурду. Бизни къыралда Европада (Кольск жарым айрыкамдан бла Кърымдан къалгъан жерледе), Предкавказьеде, Шимал-Кюнбатыш Закавказьеде, Кюнбатыш Сибирьде Иртышха дери жашайды.

Суусарны балалары жайны аллында туадыла (9-дан 13-ге дери), кюз артына ала уллула боладыла. Суусарны териси, ариу болгъандан сора да, бек багъалыды, тутхучлуду. Суусарла макъаланы, тюрлю-тюрлю къумурхаланы, моллюскланы, чабакъланы, суу къанатлыланы, кемириучюлени ашап жашайдыла.

Къабарты-Малкъарда Европа суусар Балыкъ, Басхан суула жагъаларындан Сармаковогъа дери ёзенледе табылгъанды. Уяларын жагъа тешикледе, тешикли терекледе этедиле. Аны Чирик кѣлню къатында да кѣргендиле.

Эрмен киштик – Хорѣк

Эрмен киштик хорѣкланы бек уллусуду, тюзледе жашайды. Агъачлада жашагъан эрмен киштикле аладан гитчедиле. Аланы сюйген ашлары кемириучюледиле. Эрмен киштикле макъаланы, кийик эм юй къанатлыланы, къоянланы да тутадыла.

Эрмен киштикле багъалы тыйын терилери бла заранлы жануарланы ашагъанлары бла хайырлыдыла. Эрмен киштиклени бу тюрлюсю Къызыл китапха жазылгъанды.

Эрмен киштиклени башхалары (светлый хорѣк) **акъсыл эрмен киштик**ле сыфатлары бла къундуз къауумгъа ушайдыла. Къара тенгиз жагъасында, Предкавказьеде, битеу Къыбыла Сибирьде, Къазахстанда эм Орта Азияда кенг жайылыпды. Акъсыл эрмен киштикле Къабарты-Малкъарны алаша ёзенлеринде эм тау этеклеринде, андан ары, Хасаут суугъа дери жашайдыла. Была кемириучюле аз жерде турургъа сюймейдиле эм, кѣче турургъа тюшгени себепли, уя ишлеп кыйналмайдыла: ала жубуранланы, къуутюк агъазланы, къолан чычханланы тешиклерин бийлеп, аланы уяларын кенгертип неда экисин-ючюсюн бирге къошуп жашайдыла.

Эрмен киштик уугъа эрттенликде барды, андан ингирге уясында турады, алай кюндюз тюбегенлери да болады. Ол огъурсуз жыртхычды, кемириучюлени ашайлыгъындан эсе кѣп кырады.

Эл мюлкге заран салгъан кемириучюлени ашап, хайыр келтиреди.

Агъач суусар – Лесная куница

Агъач суусар къуруда агъачлада жашайды, агъач аугъан жерледе, уллу тешикли терекледе, ийнели эм къатыш агъачлада, ачыкъ жерлеге уа жа-

ланда уугъа чыгъады. Агъач суусар, терекге иги ёрлегенден сора да, бир терекден бирси терекге да уста секиреди.

Агъач суусар бек мадарымлы жаныуаргъа саналады, ол, гитче жаныуарладан сора да, агъач къоянланы, агъач тауукъланы, жаз тауукъланы да туттады. Кирпилени тутханлары да белгиледи, балны, бал чибинлени жумуртхаларын ашаргъа да бек сюеди. Ашагъанындан артыгъын артха асырайды.

Суусарланы жайылыуларында сейирлик иш барды, аланы бууазлыкълары 236–276 сутка болады, жаз башында 2–8 бала табадыла, ала 30–36 кюнден кёрюп башлайдыла.

Суусарланы бек багъалы тыйын терилери барды. Къабарты-Малкъарда Черек районда тубейди. Балыкъ сууну боюнунда, Каменноост къатында да кёргендиле.

Агъёшюн суусар – Каменная куница или белодушка

Агъёшюн суусар бла агъач суусар бирге бек къаршыдыла. Бу суусар кыбыла кенгледе, Къыбыла эм Орта Европада – Данияда, Италияда, Прибалтиканы кыралларында, Украинада, Кърымда, Кавказда, Орта Азияда, Къазахстанда, Къыбыла Алтайда кенг жайылыпды. Алай бла, агъач суусарны бла агъёшюн суусарны жашагъан жерлери бирди, алай агъач суусар ёзенледе жашайды. Агъёшюн суусар а бирде агъачлагъа да киреди, кёбюсюнде уа алаша къаялада (4 000 м бийикликде), жарлада, хуналада, терек бахчалада, адамлагъа жууукъ жерледе эм уллу шахарлада окъуна жашайды. Уугъа къарангы заманда чыгъадыла, алай кюндюз да кёрюнедиле. Тереклеге бек уста ёрлей эселе да, ала асламысында жерде жюрюйдюле, къаруларын, женгилликлерин, арый-тала билмегенлерин кёрюзтедиле.

Агъёшюн суусар кемириучюлени, къанатлыланы, къумурсхаланы, тюрлю-тюрлю жемиплени эм кёгетлени ашайды. Ол юй къанатлылагъа да аз чапмайды. Агъёшюн суусарла да, агъач суусарлача, бууазлыкъларын 236–276 сутка жюрютедиле, 2–8 бала табадыла. Ала уллугъа эки жылдан саналадыла.

Къабарты-Малкъарда, агъёшюн суусарла битеу тау районлада тубейдиле.

Сабур суусар – Соболь

Сабур суусар суусарланы юйюрлерине киреди.

Сабур суусарны кышда терисини тюгю болмагъанча ариуду – къарамор тюрсюнлюдю. Богъурдагъында эм ёшюнсюнде бу суусарны бек ачыкъ кёрюмеген сары тамгъасы барды.

Сабур суусар Узакъ Востокдан Уралгъа дери, андан кюнбатыш жанында Баш Печораны тайгасына дери жайылыпды. Бизни кыралдан сора, бу суусар Монголияда, Шимал-Кюнчыгъыш Къытайда, Корея жарым айрыкамда эм Шимал Японияда тубейди.

Артыкъда ариу эм багъалы тюгю баргузин суусарланы болады, аны ызындан якъут эм камчатка суусарланы терилери барады. Бу суусар таулада эм ёзенледе – тайганы кедрли агъачларында, кемириучюле кёп болгъан

жерледе суйюп жашайды. Ол тюрлю-тюрлю жаныуарланы, битимлени да ашайды, уллу магъананы агъач тауукъланы уялары тутады. Узакъ Востокда – чабакъланы, агъач къоянланы ашайды.

Была кеслерини чеклеринден хазна чыкъмай жашайдыла. Уллу суусарланы, белги салынган жерден, бир ненча айгъа, 120–150 километрге бирси жерлеге кёчгенлери да тюбегенди.

Сабур суусар тереклеге да уста ёрлейди. Къышхыда терен къарны тюбюнде аны жырып барады. Суусарны балалары апрельде–майда туадыла – бирден жетиге дери боладыла. Аланы кёзлери 30–36 кюнден ачылады. Адам къолунда ала 15–18 жыл жашайдыла. Терилерини багъалыгъы ючюн, адамла аланы ёсдюрюп башлагъандыла. Куница бла сабур суусарла бирге тургъан чалдиште аланы экиси бирге къошулуп туугъанларына **кидусы** неда **кидасы** дейдиле.

Обур суусар – Росомаха

Северде, сууукъ жерледе жашагъан, тыш сыфаты бла, къарыуу бла айыугъа ушагъан, алай къундузланы юйюрюне кирген жыртхыч кийик жаныуарды. Керек болса, бир сагъатха 40–70 км чабады. Жубуран, къоян, чычхан, тюлкю кибик жаныуарладан сора да, юй хайыуанлагъа чабады; наныкъ, мароко ашайды, тузакъда уа татлы зат ашаргъа угъай демейди.

Обур суусарны териси къундузну терисинден да къалынды. Алай аны дагъыда бир сейирлиги барды. Бу суусарны терисинден этилген тонну кийген адам, жибиш, ызы бла сууукъгъа чыкъса, ол буз тугулчукъладан толуп къалады. Алай, аны къатыракъ силкиндирип къакъса, бузчукълары терк окъуна агъызылып, тон а къургъакълай къалады. Ма аны себепли сууукъ жерледе уучулагъа аллай тондан ахшы зат жокъду. Аллай уллу магъанасы болгъаны ючюн, обур суусарны териси сууукъ поляр климатда бек багъалыды.

Обур суусарла, хар бири кеслери алларына жашайдыла, аланы хар бирини энчи жерлери барды, ала иелеген жерлеринден кетмей жашайдыла, бир бирге жууушмайдыла. Жсаланда жылны ичинде бир кезиуге къошуладыла. Ол кезиуден сора эркеклери эм тишилери башха-башха жашайдыла.

Обур суусаргъа уугъа барыу бек къыйынды, эндиге дери жюрюген амалла бла аланы тутаргъа онг жокъду. Анга уугъа чыкъгъан адам 2–3 ыйыкъгъа азыкъ алыргъа эм бек терк жюрюючю адам болургъа керекди. Тиши суусарны бала тапхандан сора, балаларыны кёзлери ачылыр заманда, уяларындан алыргъа боллукъду. 3–4 ыйыкъдан ана суусар балаларыны къайгъысын этмейди. Балала уяда тургъан заманда, аналарын табаргъа къыйынды, алай бир айдан сора ол эшикде айлана башласа, аны аякъ ызлары бла уясын табаргъа болады. Аны балачыкълары бек ариучукъладыла: кёк-акъсыл къуу гулмакчыкъла, къара жухчукълары эм аякъчыкълары бла, ауурлукълары 100 граммдан ауур болмагъан.

Адам ёсдюрген обур суусарла иелерине бек кертичи боладыла, ол суймеклик уллу заманларында да сакъланады. Кийик суусар бек кюйсюз жыртхыч жаныуарды, алай адам анга аш берип турса, ол бек тынч, ийлешли болады.

Обур суусарла къарыулу, тёзюмлю жаныуарладыла. Аланы тишлери (ала

уа 38 боладыла) бек кючлю сауутларыдыла. Обур суусар бир ненча километрге дери ауур сюекни, этни суйреп элтгенни жукъгъа санамайды – аны тишлери эм бут шаугютлери аллай бир къарыулудула.

Уллуракъ зат тутса, бек алгъа арт асырау этеди, андан сора кългъанын ашайды. Аны ашарыкъларыны букъдурулгъан жерлери бир бирден 5–6 км узакълыкъда болургъа боладыла, алай ол аланы, кър бла басдырып, жер бла тенг этсе да, ажашмай табады.

Обур суусар терекге уста ёрлейди. Скандинавиячыла анга «йерв», финле – «ахма», орусдула – «росомаха» деп атагъандыла, бирле уа анга «жут, тоя билмеген» деп къоядыла.

Ол юч-тёрт сагъат жукълап, юч-тёрт сагъат жортуп, юч-тёрт сагъат жукълап д.а.к жашайды. Аны къуусала, 40 километрге дери солумай чабаргъа болады. Ол таулада, сыртлада, кълын агъачлада, батмакълада эм кълын кърда, иничке бузда окъуна сейирлик таукел атлайды. Анга да кърармай, хар суусарны кесини энчи иелеген жери болады. Сёз ючюн, Шимал Европада, Лапландияда эркек росомаха 1200–1300 кв. километрге, Аляскада эм Шимал Канадада ол иелик этген жер 2 000 кв. километрге жетеди; Шимал-Восток Азияда андан эсе иги да азды. Обур суусар иелик этген жерни уллулугъу-гитчелиги анда жашау этерге, аш-азыкъ табылгъанына кёре болады.

Обур суусар 8–10 айдан 2–3 бала табады. Ауругъан жаныуарланы эм мыллыкъланы ашап, табийгъатда санитарлыкъ ишни бардырады.

Борсукъ – Барсук

Борсукъ суусар къаумну бек уллусуду.

Саны узун, зыбыр тюклюдю, башында тюклери жохардыла. Аякъ тюплери жаландыла, узун, кърарыулу тырнакълары жер къазаргъа жарайдыла. Жашагъан жери кенгди – Европаны эм Азияны аслам кесеклеринде, Шимал Кавказда, Дагъыстанда, Краснодар крайда кенг жайылыпды. Приэльбрусьеде 2000–2500 м бийикликде тубейди. Тюздеде, ёзенледе жер тубюнде 5 м теренликде уя къазады. Аны узунлугъу 10 метрге дери барады, уясы бла кёп жылланы хайырланады. Кёп тешикли уяларын бек кирсиз тутадыла.

Борсукъла кърарангыда эм кече айлануучу жаныуарладыла. Къыш жукъугъа кирирден алгъа, уяларыны тешиклерин битейдиле.

Борсукъла битимлени кемириучюлени, сюркелиучюлени, кърт-кърмурсхань эм макъланы, гургунланы суйюп ашайды. 1–2, бирде уа 6 бала табады.

Борсукъ хайырлы жаныуарды, заранлы жаныуарланы къратады, аны этин ашайдыла, жауун халкъ медицинада хайырланадыла.

Сууукъ жерледе борсукъла къыш жукъугъа киредиле, аланы температуралары ол заманда 34,5° дери тюшеди.

Скунс – Скунс

Къолан ызлыкълы скунс кърндузланы ююрлеринден, жыртыч, сют бла ёсген жаныуарды. Ариу жаныуар туююдю, аякълары кърсхачыкъладыла. Тюгю кълынды, узунду, жумушакъды, акъ бла кърара тюрсюнлюдю.

Къуйрукъ тюбюнде бек аман ийис чыгъарыучу безлери барды. Къоркъуу болса, ол, ийисни чыгъарып, кесин къоруулайды (скунс деп андан атагъандыла).

Къыбыла Канададан Орта Америкагъа дери жайылыпды. Тюрлю-тюрлю жерледе тюбейди: агъачладан ачыкъ тюзлеге эм къумлу жерлеге дери. Северде, суукъ жерледе къыш жукъугъа киреди. Ашхамда эм кече уугъа чыгъады, кемириучюлени, къанатлыланы эм аланы жумуртхаларын, къурткъумурсханы эм аланы къуртларын ашайды. Къышны ахырында эм жаз башында 4–10 бала табады. Териси багъалы болгъаны себепли, бу жаныуарны санын кёбейтир ишле бардырыладыла.

Къундуз – Выдра

Къундуз суусарланы юйюрлерине кирген, сют бла ёсген жыртхыч жаныуарды. Аркъасында тюгю зыбырды, къара-къонгур тюрсюнлюдю, къарын тюбюню тюгю жумушакъды, акъсыл-кюмюш бетлиди.

Къундуз Аравия жарым айрыкамдан эм Къыйыр Северден башха жерледе кенг жайылыпды. Жашагъан жерлери асламысында агъач суула, гитче кёлле чабакъдан, айры чабакъдан бай жерле, жагъалада уа кемириучюле кёп жерледиле. Къыш бузламагъан сууланы сайлайдыла, жагъаларында аугъан терекле, чырпыла, бутакъла кёп жерлени. Алайлада бугъаргъа, уяла ишлерге тап болады. Жайгъыда къундуз 2–6 км сууну узунлугъуна иелик этеди. Къышда суу бузлагъан жерледен энишге тюшеди. Къундуз бузда эм къарда кюннге 15–20 км жүрөйдю.

Къундуз асламысында жайда чабакъ ашап жашайды (сазанланы, щуканы, ала чабакъны, плотваны, ташбашланы д.а.к.); къышхыда ол макъаланы, ручейниклени, аланы къуртларын ашайды. Чабакъдан сора да, суу чычханланы эм бирси кемириучюлени, мырды къанатлыланы эм баппушланы да тутады.

Къундузла март-апрель айда бирге къошуладыла, 270 суткадан балала табадыла. Жангы туугъан балала 35 кюнден кёзлерин ачадыла. Юч жыллыкъларында ала уллугъа тергеледиле.

Къундузну териси бек ариуду эм бёкемди, аны чыдамлыгъы 100% саналады.

Север къундуз Къызыл китапха жазылгъанды. Бир-бир къыраллада ол жокъну орунундады. Кавказ къундуз Къабарты-Малкъарда бек аз тюбейди.

Индия мангуст – Индийский мангуст

Мангуст жыртхыч жаныуарды, виверраланы юйюрюне киреди. Саныны узунлугъу 65 сантиметрге дери болады, къуйругъуну узунлугъу 45 см. Мангустланы кёп тюрлюсю барды. Ала асламында Африкада эм Къыбыла Азияда жайылыпдыла. Жашагъан агъачлада этедиле. Башха тюрлю мангустлагъа **ихневмонала** деп да айтадыла.

Бу жаныуарны юсюнден Р. Киплинг кесини «Рики-Тики-Тави» деген жомагъында жазгъанды. Ол, къарыулу эм гиртчи болгъаны себепли, кёзлюклю гимманы окъуна хорлайды. Алай бу мангустланы уу жилияланы къыр-

дырыргъа Вест-Индиягъа эм Гавай айрыкамлагъа элтгенде, ала сакъла-магъан ишге тюбегендиле: кёп жыйылгъан мангустла хайырлы жаныуар-чыкъланы, къанатлыланы кырып башлагъандыла, гитче юй жаныуарчыкъл-лагъа чапхандыла. Ол заманда аланы кеслерин къурутур иш бардырылгъан-ды. Аны себепли США-да мангустланы бу ишде хайырланыу закон бла эркин туююлдо.

Ызлыкълы сыртман – Полосатая гиена

Ызлыкълы сыртман итге ушагъан жаныуарды. Боюну узунду, бёкемди, башы уллуду, къулакълары иничкедиле, тишлери уллудула, жютюдюле. Тюрсюню кир бетли-акъсылды, юсюнде къара неда къонгур ызлыкълары барды.

Кюнчыгъыш Грузияда, Азербайджанда, Туркменияда, Узбекистанда, Таджикистанда алаша къум тюзледе жайылыпды. Кюндюз сыртман дорбун-лада, жар тюпледе, кенг жер жарылгъанлада, азырагъ'а уялада бугъуп кечи-неди. Кече уугъа чыгъады, кёбюсюнде мыллык излей. Уллу, къарыулу тиш-лерини хайырындан, бирси жаныуарла сындыралмагъан сюеклени ууата-ды. Бирде уа этни сюеги бла окъуна жутуп къояды. Бир-бирде жаныуар-лагъа эм юй хайыуанлагъа да чабады.

Жылдан юч кере 2–4 бала табаргъа болады. 7–8 кюнден балаланы кёз-лери ачыладыла. Балаланы ёсдюрюуге аталары, аналары да къатышадыла, алай бирде, эркеклери, юйюрю анга бойсунмаса, аны кырып къояргъа да болады.

Уллугъа 3–4 жылдан саналадыла.

Агъач (туз) киштик – Лесная кошка

Агъач киштик саргъылдым тюрсюню, талгъыр юй киштикден уллу-ракъ жаныуарды. Къуйругъуну кыыйыры чорт кесилгенчады.

Кюнбатыш Европада, Шотландияда, Гитче Азияда, дагъыда Европада – Молдавияда, Карпатлада, Украинада, аладан да кёб'а Кавказда сакълан-ганды.

Агъач неда кийик киштик асламысында ёзен, къатыш агъачла ичинде жашайды, тау агъачлада 1500–2000 м бийикликде тюбейди. Терен, шош жерлени сайлайды, алай юйлени чардакъларында жашагъанлары да тюбейди.

Кавказда къар жауса, тау этеклерине энеди. Кесини иелеген жерине 2–3 кв. километрни санайды. Бугъаргъа, къачаргъа кийик киштик терек тешиклени, къая жарылгъанланы, борсукъланы эм тюлкюлени уяларын хайырланады. Уугъа кече чыгъады, алай туман, жауунлу кюнледе уа, агъач къоянны ызындан болуп, тутханы да болады. Ашагъан гитче кемириучюле-ни, чорбат чыпчыкъланы да этеди.

Агъач киштикле апрель–май айлада 3–8 бала табадыла, балаларыны 9-чу–10-чу кюнлеринде кёзлери ачыладыла, төрт ай балаларын сют бла ёс-дюреди. Ана киштик балаларына къадалып къарайды, болсада асламысы ёлюп къаладыла. Туз киштикле бла юй киштикле бирге къошулгъанлары

да болады. Кийик киштик бизни республикада Урваньда, Чирик кёлню тегерегинде эм Акъ-Суу тегереклеринде тюбейди.

Сюлесин – Рысь

Сюлесин киштик къауумгъа кирген жаныуарладан Тайгада, бирде къатыш агъачлада жашаргъа сюеди.

Тёммеги къысхады, къарыулуду, аякълары бийикдиле эм къарыулудула, уллу, кенг, чырпа тюркери бла. Къуйругъу къысхады, къыйыры чортду. Къышхыда аны тюгю бек къалынды, жумушакъды, тюгю кюл-тютюн бетлиден къызгъылдым-тот тюрсюнге дери тюрленеди. Аркъасында, къабыргъаларында эм аякъларында анда-мында тамгъалары барды.

Дунияда кенг жайылыпды: Пиреней жарым айрыкамдан Къытайгъа, Монголиягъа дери, арт кезиуде уа ала Камчаткада, Сахалинде, Карпатлада эм Орта Азияны тауларында да тюбейдиле. Ол тереклеге, къаялагъа уста ёрлейди, сууда да узакъгъа дери жюзеди. Уугъа кече чыгъады, кюндюз а таш, терек тюплеринде бугъуп турады. Асламысында агъач тауукълагъа, ууакъ кемириучюлеге андан азырагъ'а – журлагъа, къалан эм шимал буулагъа, бирде уа юй киштиклеге эм итлеге, агъачда уа – тюлкюлеге, ракойлагъа эм башха уллу болмагъан жаныуарлагъа чабады. Тап тюшсе уа, ол доммайланы окъуна хорлайды. Сюлесинле 63–70 кюнден 2–3 бала табадыла. Балаларын ёсдюрге аталары да болушады. 12 кюнден балаланы кезлери ачылып башлайдыла. Сюлесинле, экинчи юйюр къурагъынчы, балаларын айырмайдыла.

Бу жаныуар кийик жаныуарланы ичинде санитарлыкъ этеди. Къабарты-Малкъарда аладан бири Заюково элни къатында терен агъачлада табылгъанды.

Сары барс – Пума

Сары барс киштиклени юйюрлерине киреди, Америкада тюбейди. Бу жаныуар бек уллуду, узунлугъу 197 см, къуйругъу 82 см, ауурлугъу 105 кг болады. Сары барс гитчерек башы, къарыулу субай саны, узун жуху, узун къуйругъу болгъан киштикледенди. Тюгю къалынды, алай къысхады. Сырт жаны саргъылдым-къонгурду, къарын тюбю акъсылды. Къуйругъуну къыйыры къарады. Жуху акъды. Битеу жыртыч жаныуарланы ичинде сары барсладан кеп жер бийлеген жаныуар жокъду.

Бу «киштик» тереклеге терк ёрлейди, керек болса, сууда да иги жюзеди.

Сары барс чычханланы, чорбат чыпчыкъланы, маймулланы, бууланы ашайды. Юй хайыуанлагъа, къанатлылагъа хазна чапмайды. Сары барс 2–5 бала табады, 20 жыл чакълы жашайды. **Флорида пума** эм **кюнчыгъыш пума** Къызыл китапха жазылгъандыла.

Аслан – Лев

Битеу киштик юйюрге жыртыч жаныуарладан жангыз аслан макътыра билмейди, аны гырылдагъаны кек кюкюрегеннге ушайды.

Асланла уугъа битеу жыйындлары бла барадыла, тапхан затларын да бирге

ашайдыла. Ала, кеслерине суу эм ашарыкъ излей, жюзле бла километрле кыдырадыла. Асланла бир кере сайлагъан жерлеринде ары-бери кечмей жашайдыла эм аны бирсиледен къаты сакълайдыла, иелеген жерлерине башха жаныуар иймейдиле.

Аслан ууда да тюзлюкню излейди: ол, бирсилеча, къапланча, марагъан затыны артындан бугъуп чапмайды, ол марагъанына аллындан секиреди. Жаланда аслан, марагъан затына чапханда, бирсилеча, тауушсуз бармайды, хырылдап, къоркъутурча тауушла чыгъарады. Аллай халлары ючюн, ол адамлагъа бек аман кёрюнмейди.

Аслан бек уллу, мазаллы санлы жаныуарды. Аланы эркеклерини узунлугъу 180–240 см (къуйругъун санамай (60–90 см), ауурлугъу 180–227 кг болады. Саны уллу, мазаллы болгъанына да къарамай, субайды. Башы иги да уллуду, жуху алгъа созуларакъды. Аякълары узун туюлдуле, къарыуудула. Эркек асланны уллу жалкъасы «инбашларын», боюнун эм кёкюрегин жабады, башха санларында туюкleri кысха, къонгур-сарыдыла, жалкъасы уа мутхузуракъды. Тиши асланланы аллай жалкъалары жокъду, кеслери да эркеклеринден игида гитчедиле. Ол уугъа жалан кюндюз чыгъады.

Уугъа асламысында тиши асланла барадыла, ала антилопалагъа, гурхарлагъа, гитче, жаш пиллеге, мюйюзбурунлагъа, мамулеслеге, юй хайыуанлагъа да чабадыла.

Аслан 2–5 бала табады, ала гитчечикле боладыла, къолан туюкleri бла. Жашагъан дорбунлада, урулада, къая жарылгъанлада этедиле.

Азия асланланы 1968 жылда жангыз да 177-си къалгъанды, аны себепли ол Къызыл китапха жазылгъанды.

Леопард – Леопард

Леопард киштиклени къауумларынданды, бийик таулада жашайды. Бу ариу жыртхыч жаныуарды, узун аркъалы, субай, къарыуу санлы, тегерек башы бла, узун къуйругъу бла. Аны саныны узунлугъу 91–180 сантиметрди, къуйругъу 75–110 сантиметрди, ауурлугъу 32–40 килограммды, бирде уа 100 килограммгъа окъуна жетеди. Леопардны туюк кылынды, алай жумушакъ туюлду.

Леопардла Африканы аслам кесегинде эм Азияны кыбыла жанында тубейдиле, алгъын Кавказда кенг жайылып болгъандыла. Бусагъатда леопардла Кавказ тауланы кюнбатыш жанында Зангезур тауда, Нахичевань республикада эм Талышда бардыла. Къабарты-Малкъарда леопардла арт кезиуде кёрюнмегендиле.

Леопардланы санлары хар жерде да азая баргъаны себепли, ол Къызыл китапха жазылгъанды.

Леопард антилопаланы, маралланы, журланы эм бирси туякълыланы, ала жетишмеген заманда уа – кемириучюлени, маймулланы, къанатлыланы, сюркелиучюлени эм къумурсхаланы окъуна ашайды, адамгъа чабаргъа да болады. Кечеден къалгъан ашарыгъын ол, терек башына чыгъарып, артдасына къояды. Тиши леопард юч айдан бир неда юч бала табады, ала сокъурлай тууадыла, тамгъалы терилери бла. Уя орунуна ала дорбунланы, жарланы, уруланы, тамырлары бла аугъан тереклени туюклеринде жашырын жерлени хайырланадыла. Эки жылдан балала уллу боладыла. Барсланы терилери бек багъалыды.

Къаплан – Тигр

Къаплан киштиклени къауумунданды. Аны саныны узунлугъу 180–317 см, къуйругъуну 90 см чакълы, ауурлугъу 227–272 кг болады. Къапланны саны аздан-аз бола барады, бусагъатда аланы санлары 15 мингден кѣп туюлдо.

Кеси жашагъан уллу къаплан Приморьеде 400 кв. км иелик жер тутады, андан сора уа кенгерте барады. Къаплан иелеген жеринде ары бла бери кѣчюп айланады, къарда жюриген къыйын болгъаны себепли, кесине жолла тептейди.

Къаплан къабанланы, кийиклени, къолан эчкилени, сарыуеклени, таш макъаланы, чабакъланы, крабланы, къумурсхаланы ашап жашайды.

Къапланны аллай къарыуу барды, ол, аягъы бла уруп, уллу ѳгюзлени аркъа сюеклерин сындырады. Кийик жаныуарла азлыкъ этселе уа, ол юй хайыуанлагъа да чабады. Асланлача, къапланланы ичинде да адам ашаучулары да тубейдиле. Къаплан уугъа кече чыгъады.

Къапланла 95–112 кюнден эки неда тѳрт бала табадыла. Ала бек жашырын жерде тууадыла. Аланы аналары ѳсдюреди, аталарын балаларыны къатларына барыргъа окъуна къоймайды. Балала сокъурлай, къарыусузлай тууадыла, 1,3–1,5 кг ауурлукълары бла. Аланы 6–8 кюнден кѣзлери ачылады. Балаланы кѣзлери ачылып туугъанлары да болады. Ала ѳсген терк этедиле эм айлыкъ заманларында уяларындан чыгып башлайдыла. Ана къаплан балалары бла 2–3 жыл жашайды. Тѳртжыллыкъларында ала уллугъа тергеледиле. Къапланла кѣп тѳлю къоялмайдыла, не ючюн десегиз аланы балаларыны асламысы гитче заманларында къорайдыла (аналары ашарыкъ излерге кетген заманда). Алай бла кеси жашауунда къаплан 10–20 бала ѳсдюреди. Ол 40–50 жыл жашагъаннга саналады, алай аллай бирге алай кѣбю жашамайды. Битеу къыраллада, аны ѳлтюрмезге эм сакъларгъа деп, законла чыкългъандыла. Ол Къызыл китапха жазылгъанды.

Акъ барс – Ирбис

Орта Азияны бийик тауларында къыйын жашау болумлагъа юйренген уллу жыртхыч жаныуар ирбис жашайды. Ёсюмю бла ирбис леопард чакълы барды: узунлугъу 103–130 см, къуйругъу 92–105 см, ауурлугъу 23–41 кг болады. Акъ барсны саны узунду, алашады, аякълары уллу туюлдоле, къуйругъу узунду.

Акъ барсла Орта Азияда, Къыбыла Сибирьде, Гималайда, Тибетде, Монголияны тауларында жашайдыла. Ала 600–1200 метрден 3666–5500 м бийикликге дери жашайдыла. Бизни къыралда аладан 1000-нге жууукъ къалгъанды.

Ала барс – Гепард

Ала барсны саныны узунлугъу 123–150 см, къуйругъу 63–75 см болады. Тюю къысхады, къалын туюлдо. Тюрсюню саргълдым, юзmez бетлиди. Битеу терисинде гитче къаралдым тамгачыкъла бардыла.

Ала барс тюзледе къум эм ёзен жерледе жашайды.

Бу барсны кёзлери бек жютюдюле. Ол газельлени, жейранланы, антилопаланы, архарланы, къоянланы эм къанатлыланы ашайды. Ала барсла 84–95 суткадан сора бир неда төрт сокъур бала табадыла. Балаланы терилеринде тамгъала артда чыгъадыла.

Индияда, Иранда ала барсны, къолгъа юйретип, антилопалагъа уугъа барыргъа хайырланып тургъандыла.

Ала барсла бусагъатда жокъну орунундадыла, аны себепли аны аты Къызыл китапха жазылгъанды.

Киштик – Кошка

Киштикле юй жаныуарлагъа кийик жаныуарладан айлангандыла. Бу жаныуар битеу адамла жашагъан жерледе жайылыпды, балаларын сют бла ёсдюреди, киштиклени юйюрюн къурайды. Киштикле кёбюсюнде жылгъа эки кере 3–6 бала табадыла. Балала къарыусузла, сокъурла болуп тууадыла. Ала 12–15 жыл, бирде уа 20–22 жыл окъуна жашайдыла.

Киштик, юйде жашагъанда, чычханланы, гылыуланы ашап, адамлагъа жарайды. Тауушсуз жаныуарды; этни, сютню бек сюеди, тойса, бек ырахатланып жатады.

Бусагъатда дуняда ненча киштик болгъанын а билемисиз? Алимлени тергеулерине кёре, киштиклени саны 400 миллионнга жетеди. Киштикле бек кёп жашагъан къыралгъа Американы Бирлешген Штатлары саналады. Ол къыралда 55 миллион киштик барды дейдиле.

УЗУНБУРУНЛА – ХОБОТНЫЕ

Пил – Слон

Пил сют бла ёсген узун бурунлу уллу жаныуарды. Бийиклиги 3,5 м болады. Тёммеги мазаллыды, боюну къысхады, аякълары томуроула кибикдиле. Баш эринлери бла буруну бирге ёсюп, узун бурун – хобот къурайдыла, аны къыйырында бурун тешиклери барды. Пилни хоботу ийислени иги сезеди. Азыу тишлери төртдюле: тубюнде эм баш жаякъларында. Тишлери бир къауум замандан ашалып тюшселе, аланы орунларына жангы тишле чыгъадыла. Алай бла пил 6 кере тиш алышындырады. Ал жанында кесиучю тишлери болмайды. Азыу тишлени жанында тишле уллу ёседиле эм алгъа узун чыгъадыла, алагъа **бивни** дейдиле. Пилни терисини къалынылыгъы 3 см болады, териси жаланды. Пилле 70–80 жыл жашайдыла, бала табарча пилле 17–20-жыллыкъларында боладыла. Пил бууазлыгъын 22–24 ай жүрютеди. Пилни жангы туугъан баласы 90 кг тартады, узунлугъу 1 м болады.

Пилле терек бутакъла, чапыракъла, терек къабукъла, жумушакъ тамыр-

ла эм кёгетле, жаш бамбук, кырдык ашап жашайдыла. Ашарыкъ затларын хоботу бла жыяды, терек аударургъа тюшсе уа – уллу тишлери бла аударды. Сууну, хоботу бла алып, аузуна къуяды. Ашарыкъ излей, суткадан 100 км чакълы жорюйдюле – тик таулагъа ёрлейдиле, терен агъачлада, жипиледе арсарсыз жорюйдюле, сууда уста жюзедиле. Сюрюуле бла жашайдыла. Адамла пиллени бек къырадыла. Пиллени эти ашаргъа жарайды. Пилле адамгъа тынч жууушадыла, анга къуллукъ этедиле.

Азия эркек пилни бийиклиги 3,2 м, тишисини 2,7 м болады, 5 тонна тартады. Мангылайлары артха ауаракъды, къулакълары гитчеледиле. Эркек пиллени уллу тишлери бек уллу ёсюпдюле, узунлукълары 2,5 м болады, ауурлукълары хар бирини 75 кг тартады, асламысына тиши пиллени аллай тишлери болмайды.

Пилле Индияда, Пакистанда, Бирмада, Таиландда, Вьетнамда, Шри-Ланка айрыкамлада эм Суматрада бардыла. Калимантан айрыкамгъа пилни адамла келтиргендиле. Аркъасында 600 кг чакълы жюкню ташыргъа болады, неда буруну бла 500 кг тартхан томуроуланы узакъ болмагъан жерлеге ташыйды.

Африка пил – Африканский слон

Африка пил жер юсюнде жашагъан жаныуарланы бек мазаллысыды. Къарт пиллени ауурлукълары 7,5 т болады, ал бёксюмюню бийиклиги уа 4 метрге жетеди. Алай, ол уллулугъуна да къарамай, ала бек терк жорюйдюле. Ол бек уста жюзеди, суу башында жаланда мангылайы бла бурунуну къыйыры кёрюнедиле, тёшлеге къыйналмай ёрлейдиле, къаяла ичинде да кеслерин эркин жорютедиле. Пиллени сюрюулери сейирликди: бир тауушсуз, ала хансланы жырып ётедиле, бир кечеге онла бла километрле барыргъа боладыла.

Африка пил Сахараны тюп жанында жашайды. Эртте заманда пил Шимал Африкада да кёп болгъанды, алай бусагъатда ала анда жокъну орунундадыла. Энди аланы жаланда Угандада кёрюрге боллукъду.

Пилле бир бирлерин таныйдыла, къоруулайдыла, жаралы болгъан нёгерлерине болушлукъ этедиле, аны къоркъуусуз жерге элтген кезиулери болгъанды, балаларын да бирге сакълайдыла.

Пилле бир бирлери бла бек аз туююшедиле. Туююш жаланда бир тюрюлю ауруудан ауругъан неда уллу тиши сынган пил огъурсуз болгъанда болады. Алай ауругъан пилле, сюрюуден айырылып, башха айланадыла. Тиши сынган пил адамгъа окъуна къоркъуулуду.

Адамдан сора, пилни душманы жокъду. Носорог Африканы экинчи мазаллы жаныуарыды, ол пилге жол къояды, алай урушургъа иш тюшселе уа, ол хорлайды.

Индия пил – Индийский слон

Индия пил Африка пилден гитчеди. Бек уллу индия пилни ауурлугъу 5 тоннадан озмайды, ал бёксюмюню бийиклиги уа 2,5–3 м болады. Индия пиллени экишер уллу ал тишлери кёз тюплеринден чыгъадыла, ол жаланда

эркеклеринде болады, ала африка пилленикиледен 2–3 кере гитчедиле, 20–25 кг ауурлукълары болады. Кийик пилле Индияда, Пакистанда, Бирмада, Суматрада, Шри-Ланкада тубейдиле.

Индия пил африка пилден эсе агъачда кеп жашайды. Ол жарыкъ жерлери да болгъан къалын агъачлада жашаргъа бек сюеди. Жайда ала Гималай тауланы агъачларында да тубейдиле.

Кийик индия пиллени асламысыны 10-су–20-сы бирге айланадыла, алай, кеслери алларына айланган пилледен сора да, 100-юсю эм андан кёбюсю бирге сюрюу болуп да жашайдыла. Сюрююню 30% эркеклери, 50% тишилер, 20% тёлюлери болады. Хар сюрюуде бир къарт ана болады, барысы да анга бой саладыла.

Пилле 20–21 айдан бир неда эки бала табадыла, 90 кг ауурлугъу бла. Индия пил бала табарча 8–12 жылдан болады эм 60–70 жыл жашайды.

Индия пил, африка пилден эсе къолгъа тынч юйренеди, адамгъа иште иги болушады. Пилни аркъасында 4 адам эм иеси сыйынып барады.

Пилле зоопарклада хазна тёлю бермейдиле, аланы санларыны кёбейиую жаланда кийик жаш пиллени хайырларындан болады. Кийик пиллени юй пиллени хайыры бла да тутадыла. Кеп болмай Индияда, Бирмада эм Кыбыла-Кюнчыгъыш къыраллада юй пилле он мингле бла саналып болгъандыла. Бусагъатда аланы санлары азая барады. Пилле, ёлгенлерини сюеклерини юсюне келип къалсала (Африкада аланы къырыу кеп болгъаны себепли, 2–3 кюннге ол сюекледен уллу тебе къуралады), хар пил сюекни ийисгеп, буруну бла бутун неда иегисин алып, он метрлеге узакъгъа элтип, не чунгур жерледе, не юлкуюле тубюне букъдурадыла. Аны жаланда уллу башы къалады, браконьерле уллу тишлерини сюеклерин алгъандан сора. Алай бла, дунияда пилле ёлгенлерин «асырагъан» жангыз тюрлю жаныуарладыла, адамдан сора. Бу затны адамла, къуру керюп къоймай, плёнкагъа окъуна алгъандыла.

Пиллени бир бирге болушлукъ этиулерини, кеслерини сюрюулери ючюн къайгъырыуларыны юсюнден кеп хапар жюрюйдю.

ТЕНГИЗ ЖАНЫУАРЛА – МОРСКИЕ ЖИВОТНЫЕ

Суу анасы – Ламантин

Суу анасы эринчек, мытыр, жалан терили, ушагъысыз жаныуарды. Кёзлери да, инжилеча, гитчечикле. Аны юч-тёрт метрлик саны, семизден, тегерек болады эм 500 кг чакълы тартады. Ламантинни арт аякълары, къанатлары жокъдула. Аланы орунуна уллу зугул, кенделен къанаты барды. «Ал аякълары» уа жюзюучю къанатлагъа айлангандыла.

Бу жаныуарны терисини къалынлыгъы 5 см болады эм къуруда къабукъланганлай турады, ол тынч жаныуарны юсюнде кеп тенгиз залыла кечинедиле.

Ол ашха бек жутду. Суткагъа центнер жарымы ашаргъа керекди. Ал аякълары-къанатлары бла ол, жюзюп айланган тенгиз жылмыланы тутуп, суюп жутады

Суу анала сууну юсюн жапхан **гиацинт** хансланы ашайдыла эм Нил сууда кемеле жюрюрча этедиле. Флорида штатда эм Гайананы правительствосу, каналны жапхан гиацинт хансланы ашатыр ючюн, ары аланы ийгенди. Эки суу анасы 17 ыйыкгъа игида кенглиги болгъан каналны 1600 метрин ол хансладан ариулагъандыла.

Бу жаныуарла ийисни арталлыда ангыламайдыла, алай къулакълары уа не аз шыхыртны, тауушну да терк эшитедиле, къоркъсала уа, сууну теренине кёмюледиле.

Жер юсюнде суу анасы къарыусузду, алай суу тюрюнде уа, къуйругъу бла сууну ура эм эки аягъы бла сууну жыра, ариу жюзеди.

Бу жаныуарны дагъыда бир сейирлиги – чархыны къуралыуу ауур санлыды, ол а суу тюрюнде, ёрге къалкъмай, терен болмагъан жерледе кёп жатаргъа онг береди. Ашаргъа ол не танг жарыгъында не да ашхам къарангысында чыгъады.

Гиацинтле бла кюрешде адамла бу жаныуарланы эркин хайырланьргъа боллукъ эдиле, алай аланы санларын кеслери азайта барадыла: аланы этлери ючюн не да сейирликге ёлтюредиле. Суу анасыны кесин сакъларгъа мадары жокъду – не тишлери, не ал тишлери болмайды.

Кертиди, къуйрукъ къалагъы уа аны бек къарыулуду. Анга шагъатлыкъ чабакъчыла этерикдиле: ала жукълап тургъан суу анасына тийгенде, ол аланы къайыкъларын аудурургъа эм къарыулу чабакъ ауланы жыртыргъа да болады. Алай ол жаланда кесине къоркъгъандан этерге боллукъду.

Суу анасыны къанлы жаулары да азды: кайманла, жыртыхыч чабакъла, тутуй къушла эм аллигаторла. Ала да асламысында бек гитче не да ауругъан жаныуарлагъа чабадыла.

Эркек эм тиши суу анала терен болмагъан суулада къошуладыла. Бууазлыкълары 6 ай болады деп умут этедиле. Жангыз балалары къуйругъу алгъа бурулуп тууады. Анасы баласындан айырылмайды эм анга 18 ай сют ичиреди. Уллу болгъаннга ала 3–4 жылдан тергеледиле, узунлукълары 2,5 м болгъанда.

Тенгиз ийнек – Морская корова

Бу юйюрге жангыз бир жаныуар киреди – тенгиз ийнек не да **стеллер**. Георг Стеллер – экспедицияны доктору – 1741 жылда бу жаныуарны кёрген эм тинтген адамды. Аны жазгъанына кёре, ёлтюрюлген ийнекни узунлугъу 752 см, ауурлугъу 3,5 т болгъанды. Жаныуарны ал жаны тюленьге, арт жаны уа чабакъгъа ушайды (къуйрукъ къуралыуу бла). Кёнделен айланган къуйрукъ къанаты бек кенг эди, къыйырлары къысха, жыйырмакъ, териси къарт эмен терекни къабугъуна ушай эди. Метр бла жарым къанатлары-аякълары эки жикли эдиле, къыйырларында уа ат туякъларгъа ушагъан затлары бар эди. Тишлери арталлыда жокъ эди. Ашарыкъны – тенгиз хобустаны – ол ауузунда тынгылауукъ эм тюрп жаягъында эки акъ хыртлы кемирчеклери бла чайнайды. Эринлеринде тауукъну тюрклерича тюрклері бар эди. Къой кёзлеча, гитче кёзлерини кирпичлери жокъ эди. Бек гитче къулакъ тешиклери тери къатларыны ичинде кёрюнмей эдиле. Ёшюнюнде, эки къанаты-аягъы, тюрюнде эки эмчеги бар эдиле, узунлукълары 5 см болгъан, тартсанг, аладан къалын эм жаулу сют чыгъады. Тенгиз ийнекле 2 минг ийнекден къуралгъан сюрюуле бла Командор айрыкамла-

да – Беринг эм Медныйде жашап болгъандыла. Бу ийнекле сууну жайыу жеринде, жагъалада жашагъандыла. Жагъагъа асыры къаршы келгенден, алагъа къолунг бла окъуна тиерге боллукъ эди. Ала битеу заманларын аш излеуде ашыра эдиле: ашыкъмай, аякълары бла тенгиз хобустаны жыртып, къуруда аны чайнап тургъандыла. 4–5 минутдан ала, бурунларын суудан чыгъарып, ат пырхылдагъан таууш этип солугъандыла. Тенгиз ийнекле суугъа кёмюлмегенде, аланы аркъалары, къабыргъалары суудан ёрге чыгып болгъанды. Чарлакъла, аланы аркъаларына къонуп, терилерини жыйыртмакъларындан кит битлени чыгъарып ашайдыла.

Тенгиз бугъаланы тишилерине уллу суймекликлери болгъанын кёргендиле: эки кюнню ичинде эркеги ёлген тиши ийнек аны къатына келгенлей тургъанды. Тенгиз ийнекле сууда аркъаларына жатып солуйдула.

Стеллерни биринчи нёгерлери тенгиз ийнекни жауун чёмючле бла, жи-йиргенмей, ичип тургъандыла, эти уа иги тана этге ушай эди.

Беринг, Командор айрыкамланы ачхандан сора, тенгиз ийнеклени къырыргъа кёп адам жюрюгенди, алай аланы асламысы, уучуланы къолуна тюшмей, суу тюбюнде жараларындан ёлгендиле. Аланы къырып 1868 жылда бошагъандыла. Алай болмаса, аланы тенгиз хайыуанланыча хайырланыргъа боллукъ эди.

ЁЗЕН ЖАНЫУАРЛА – СТЕПНЫЕ ЖИВОТНЫЕ

Ёзен тапир – Степной тапир

Ёзен тапир тапирлени юйюрюне киреди, бирси тюрлюлеринден эсе уллу эм кенг жайылгъан хайыуанды Къыбыла Американы агъачларында, Амазонка суудан Парагвайгъа эм Шимал Аргентинагъа дери жашайды.

Ёзен тапир исси хауалы агъачлада жангыз кеси айланган, бек сахеник хайыуанды. Тапирле суу жагъаладан узакъ жашамайдыла, кюн къызыуда сууда ургъуйладан къачып жатадыла. Суугъа жюрюген жоллары белгилиди, бир жол бла жюрюйдюле. Алай, къоркъуу болса уа (баш душманлары ягуарды), ала къалын чыгъаналаны ичи бла терк окъуна думп болуп кетедиле.

Ашагъан тереклени, къултелени жангы чапыракъларын, мырды, суу, жайлыкъ хансланы, кёгет эм битимлени этеди.

Тапирле жыйыны бек иги ангылайдыла, къулакълары не аз шыхыртны да иги эшитедиле, алай кёрген а иги эталмайдыла.

Эл къатында себилген нартюххе, бал тростниклеге, мангогъа, какаогъа чабыууллукъ да этеди.

Хар 15 айдан бир бала табады. Балаларына бек иги къарайды. Балалары адамгъа бек терк жууушадыла, алагъа сабийле миннген окъуна этедиле, адам къолунда ала 30 жыл жашайдыла.

Суматра мюйюзбурун – Суматранский носорог

Суматра мюйюзбурун атланы къауумуна киреди. Бек узун мюйюзбурунну узунлугъу 1,59 м чакълы болады. Мюйюзбурунланы терилери жаланды, тюгю жокъду, къуйрукъ къыйырындан сора. Мюйюзбурунла сюрюу болургъа суймейдиле, болсада гитче юйюрле бла да жашайдыла.

Мюйюзбурунла кёп тюрлю боладыла: аланы къарасы эм агъы Африкада жашайдыла, эки мюйюзлери барды. Азияда жашагъан юч тюрлюлери, индия эм яван мюйюзбурунла, бир мюйюзлюдюле, суматра мюйюзбурун эки мюйюзлюдю.

Мюйюзбурунла къурода кырдык бла кечинедиле, тынч жюрюйдюле, кишиге чапмайдыла, бек сабырдыла. Алай, аланы къогъузтсанг а, бек ачыуланадыла. Сагъатха 48 км теркликде чабадыла, мюйюзлери бла урадыла.

Суматра мюйюзбурун бек гитчеге саналады, жарым тонна ауурлугъу барды. Акъ мюйюзбурунла – юч тонна бла жарым чакълы тартадыла, ал бёксюмюню бийиклиги 2 метрге жетеди.

Тиши мюйюзбурун бир бала табады, аны къарынында жыл бла жарым жюрютеди, туугъандан сора да, жети жылгъа дери кесинден айырмайды.

Мюйюзбурунланы къолгъа юйренгенлери 50 жылгъа дери жашайдыла.

АТЛА – ЛОШАДИ

Гурхар – Зебра

Гурхарла артыкъ уллу болмагъан къолан ызлыкълы кийик атладыла, аланы узунлукълары 2–2,4 м, ал бёксюмюню бийиклиги 1,2–1,4 м, къыйырында узун тюклери бла къуйругъу 45–57 см, ауурлугъу 350 кг болады. Акъсылдым эм къонгуруракъ терисини юсюнде кёндеден баргъан къара, къара-къонгур тамгъалары барды.

Гурхарла уллу болмагъан жылкы сюрюуле болуп жашайдыла, ала сурахайланы ызларындан айланадыла. Гурхарла, атлача, терк чабалмайдыла. Ала кийикдиле, огъурсуздула, жауларына чапханда, тишлери бла къабадыла эм ал аякълары бла урадыла. Табийгъатда аланы баш жаулары асланды. Африкада жашагъан адамла гурхарланы терилери эм этлери ючюн кёп кырадыла.

Зоопарклада гурхарла иги айныйдыла эм орталыкъ климатны иги кётюредиле.

Пржевальскийни аты – Лошадь Пржевальского

Бу кийик атны биринчи кере жолоучу эм тинтиучю алим Н. М. Пржевальский 1879 жылда Къытайны Монголия бла чегинде кёргенди. Ол Кюнбатыш Къазахстаннга дери жайылып эди, алай аны саны, аздан-аз бола, бусагъатда уа жокъну орунундады. Зоопарклада аладан бусагъатда 600-ге жууугъу жашайды.

Ол таза да атды: ауур башы, мазаллы санлары, базыкъ боюну, къарыулу аякълары эм уллу болмагъан къулакълары бла.

Тюрсюню къум бетли сарыды неда жугъур-сарыды, къарын тюбю акъсылды. Жалкъасы бла къуйругъу къара-мор тюрсюнлюдюле, аркъасыны узунуна жалкъасындан къуйрукъ башына дери къара-мор ызлыкъ барады.

Жухлары акъды. Жайда тюгю къысхады эм тюрсюню жингилди. Къыш-хыда тюгю узунду, къалынды эм тюрсюню да жайдан эсе мутхузуракъды.

Юй ат – Домашняя лошадь

Юй хайыуанны – атны бек алгъа къайдан чыкыгъаны толу ачыкъланмагъанды. Аланы юсюнден биринчи билдириуле Месопотамияда эм Гитче Азияда бизни эрадан 3000–2000 минг жыл алгъа айтылгъанды, болсада ала андан 5000–6000 жылдан алгъа, адамгъа юйюрсюннгендиле эм юй хайыуанлагъа саналгъандыла. Аланы, биринчи болуп, кийик атладан къыбыла Сибирьде, Монголияда, Къазахстанда къолгъа юйретгендиле. Бек алгъа аланы этлерин, терилерин хайырланыр ючюн тутхандыла, артдаракъда аланы уугъа баргъанда, урушда, артда уа ишчи кюшча хайырланып башлагъандыла.

Бусагъатда атланы эки уллу къауумгъа юлешедиле: шималдагъылагъа эм къыбыладагъылагъа. Къыбыладагъыла ариу санлы, узун аякълы, жюрюшлю, минерге жараулула (арап, дон, ингилиз ариу къанлыла, ахалтекин атла); шимал атла алашаракъ, къарыулула боладыла (кюнчыгъыш, сибирь атла, барабансон, владимир атла). Къумалы болмагъан атлагъа белгили орловчу жоргъала, къыргъыз, терек тюрлюлери киредиле. Къабарты-Малкъар атла ат спортда уллу жетишимлеге жетгендиле. Атла бюгюн да адамны жашауунда магъаналы жерни тутадыла.

Арап къумалы ат – Арабская породистая лошадь

Арап ат уллу туююдю, алай субайды, женгилди, аякълары къарыулудула, жюрюшлери ариуду, басымлыды. Тюрсюнлери акъ, тор эм акъсыл жугъурдула.

Арап къумалы ажирлени Карпатлада, Кавказда, Орта Азияда атланы къумаларын игилендириуде хайырланадыла.

Ахалтекин къумалы ат – Ахалтекинская породистая лошадь

Ахалтекин ат эрттеден бери туркмен халкъ чыгъаргъан къумалы атды. Къызыу эм къургъакъ жерледе жашаргъа юйреннгенди. Ахалтекин атла ариулукълары, субайлыкълары эм ариу къымылдаулары бла белгилдиле. Боз бетли, акъсыл, кёксюл, моргъул, алтын бетли боладыла. Желкесине дери бийиклиги 154–157 см, кёкюрегини кенглиги 163–173 см, инчигини – 18–19 см болады.

Быллай атланы Туркменияда, Къазахстанда, Россияда чыгъарадыла. Бек иги къумалы атла Ашхабад ат заводда, Терский, Ставропольда, Къазахстанда заводлада чыгъарадыла.

Башкир къумалы ат – Башкирская породистая лошадь

Башкир къумалы атла уллу туююдюле, къарыулу санлыдыла, бийик туююдюле, сау жылны жылкъыда жюрюрге, кечинирге боладыла.

Тюрсюнлери асламысына тор эм сары-тор боладыла. 370–420 кг жюк тартадыла, кеси ауурлугъундан этге 50–54% чыгъады. Байталлары сютлю-дюле: суткагъа 8–10 л сют бередила, андан а кымыз этедила. Къарыулу башкир атланы эл мюлкде, транспорт ишледе, минерге эм жюк ташыргъа хайырланадыла. Жегилгенде (арбагъа), 3 т жюкню тартадыла. Къуманы ишчи, сютлю, этли жаны бла игилендириу иш барады.

Буденный къумалы ат – Буденновская породистая лошадь

Бизни къыралда 1921–1948 жыллада чыгъарылгъан атды. Буденный къумалы атла уллудула, ариу санлыдыла, таза къанлы къумалы атланы белгилерин жюрютедиле. Алтын-саргъылдым, моргъулдум эм бирде тор эм къонгур тюрсюнлю боладыла.

Елчемлери: ал бёксюмюню бийиклиги 162,2 см (байталларыны 161,8 см), саныны узунлугъу 163,5 см (163,3 см), кёкюрегини ёлчеми 186,0 см (189,4 см), инчигини ёлчеми 20,5 см (20 см) болады. Ажирни ауурлугъу 550 кг, байталны ауурлугъу 500 кг болады.

Атла иер тубюнде, женгил транспорт жегилиуде эм ат спортда хайырланадыла. Ишге къатылыкълары эм тёзюмлюклери бла айырмалыдыла. Чариледе гиртчиликлери бла бирси ата журт атланы хорлайдыла.

Буденный къумалы атланы Ростов областъда, Краснодар, Ставрополь крайлада, Къазахстанда, Украинада, Молдавияда, Узбекистанда, Къыргъызстанда къумалы ат заводла ёсдюредила. 1969 жылда бизни къыралда бу къумалы атланы саны 84,2 минг болгъан эди.

Эшек – Осёл

Юй эшеклени къуралыуларына, эштада, сомалий эм нубий эшекле себеп болгъан болурла. Кийик эшеклени къолгъа юйретиу 5–6 минг жыл мындан алгъа Египетде эм Эфиопияда башланнганды. Юй эшекле атладан алгъа адамгъа юйреннгенлери себепли, ала адамгъа улоулукъ этип тургъандыла. Ала Орта Азиягъа, Къыбыла Европагъа, Франциягъа бек эртте келгендиле эм алада бек хайырлы хайыуанлагъа саналгъандыла. Къызыу жерледе эшекле атладан эсе бек керекли улоудула: ала къарыулу эм тёзюмлюдюле, аланы аш бла жалчытхан къыйын туююдю, ауруулагъа чыдамлыдыла эм кёп жашайдыла. Женгил жюклени ташыуда, эл мюлк ишлени толтурууда эшекле бюгюн да кеслерини магъаналарын тас этмегендиле.

Эшекле бирге жазда неда жайда къошуладыла эм 12,5 айдан бир гылычукъ табадыла, анга 6 ай сют ичиредила. Юч жылгъа жегерча болады.

Эшекни чыкгъан жери Африкада, бусагъатха дери да анда кийик эшекле жашайдыла. Эшек Египетден эм Эфиопиядан Азияны эм Европаны къыралларына жайылгъанды.

Къадыр – Мул

Эшек бла атдан туугъан гылыугъа къадыр дегенлери белгилиди. Къадырла тёлю бермейдиле, жаланда мингден бири бала табады. Къарыулары уа ат чакълы болады. Ишге бек тэзюмлюдюле. Алгъын къадырланы кёбейтирге артыгъыракъда Францияда, Грецияда, Италияда, Ал Азияда эм Къыбыла Америкада уллу магъана бергендиле, аланы миллионла бла ёсдюргендиле.

Жюк ташыгъан хайыуанды.

ТЮЕЛЕ – ВЕРБЛЮДЫ

Тюе – Верблюд

Сингир аякълы хайыуанды, тюелени юйюрюне киреди. Эки тюрлюлери болады: бир тэшлю, неда **дромадер**, ал бёксюмюню бийиклиги 210 см, тюрсюню къызгъылдым-кёксюл болгъан эм эки тэшлю, неда **бактриан**, бийиклиги андан алашаракъ, тюрсюню къаралдым-къонгур болгъан.

Азияны къумларында, Монголияда кёп тюбейдиле, мылы, сууукъ жерледе жашамайдыла. Бирсиле ашамагъан хансланы ашайдыла, сууну аз ичи кечиналадыла, тузлу сууну да ичедиле. Бирси ышныр этиучю хайыуандан башхалыгъы – баш эрини экиге бёлюнюдю. Жатханда, тобукъларыны жерге жетген жерлери берчле боладыла.

Юйюрсюннген уллу тюе 500–800 кг тартады. Бала 3–4 жыл жетгенде табып башлайдыла, бууазлыкълары дромадерледе – 13 ай, бактрианлада – 14 ай болады, 18 айгъа дери сют эмизедиле. Тюеле сюрюу болуп жюрюйдюле, кюндюз отлап, кече ышныр этедиле. Бир ызгъа 10 челек суу ичерге боладыла.

Тюе кесини ауурлугъуну жарымы чакълы бирни аркъасында элталады, кюннге юсюнде адамы бла 100 км барады, сагъатха 10–12 км жюрюйдю. Жашагъан 30–40 жыл этедиле. Тюеден сют, эт, жюн аладыла. Тюени сютюнден кымыз этедиле. Дромадерле жылгъа 2000 кг сют, арвана – 4000 кг (жаулулугъу 4,5% болгъан), бактрианла 750 кг сют (жаулулугъу 5,4% болгъан) бередиле. Этини татыуу тууар этден башха туююдю. Кесгенде, 50% этге чыгъады. Жюнюню 85% къууду, андан жюн жабыула, жюн къумачла этедиле. Бактриандан 5–10 кг, дромадерден 2–4 кг, къалмукъ тюеден къыркъгъан жюнлери 13 кг болады.

Эки тэшлю тюе – Двугорбый верблюд

Бу уллу хайыуанды, узун боюну эм сыртында эки уллу жау тэшю барды. Саныны узунлугъу 250–360 см, бийиклиги 180–210 см, къуйругъу 50–58 см, ауурлугъу – 450–690 кг болады.

Монголлула эки тэшлю кийик тюелеге **хавтагай** деп атагъандыла эм ала Гобиден Орта Азиягъа эм Къазахстанга дери жайылыпдыла. Бусагъатда аллай 500–800 кийик тюе юлкюлю, терен къумлада жашайдыла. Къыш-

хыда ала 300–600 км кыбылагъа, тау этеклеге, кёчюп, желледен, сууукъладан апчымазча, акътереклени къатларында орналадыла. Хавтагайла кёкен, къара наныкъ, сохан, саксаулну жаш бутакъчыкъларын ашайдыла.

Кийик тюеле, ичерге суу тапмасала, узакъ жерлеге кёчедиле, ашарыкълары кёп окъуна болса да. Суу излей, бир кюннге 80–90 км барадыла. Солургъа ачыкъ жерледе жатадыла, узакъдан окъуна душманларын кёрюр ючюн. Тюелени кёзлери бек жютюдюле, ала, 1000 метрден окъуна адамны неда машинаны кёрюп, отлагъанларын кёюп, боюнларын узатып сагъаядыла.

Тюеле 5-си–9-у бирге жашайдыла: аталары-аналары, балалары. Аллай сюрюуге башчылыкъ тамата эркек тую этеди. Юйюр къурагъан заманда, эркек тюелени араларында уллу урушла-туйюшле боладыла: ала, жауларын боюнлары бла басып, аудурургъа кюрешедиле, бир бирлерин къабадыла, башлары бла, ал аякълары бла урадыла. Бууазлыкълары 13 ай болады. Юй тую баласына бир жылдан артыкъгъа сют ичиреди. Тюени сютю бек татымлыды, аны 6,4% жауду, 4,5% сют бал тузду, кългъаны да адамны чархына бек керекли затладыла.

Монголияда Уллу Гоби заповедник къуралгъанды, болсада была дуниядан къурургъа къоркьюу барды, аны себепли Къызыл китапха жазылгъандыла.

Лама – Лама

Лама – уллу, къарыулу жануарды, бир тёшлю тюелени къауумуна киреди. Уллу ламагъа 50 кг жюклейдиле. Ол жюкню лама кыйын ташлы жоллада бир кюннге, арымай, 25 километрге дери элтеди. Тиши ламалагъа жюк кётюртмейдиле, жюнлерин кыркъадыла. Ламаны бизни эрагъа дери 2000–2500 жыл мындан алгъа Перу кыралда кългъа юйретгендиле.

Ламаны сютю бла хайырланадыла.

ТОНГУЗЛА – СВИНЬИ

Тонгуз – Свинья

Бу эки гышмылы, ышныр этмеучю, эт, жау, тери берген юй хайыуанды. Бек иги эшитген, ийисни бек сезген, иги жюзе билген, алай кёзлери иги кёрмеген хайыуанды. Эл мюлкде уллу хайыры барды: мегежин бир ызгъа 10–12 бала табады. Коштла 13–15 айдан кеслери да бала табарча боладыла, жангы тёлю берип башлайдыла.

Дунияда 100-ден артыкъ тюрлю тонгуз жашайды. Бизни кыралда тонгузланы 5 тюрлюсю тубейди, ала барысы да алаша, токъ санлыдыла. Башы бек уллуду, алгъа созулупду. Къулакълары узундула, жалпакъдыла. Кёзлери гитчедиле, жухуну кыйыры чортду. Териси зыбыр, кысха тюк бла жабылыпды, кышхыда узунуракъ эм къланыракъ болады. Тюрсюню саргъылдым-мордан акъсылдым-къарагъа дери болады.

Госта тонгуз – Карликовая свинья

Госта тонгузла, Гималайны тийрелеринде жашагъанла, кырылып бошалгъаннга саналып тургъандыла. Аланы Индияны Ассам деген штатында битеу 1970 жылда излеп тургъандыла. Ахырында бу жерли адамла бир ненча тонгузну, тутуп, илму кзулукчулагъа бергендиле. Ала, керти да, бек гитчечикледиле. Аланы бийикликлери 25 см, узунлуклары жухундан куйругуна дери 60 см; кзулаклары уллу туююлдюле, туюсюздюле; куйругу гитчеди, туюдю, гылыу чычханны куйругуна ушайды эм жукъа тую бла жабылыпды; туюсюню тот-мордан къарагъа дери болады, туюю зыбырды, жукъады.

Белгили шарты – мегежинни 6 эмчеги барды (12 орунуна). Госта тонгузла суюрю болуп жашайдыла, суюрюде бек аздан тёртую болады.

МАМУЛЕСЛЕ – БЕГЕМОТЫ

Мамулес – Бегемот

Табийгъатда мамулес жаланда Кюнчыгъыш эм Ара Африкада сакъланганды.

Мамулес тегерек, мазаллы теммекли, кысха аякылы жаныуарды. Боюну хазна жокъду, кезлери эм гитче кзулак тешиклери теппеси табададыла. Ол а мамулесге, кеси сууда тургъанда, тегерекни кергенлей туругъа онг береди. Уллу мамулеслени ауурлуклары 3000–3200 кг тартады, ал бексюню бийиклиги 165 см болады. Мамулесни терисини туюю жокъду, алай берчледен а толуду. Ол берчле аны кызызулукдан сакълайдыла. Кызыгъылым бетли берчле иссиликден кызыгъанда неда кургакъсыгъанда чыгъадыла.

Мамулесни ауузу кенгди, тишлери уллудула, тышына чыкыгъан тишлерини узунлугу 64,5 сантиметрге жетеди.

Мамулесле терен болмагъан, тегереги битимледен бай болгъан суу тохтагъан жерлени сайлайдыла. Жюзерге, суугъа кемюлюрге бек устадыла, суу туююнде солумай 4–5 минут турадыла.

Ол ашашлы жаныуарды, ашагъаны чархына иги сингеди.

Мамулеслени жашаулары бир низамда барады: кюн жарыкда ала сууда кечинедиле, жагъалада жукълайдыла, солуйдула, кюн батханлай а, кутерге чыгъадыла. Аланы кутерге барыучу, суугъа жуюучю жоллары белгиледиле. Ол жолланы чеклерин ала кеслерини кир тебелери бла белгиледиле, тебелени бийикликлери 1 м, кенгликлери 2 м болады. Аланы кирлерини жерни байкыдырыуда эм сууда чабакъланы айнытыуда уллу магъанасы барды.

Мамулесле дайым бир жол бла жуюю, жерни теплеп, энишге терен етедиле, кюркчуу болса, аллай жоллары бла, паровоз кибик, терк чабып кычадыла.

Тиши мамулесле бала табарча 9 жылдан боладыла, эркекле уа 7 жылдан уллугъа тергеледиле. Мамулесле 40 кюнден 45–50 килограмм тартхан бир

бала табадыла, туугъан кюнюнэ экинчи кюнюнде ол анасыны ызындан айланады. Анасы баласын бирси нёгерлеринден къаты сакълайды, малтап къоймасынла деп къоркъады. Болсада жаш мамулесле асламысында асланлагъа, леопардлагъа, гиена итлеге азыкъ боладыла. Сарыуекле мамулеслеге чапмайдыла. Жаш балаланы 20% биринчи жылларында къорайды, алагъа 30–40 жыл болгъанда уа, къоранч 6% болады. Адам къолунда ала 50 жылгъа дери жашайдыла.

Африкада мамулеслени сакълар ючюн къуралгъан жерледе, аланы санлары кёбейип, жерни хансын къурутхандыла, артда алагъа ашаргъа кырдык табылмай къалгъанды, артха айландырып, аз этер ючюн кюреширге тышгенди. Бирси гышмылы жаныуарлача, ала башха жерге кёчалмайдыла, отларгъа кырдык табалмасала, кырылып къаладыла.

Бусагъатда, бу жаныуарланы санлары бек кёп болмаз ючюн, аланы жайылгъан жерлеринде эсеп бла санап къоратадыла.

Африкачыла мамулеслени этин ашайдыла, аны татыуу тана этге ушайды, тузларгъа, къакъларгъа жарайды. Эти семиз болмагъаны себепли, ол белоқдан байды, татымлыды. Бир мамулесден 520 кг эт, 30 кг эт жау, 27 кг бауур, 8 кг жүрек, 5 кг тил, 9 кг ёпке, 280 кг сюек чыгъады, териси 248 кг тартады.

Мамулесни териси да бек багъалыды, аны ийлерге 6 жыл кетеди. Андан сора, ол, таш кибик, къаты болады эм аны бла налмасланы окъуна сыйдамларгъа жарайды. Аны тишлерини багъалыгъын да айтыргъа керекди. Тишлерин сатардан алгъа, аланы, кислотагъа атып, тыш сарыларын кетереди. Андан сора аланы ючден бирлери къорайды, къалгъаны уа пил сюекден да ариу болады, магъана жаны бла уа пил сюекден да багъалыды, не ючюн десеги ол саргъалмайды. Эртте заманлада, мамулес тишледен адамлагъа тиш салып болгъандыла.

Госта мамулес – Карликовый бегемот

Бу мамулес гитче санлыды: аны ауурлугъу 250–260 килограммдан кёп болмайды, саныны узунлугъу 150 см чакълы, бийиклиги 77–83 см болады. Тишлеринде башхалыгъы – тюр жаягъында кесиучю тишлери жангыз экидиле. Терисини тюрю жокъду, къара-къонгурду. Госта мамулесле, Нигерияда эм Либериядан сора да, бусагъатда Гвинеяда, Сьера-Леоне, Кот-д Ивуар республикалада кенг жайылыпдыла.

Сууда эм жерде битимлени ашап, къызыу жерли агъачлада жашайды. Кеси аллына, кече айланады, жүрюген жоллары тоннельлеге ушайды, къоркъса, олсагъат суугъа ташаяды.

Европагъа мамулеслени 1912 жылда келтиргендиле.

Госта мамулесле 200 суткадан сууда угъай, жерде бала табадыла. Баласыны ауурлугъу 6 килограммдан артыкъ тартады.

Госта мамулес табийгъатда бек азды, чыкыгъан жери Нигерияда уа жокъну орунундады.

Бу жаныуар Къызыл китапха жазылгъанды.

БУУЛА – ОЛЕНИ

Буу – Олень

Буу женгил субай санлы гышмылы, узун, къарыуду аякълары болгъан, ышныр этген кийик халал хайыуанды. Бууланы мюйюзлери бирси жаныуарланы мюйюзлеринден башха тюрлюдю. Ала бууну башында сюек дуппурладан чыгъып ёседиле, хар жылдан тюшюп, дагъыда жангыдан чыгъадыла. Жангы ёсюп чыкыгъан мюйюзлеге **пантла** дейдиле, аланы ичи бла къан тамырла эм нервала барадыла, аны себепли ала бек сезимли затладыла. Сюеклери къатса, мюйюзлени терилери атылады эм тюшюп кетеди. Мюйюзлени юсюнде дуппурчукъла, ызлыкъла сакъланадыла – ала алгъын къан тамырла баргъан ызлыкъладыла. Хар жылдан бууланы мюйюзлерине бутакъла кшошула барадыла, къартайгъан бууланы мюйюзлерини бутакълары уа азая барады. Аны себепли бууну жыл санын мюйюзлерине къарап билирге болмайды.

Тюрсюнлери кеп тюрлю болады, алай кёбюсюню балалары акъсыл тамгълары бла туадыла. Буула Къыбыла-Кюнчыгъыш Азиядан чыкыгъандыла, 30 тюрлюлери барды.

Марал – Лань

Маралланы къайсы тюрлюсю да тамгълалы боладыла. Мюйюзлери ёрге айланышдыла, къыйырларында бутакълары кенгнге жайылып боладыла.

Алгъа маралла Жер аралы тенгизни тегерегинде къыраллада жайылып болгъандыла. Бусагъатда аланы Жангы Зеландиягъа, Къыбыла эм Шимал Америкагъа да жайгъандыла. Маралла Украинаны, Белоруссияны, Прибалтика къыралланы хауасына да жарашадыла.

Маралла жайда кырдык эм юкюлени чырпыларын ашап жашайдыла, каштанланы, чертлеуюклени, сангыраукъулакъланы ашайдыла; кышхыда терек къабукъланы ашайдыла эм жумушакъ бутакъчыкъланы къыйыр чырпыларын юседиле (тал, бусакъ, кюйрюч, къайын).

Жылдан бир неда эки бала табадыла, бууазлыкълары 7,5–8 ай болады.

Маралла мюйюзлерин апрельде тюшюредиле, август айгъа уа ала кереклиси чакълы бир ёседиле. 5–7-жыллыкъларында эркек маралланы мюйюзлерини жетип тохтагъан заманларыды.

Маралла 25–30 жыл жашайдыла.

Асыл буу – Благородный олень

Сют бла ёсген кийик эчкилени юйюрюнден, эки гышмылыланы къауумунданды. Уллу хайыуанды, ал бёксюмюню бийиклиги 150 см болады, ауурлугъу 300 кг чакълы тартады, субай санлыды. Жашаулу буу текени бутакълы мюйюзлери барды. Тишилери мюйюзсюздюле, къулакълары уллу, зугул формалыдыла, къуйрукълары къысхачыкъды. Балалары тамгълалары бла туадыла, уллуларыны тамгълалары жокъду неда аз билинедиле. Шимал

Африкада, Европада, Орта, Гитче Азияда, Америкада тубейдиле. Ёсюмлери, мюйюзлери кеп тюрлю боладыла.

Тамгъалы буу – Пятнистый олень

Ариу, женгил, субай санлы, кийик бууду.

Битеу керюмдюсю кыызгъылдым-сарыды, юсюнде тюрлю-тюрлю тамгъалары барды, ала кышда аз эсленедиле. Желкесинден башлап, куйрукъ башына дери сырты бла кьаралдым ызлыкъ барады. Тамгъалы буу кыбыла Азиядан эм Приморск крайдан кеп жерлеге жайылгъанды, аланы кеп жерледе хастанла салып ёсдюредиле. Сёз ючюн, Нальчик агъач-уучурукъ мюлкде ёсдюрюлген тамгъалы буула, аланы туугъан жерлерине ушаш болумлада жашайдыла.

Ала жылдан бир тёлю бередиле – бир неда эки улакъ табадыла, балаларын кьарынларында 7,5 ай жюрютедиле эм сют бла ёсдюредиле.

Тамгъалы буула чапыракъланы, жаш бутакъланы, терек кьабукъланы, кьултелени, кырдыкланы, кегетлени, жемишлени ашап жашайдыла. Сюрюле бла жашайдыла, алай текеге кьошулур заманларына дери башха жюрюйдюле. Буу текелени мюйюзлери жыл ортада тюшюп, аланы орунларына жангы мюйюзле чыгъадыла. Кьошулуу августдан октябрьге дери барады. 3-жыллыкъ буула тёлю берип башлайдыла. 20 жылгъа дери жашайдыла. Кюнчыгъыш Сибирьни, Узакъ Востокну заповедниклеринде кеп тубейдиле. Буулары Алтайда, Саянда, Забайкальеде, Узакъ Востокда жаядыла. Аланы кьатмагъан, жаш мюйюзлерин-пантларын кесип, малны ёлтюрмей, андан пантокрин эм башха дарманла этедиле.

Акъжух буу – Беломордый олень

Бу буу бирсилени бирине да ушамагъан, аз тубеген эм аз тинтилген, биринчи болуп Н. М. Пржевальский эслеген, кысха куйрукълу бууду. Ёсюмю орталыкъды.

Узун, иничке аякълыды, кысха, кенг жуху барды, кьулакълары уллудула, иничкедиле эм жютюйдюле. Туякълары бирси бууладан эсе эки кере уллудула. Текелерини мюйюзлери уллуладыла, кёбюсюнде беш бутакълы бла артха жалпакъ бурулудула.

Юсюнде тюгю жохарды, кьонгуруракъ-морду. Жуху акъды Куйругъунда акъ жери уллуду, арт бутларына жете.

Акъжух буу Кюнчыгъыш эм Шимал Тибетде жайылыпды. Агъачсыз таулада, 3500–5000 м бийикликде жашайды. Альпий биченликдеде 1–2 неда 20-сы бирге кютедиле. Аналары балаларын, экинчи улакъ тапхынчы, биргерине айландырадыла. Ол, бек аз кьалгъаны себепли, Къызыл китапха жазылгъанды.

Жур – Косуля

Кавказ жур европа журдан уллуракъды, сибирь журладан а гитчерекди. Узун аякълы, узун боюнлу, субай санлы кийикди. Башында ёрге ёсген мюйюзчюклери барды, куйрукъчугъу гитчеде.

Бизни жерледе Терек сууну жанында агъачлада жашайдыла, ашлары чапыракъ, бутакъ, бюрчюк, кёгетдиле.

Къабарты-Малкъарда, журланы санларын кёбейтир ючюн, иги онгла къуралыпдыла.

Сибирь жур – Сибирская косуля

Сибирь жур уллуракъды: узунлугъу 150 см, ауурлугъу 60 кг болады.

Азия Сибирьде, Байкал тийрелеринде Амур, Лена череклени жагъаларында, Шимал Къазахстанда, Тибетде, Тянь-Шаньда, Алтайда, Монголияда, Кореяда, Къытайда жайылыпдыла.

Журла ачыкъ агъачлада жашаргъа сюедиле, къалын, къарангы тайгагъа кирирге суймейдиле. Журла терек чапыракъла эм юлкую бутакъла, кырдык ашап жашайдыла, жазда мирзеулени, соханланы, тюрю-тюрю гюллени ашайды. Агъач кёгетлени къара эм къызыл ишхилдини, къой наныкъны, чыгъананы сюеди, дагъыда каштанланы, чертлеуюклени, чынар, бусакъ, тал, тукъузгю, жёге, къайын, эмен, кюйрюч тереклени урлукъларын да ашайды. Журла, керек болса, Енисейча, Амурча, уллу сууладан жюзюп ётедиле.

Европада журла асламысына бир жерде жашайдыла.

Текеге айланганда, эркек журланы орталарында къаты урушла бардыла, ол заманда аланы кёбюсю жаралы болады. Журла балаларын 9 ай къарынларында жюрютедиле, асламысына эки улакъ табадыла, бирде юч улакъ тапханлары да болады.

Журну къанлы душманы бёрюдю. Бёрюле алагъа къарлы къышлада халеклик саладыла. Европада эм Кърымда журлагъа тюлкюле да чабадыла. Гышмылы жаныуарланы ичинде барысындан да кёп журлагъа уугъа жюрюйдюле. Сибирьде, Узакъ Востокда, промышленностьда хайыры уллу болгъаны ючюн, жыл сайын кёп жур ёлтюредиле. Алай, ала закон бла сакланганлары себепли, аланы саны азаймайды.

Къандагъай – Лось

Къандагъай бусагъатда жашагъан бууланы бек уллусуду: уллу бугъаланы узунлукълары 300 см, ал бёксюмлерини бийиклиги 235 см, ауурлугъу 580–600 кг болады. Бирсиледен бу тыш къарамы бла игида башхады: бийик аякълары, мазаллы кёкюреги, артыкъ узун болмагъан тёммеги, гуппурбурун башы бла. Баш эрини игида ёсюпдю да, тюп эринини юсю бла эниште салынады. Уллу, кенг, къымылдауукъ къулакълары бардыла. Тамакъ тюплеринден эниште эки «сыргъа» (эт ёсгенле) салыныпдыла, аланы узунлукълары 25–40 см болады. Мюйюзлери къысхадыла. Тюрсюнлери къонгуракъ-къарады. Аякъларыны тобукъдан энишгелери акъсылды.

Бууланы 6–7 тюрюсю тюбейди, аладан бизде 4–5 тюрюсю, Шимал Америкада 2 тюрюсю жашайды.

Къандагъайла агъачлы жерледе, тал чырпыла ичинде, тюзде – баргъан сууланы жагъаларында, тундрада, къайын эм бусакъ ёсген жерледе жашайдыла. Таулада уллу ёзенлери кенг болгъан жерлени сайлайдыла.

Жайгыда къандагъайла бийик, къалын кырдыклы жерлени сайлайдыла, суйген ханслары кипрей, иван-чайды. Батмакълы, мылы жерледе ала суу битимлени ашайдыла. Къышхыда къандагъайла жаш терекчиклени, наратланы, бусакълны, къайынны, тукъузгюню чапыракъларын, зыгытларын ашайдыла.

Ала сагъат марда бла ашамайдыла, кюнден 5–6 кере кютедиле. Ока сууну къатында нарат терекли жерледе буула кѐп жыйыладыла, хар 1000 гектар жерде 1000 буу жашайды. Жайгыда ала тюзлеге жайыладыла.

Къандагъайла гитче къауумла болуп айланадыла. Суткагъа буу 35 кг чакълы битим ашайды, къышхыда уа 12–15 кг. Къандагъайла хар жерде тузлу суу излеп ичедиле, мысты топуракълны ашайдыла, ташланы жалайдыла. Теке бир эчкиге кѐошулады, алай заповедникледе уа 6–7 эчки бла айланыргъа да болады. Эчки 225–240 кюнден, апрельде–майда бир неда эки улакъл бала табды, алагъа 4 айгъа дери сют ичиреди. Бууну сютю бек кълынды, аны сютюню кълынлыгъы 13% дери жетеди, белоклары да 16% дери. Жангы туугъан балала терк ѳседиле эм кюз артына 120–130 кг, бирде уа 200 кг окъуна тартадыла. Мюйюзле экинчи жылларында чыгъады. Къандагъайла 20–25 жыл жашайдыла, алай аланы асламысы кѐп да алгъа кълырылады: къларлы жерледе ач айбула алагъа кѐп чабадыла, бууаз бууланы кѐп километрлеге кълуадыла. Къандагъайла балаларын кълаты сакълайдыла, ала, ал аякълары бла уруп, айбуланы ѳлтюрген кезиулери да аз болмагъанды. Къандагъайланы баш душманлары бѐрюдю.

Улакъл, сууукъл жаз башын кѐтюралмай, кѐп кълырыладыла, агъачда бутларын сындырадыла, сууладан ѳталмай жыгълыладыла.

Къандагъайны эти татлыды, териси жараулуду.

Буула адамгъа иги жууушадыла, сауулургъа юйренедиле, была фермалада 15 жыл жашайдыла, бала табадыла, иер тюбюнде 80–120 кг жюк элтедиле, чанагъа жегилгенде уа, 400 кг окъуна тартадыла. Алай бла буу фермала кълурауну, аланы айнытыуну уллу хайыры барды. Бууланы юйге, кългъа юйретген кълыйын болмагъанын буу фермада ишлегенле иги биледиле. Кийик буу улакългъа бир кере шешадан сют ичиргенлей, ол юйренип кълады. Ол сют ичирген адамны унутмайды. Сѐз ючюн, быллай бир иш болгъанды. Эркин сюрюу кютюлген жерде биржыллыкъл буу тас болгъанды. Эки жыл озгъандан сора, ол аны ѳсдюрген адамгъа тюбеп кълады эм, аны ауазын эшитип, кълатына чабып келеди, бетин, кълларын ийисгеп, жуху бла ашарыкъл болуучу хуржунун тюртюп-тюртюп башлайды. Ол адамны ызындан 10 км баргъанды эм аны бла жашаргъа кълалгъанды. Эки жылны кийик буула бла айланып тургъанлыкългъа, ол арталлыда кийик болмагъанды. Унамасанг, буу фермадан кетген къандагъайла фермагъа жашаргъа кеслери алларына кълайтып келгенлери да болгъанды. Алай бла бууланы юй жаныуарла, хайбуанлача юйретирге эм хайырланыргъа боллугълуна буу фермада ишлегенле тюшюнгендиле. Жаланда, буула жай иссини кѐтюралмагъанларын эсге алып, аланы кече ишлетирге керекди. Болсада буу фермалада кѐп малны аш бла кечиндирирге кълыйын болады: ала агъач, юлкую, ѳсген затланы бек кѐп излейдиле.

Шимал буу – Северный олень

Шимал бууну саны, боюну узундула, аякълары кълыхады. Бек гитче буула айрыкамлада эм тундрада жашайдыла, бек уллу буула уа тайгада эм кълыбыла Сибирини тауларында жашайдыла. Туякълары кълар кълазаргъа

жараулу, чолпу формалыдыла. Мюйюзлери бек уллудула, ала тишиледе, эр-леде да бардыла, аны бла шимал буу бирсиледен башхады. Ортада мюйюзю узунду. Къыш тюгю бек узунду, артыгъыракъда боюнунда. Бууну жюню бек жылыды. Аякъларында тюклери къысхадыла. Къыйыр Северни буулары акъсылдыла, агъачда жашагъанлары уа – къаралдымдыла. Россияда шимал юй буула бусагъатда эки миллиондан артыкъдыла, Европаны къыралларында эм Шимал Америкада уа – 700 мингдиде.

Юй буула къыш да, жай да кютедиле, алагъа адам аш бермейди, не тургъа жер къурамайды. Была ашаргъа жараулу не затны да хайырланадыла, къышхыда уа къарны 70–80 сантиметрге дери аякълары бла къазып, ашарыкъ табадыла.

Бууланы бууазлыкълары 192–246 кюн болады. Буу бала бир кюнден иги чабып башлайды. Анасы аны сютю бла кюз артына дери ёсдуреди. Баласы анасыны ауазындан таныйды.

Уллу эркек буула мюйюзлерин ноябрьде–декабрьде тюшюредиле, тиши-лери уа – майда–июнда.

Юй буула 25–28 жыл жашайдыла, жаш тиши буула 15–16 жылгъа дери тёлю бередиле. Арт жыллада белгиленгеннге кёре, шимал бууланы жаш мюйюзлерини дарманлыкъ кючлери тамгъалы эм акъсыл бууланы мюйюзлеринден кем туюлюдю.

СУРАХАЙЛА – ЖИРАФЫ

Окапи – Окапи

Окапи сурахайланы юйюрюне киреди, игида уллу хайыуанды: саныны узунлугъу 2 м болады, ауурлугъу 250 кг тартады.

Сурахайдан эсе муну боюну къысхады. Узун къулакълы, уллу кёзлюдю.

Тюрсюню къызгъылдым-къонгурду, аякълары акъдыла, къаралдым ызыкълары жауурунларында бла арт бёксюмюнде кенделен барадыла. Эркеклерини башларында къыйырлары сюек болуп, къалгъаны тери бла жабылып эки мюйюзчюгю барды, ала хар жылдан жангыдын чыгъадыла. Тили узунду, иничкеди, кёксюлдюм тюрсюнлюдю.

Окапи 1890 жылда белгили болгъанды. Аны 1956 жылда французла кент жайгъандыла, андан тёлю алгъандыла. Бусагъатда ала дунияны 18 зоопаркында бардыла.

Европалы адам окапини табийгъатда хазна кёрген болмаз. Бусагъатда Конго сууну бассейнинде бир кесек тубейдиле. Окапиле къалын агъачлада жашаялмайдыла. Ала, тереклени чырпыларын тиллери бла сындырып, чапыракъларын ашайдыла, жерде кырдыкны да айыртлап, аны бир 30 тюрлюсюн ашайдыла. Кюндюз отлайдыла.

Окапиле башха-башха айланадыла. Жаланда, эркеклерине къошулгъанда, бир ыйыкгъа биригедиле. Бууазлыкълары 440 сутка болады. Бала август–октябрь айлада терен агъачда табадыла, бала окапи къалын агъачда бир ненча кюн жатханлай турады. Анасы аны, жётел этгеннге ушагъан тауушун эшитип табады, ол бузоуча ёкюрюрге да болады. Окапи баласын

бек сюеди, анасы баласындан адамны окъуна кыстагъан кезиулери болгъанды. Окапи иги эшитеди эм ийисни иги ангылайды.

Сурахай – Жираф

Сурахайланы юйюрюне киреди. Африкада Сахараны кыбыла жанында жашайды. Бу жаныуарны тыш кёрюмдюсюн дуняда бир жаныуарныкы бла ажашдырлыкъ туйюлсе. Сурахай битеу сют ичген жаныуарладан бек бийигиди: аны бийиклиги жерден мангылайына дери 5–6 м чакълы болады. Жетген эркек сурахайны ауурлугъу 750 кг болады, тиши сурахай андан гитчерекди. Сурахайны кезлери къараладыла, къалын кирпичкери барды, къулакълары кысхадыла эм иничкедиле. Башларында эки неда төрт тери шобура мюйюзчюккери барды. Андан сора да, бир-бирде мангылайыны ортасындан мюйюзге ушагъан тукъур чыгъады. Сурахайны тюгю кеп тюрлю болады, аланы эки тюрлюсюнден башха тюрсюнлю сурахай тууаргъа да болады, алай бир жерде жашагъан, бир сюрюуде айланган, бир атадан, андан туугъанларыны да тамгълары бирча болгъаны хазна тубемейди.

Кёбюрек массай жираф белгиледи, кюнчыгъыш Африкада жашайды. Аны кыызгъылдым-сары терисини юсюнде моргъулдум-къонгур тамгъала бардыла. Шимал Кенияда эм Сомалиде жашагъан сурахайны тамгълары уа башха тюрлюдюле – кепмюйюш накъышла кибик. Аланы орталары бла баргъан иничке ызлыкъла оюу чалдишле къурайдыла, ол а жаныуарны юсюне алтын жабыу жабылгъанча кёргозтеди.

Была бек ариу жаныуарладыла. Жаш сурахайланы бояулары къартларыныкыыладан эсе жингилди. Акъ сурахайла да тууадыла, алай ала бек аз тубейдиле.

Уллу аулакълада эм къуругъан тереклери болгъан агъачлада эркин ашарыкъ зат табадыла – жаш акацияланы, мимозаланы, башха тереклени чырпыларын, жаш бутакъларын. Узун тилини болушлугъу бла сурахай, бийик терекледен шинжилени орталары бла узалып, чапыракъланы сыдырып алады. Сурахайгъа кырдык ашаргъа кыйынды, анга жетер ючюн, ол эки ал аягъын кенгиге салыргъа неда тобукъланыргъа окъуна керекди. Суу ичгенде да, ала алай кыйналып ийиледиле, алай алагъа суу ичерге алай кеп тюшмейди, не ючюн десегиз ала ашагъан чапыракъларыны сууу бла кечинедиле эм, суу ичмей, бир ненча ыйыкъ турадыла.

Сурахайла сюрюу жаныуарладыла, аланы 7-си–12-си, бирде уа 50-си–70-си бир сюрюу къурайдыла, жаланда къарт эркек сурахайла кеслерини сюрюулерин артыкъ жаратмайдыла. Бир-бирде сурахайланы къаууму антилопаланы, доммайланы, тие къушланы сюрюулерине да къошуладыла, алай ол кепге бармайды. Сурахайлада гитчеле таматалагъа бой салгъан законду. Гитче сурахай уллуну жолун кесип ётмейди. Тамата сурахай башын эм боюнун бирсиледен бийикге кётюрюп жюрюйдю, андан гитчеле аны къатында башларын энишге этедиле.

Сурахайла уллу аулакълада жашаргъа бек иги тюзелгендиле: узакъдан кёредиле, бек иги эшитедиле. Алыкъа сурахайланы тауушларын киши эшитмегени сейирди.

Сурахайла бир сагъатха 50 км чабадыла, ала секире да биледиле. Хунагъа, бийик къабыргъагъа жете келип, сурахай, башын артха атып, ал

аякъларын ёрге кётюрюп, 185 см бийкликден бирси жанына секиреди. Электрокюч жиплеге алыкъа юйреналмагъандыла. Аланы бир бирине жетдирип, кеслери да алайда ёлюп къаладыла. Суудан ала бегирек къыйналып ётедиле, алай зоолог Шерпнер юч сурахайны Нилни бир бутагъындан ётгенлерин кёргенди, – аланы суудан жангыз башлары бла боюнлары кёрюне эди.

Сурахайла кюндюз айланыучу жаныуарладыла, ала эрттен, ингир ашаргъа жайыладыла, кюн ортада, къызыуда уа, терек тюпледе, теке къалкъыу эте, ышныр эте турадыла, алай къулакълары уа къуруда къымылдагъанлай, сагъайгъанлай турады. Жукълагъан а ала кече этедиле, алай аланы терен жукъулары суткагъа 20 минутдан кёп болмайды.

Сурахайла 420–450 суткадан бир бала табадыла, аны ауурлугъу 70 кг эм узунлугъу 1,7–2 м болады. Бала таба туруп, сурахай жерге жатмайды, аны башха сурахайла тегерегинден алып сюеледиле, бала туугъанлай а, ала аны, жухлары бла тие, ийнакълайдыла.

Сурахайланы табийгъатда белгили душманлары жокъду. Кийик жаныуарладан сурахайгъа жаланда асланла чабадыла, ала сурахайгъа жыйынлары бла чапсала, аланы бек къарыулусун окъуна хорлайдыла. Жангыз асланны уа сурахай ал аягъы бла уруп ёлтюреди.

Бирде сурахайла башлары бийик тереклеге чырмашып да ёледиле. Алай сурахайланы бек уллу душманы адамды.

Сурахайны эти ашаргъа жараулуду. Бусагъатда сурахайланы кёбюсю зоопарклада, парклада, резервуарлада жашайдыла. Зоопарклада аланы бизни ёмюрге дери 1500 жыл эртте египетлиле эм римлиле кёрмюч жаныуарлача тутуп болгъандыла. Лондонну, Парижни эм Берлинни заповедниклеринде сурахайла 20–28 жыл жашайдыла.

Ашагъан затлары бичен, кырдык, алма, айлыкъ турма, сохан, быхы, бананладыла. Жайгъыда быланы азыкъларына жаш чырпыла, къышхыда уа зыгыт этген зынтхы эм жайдан этилип къалгъан сибиртгиле къошуладыла.

Сурахайланы физиология къуралыуларында кёп жашырынлыкълары ачыкъланмай къалгъанды.

Сурахайла, жукъларгъа жатхан заманда, эки ал эм бир арт аякъларын тюплерине салып, бир арт аякъларын узатып, аны юсюне башларын салып жатадыла.

ШОБУРА МЮЙЮЗЛЮЛЕ – ПОЛОРОГИЕ

Элик – Карликовая антилопа

Эликле гышмылы, толу мюйюзлю жаныуарладыла (ёгюзледен, гаммешледен, эчкиледен, къойладан сора). Уллулукълары да тюрлю-тюрлюдо: къоян тенглиден ийнек тенглиге дери.

Тюрсюнлери – жарыкъ сары-юзмез бетлиден акъсыл-кёкден къарагъа дери болады, тюрлю-тюрлю тамгълары эм ызлыкълары барды.

Эликле асламысында Африкада эм Азияны къыбыла жанында жашайдыла. Ашагъан битимлени, терек чапыракъланы этедиле.

Аланы бир-бирлери ёгюзлеге ушайдыла, башхалары – эчкилеге бла къойлагъа. Къумлада, тюзледе эм агъач ёзенледе Африкада эм Азияда аланы кёп тюрлюлери жашайды. Африкада суу эм батмакъ жерледе жашагъан эчкиле эчкилеге ушайдыла, африка бургъуч мюйюзлю антилопала (канна, куду, агъач антилопа эм нильгау) гаммешлеге, ёгюзлеге жууукъдула. Европаны тауларында, Кавказда, Закавказьеде жашагъан сернала, сайгъакъла къойлагъа эм эчкилеге къаршыдыла. Этлери, терилери, мюйюзлери промышленностьда хайырлыдыла.

Канна – Канна

Канна узун, жютю мюйюзлюдо. Эчкиге ушагъан, гышмылы, кызыу жерлени кийик жануарыды. Канна – уллу эм къарыулу хайыуанды. Ново-Асканияда жашагъан канналары текелери 700 кг, эчкилери уа 500 кг тартадыла. Каннаны эти алапат татымлы эм хайырлыды, аны териси бек багъалдыды. Каннаны сютю да бек татлыды, татыуу миндальны татыууна ушайды, 14% жауду. Канны сютюнден этилген айран 2 жыл бузулмамай сакъланыргъа болады. Аны дарманлыгъы уллуду: аны бла кюйгенни, ачыкъ жараланы, эски жараланы багъадыла.

Украина алимле каннаны сютюнден «МК» деген дарман чыгъаргъандыла. Ол Къыбыла Африканы кесинде да иги дарманнга саналады.

Ат маталлы антилопа – Лошадиная антилопа

Бу жануарлары бек уллусуна ат маталлы антилопа саналады. Ал бёксюмюню бийиклиги 160 см, ауурлугъу 300 кг болады. Уллу, базыкъ, кылыгъ кирик бюгюлген мюйюзлерини узунлукълары 90–95 см боладыла.

Ат антилопала битеу Африкада жашайдыла, Сахарадан къалгъан жерлеринде, Сомалий жарым айрыкамда, Конгода, Гвинея богъазны жагъаларында. Ат антилопала жашаргъа къургъакъ, къалын болмагъан агъачлада, аулакълада жер сайлайдыла. Бир ненчасы бирге болуп айланадыла. Жаш антилопала кеслери энчи сюрюу боладыла. Ала бир тийреде турадыла, кютю жерлерини бир кесегин отлап бошасала, башхасына кёчедиле, эки-юч кюн суусуз кечинирге боладыла, алай, суу тапсала уа, къуруда жюрюгенлей турадыла. Ала эрттен эм ингир салкъында, бирде уа кече окъуна кютедиле.

Бу антилопала жаланда кырдык отлайдыла, чапыракълагъа эм терек бутакълагъа уа тиймейдиле. Кюнню кызыу заманында не тереклени ауаналарында, неда къалын кырдыкда жатып солуйдула. Къоркъуу болса, уллу пырхылдап билдиредиле.

Ат антилопаланы гурхарла, сурахайла эм бирси туякълы жануарла бла бирге айланганлары да болады.

Тиши антилопала жылдан бир, 270–280 суткадан бала табадыла. Бу антилопала кесин сакълауда мазаллы мюйюзлерин хайырланадыла. Адамдан бла асландан сора, быланы жаулары жокъду.

Жейран – Джейран

Жейран антилопаланы бир тюрлюсюдо, мюйюзлю, гышмылы, субай санлы, сенек бутакълача мюйюзлери болгъан кийик эчкиди.

Жейранла бек женгил жюрюген, итлеге окъуна кеслерин жетдирмеучю жаныуарладыла.

Жейранланы 100 тюрлюсюнден 90 тюрлюсю Африкада тюбейдиле, Индияда 10 тюрлюсю жашайды. Текелерини мюйюзлери къайсы тюрлюсюню да барды, бир-бирлерини мюйюзлери 2,5 сантиметрге ёседиле, бирлерини уа мюйюзлери бек уллула боладыла, эчкилери гыдайладыла.

Жейранла акъсыл-мор, акъсыл, юзmez тюрсюню боладыла, жухларында, къарын тюплеринде эм жалкъаларында акъ тюклери болады.

Жейран Иранны, Афганистанны, Кюнбатыш Пакистанны, Къыбыла Монголияны эм Шимал-Кюнбатыш Къытайны къум аулакъларында, Азербайджанны, Къазахстанны, Узбекистанны, Къыргъызстанны, Таджикистанны, Туркменияны къум тюзлеринде тюбейдиле. Жейранла июль-август айлада таулагъа кетюрюледиле эм суу ичерге 3-7 кюнден бир 10-15 км энишге энедиле. Ала кырдык эм юлкую ёсгенлени ашап жашайдыла.

Жейранла къыш да, жай да кеслери кютедиле. Типи жейранла телю берип 18-19-айлыкъларында башлайдыла, 5,5 айдан бир неда эки улакъ табадыла. Баласын эмизирге анасы 3-4 кере келеди. Аналарыны ызындан ала 2 айдан айланып башлайдыла.

Табийгъатда 6-7 жыл, адам къолунда 8-9 жыл жашайдыла.

Жейранланы бек уллу душманы берюдо. Ала закон бла сакъланадыла.

Сайгъакъ – Сайгак

Сайгъакъла исси, къум тюзледе сюрюле болуп жашайдыла, женгил, тюзледе айланып тургъан кийик жаныуарды.

Ол бир сагъатха 80 км чабады. Аны бир жаныуар бла да ажашдырмаз белгиси барды, ол аны бурунуду.

Сайгъакъ, бирси кийик жаныуарлача, бек сакъды эм къоркъакъды. Сюрюю солугъан, заманда бир ненча къарыулу, тезюмлю сайгъакъ сюрюнюю тегерегинде къалауурлукъ этеди. Къалауурла бир заманда да жерлерин къоюп кетмейдиле, арыгъан окъуна этселе да, кеслерини орунуна къалауурлукъгъа башхасын салгъынчы, кеслери солургъа жатмайдыла.

Сайгъакъланы жашауларында бек магъаналы кезиу – бала тапхан заманларыды. Ол 4-чю-20-чы майда болады. Сайгъакъла къозлар жерлерин алгъаракъдан хазыр этедиле – агъачы, кырдыгы болмагъан кюн бетледе. Былайда хар заманда кюн къыздыргъанлай турады, кечеги чыгъа эрттенликде терк окъуна къуруйду. Жангы туугъан балачыкъла жалан жерде жатып турадыла, алай аланы эслеген къыйынды, ала, битеу чунгурчукъланы толтуруп, жер бетли болуп, кенгден къарагъан кермезча болуп къаладыла.

Сайгъакъ балачыкъла аналарын сюрюде ажашмай табадыла. Бир-эки ыйыкъдан балачыкъла аякъланадыла эм битеу сюрюю жангы жерлеге ашарыкъ излей кетеди.

Мюйюзлери эркеклерини болады. Алгъын аланы мюйюзлерин восток медицинада кѣп тюрлю дарман этерге хайырланып тургъандыла.

Бурун заманлада сайгъакъла Европаны битеу тюзлеринде, Англиягъа дери, Карпат тауланы тюзлеринден Монголиягъа, кюнчыгъыш Къытайгъа, шимал Азиягъа, Новосибирскни айрыкамларында эм Аляскада кенг жайылып жашагъандыла. Бусагъатда сайгъакъланы уллу сюрюулери Къалмукъда, Къазахстанда бардыла, аланы санлары 1,5 миллиондан артыкъ болгъанды.

Сайгъакъла тузлу жерледе эм жарты къумлу жерледе ёсген кырдыкланы ашайдыла, ала отлап кетген кырдыкны къойла ашамайдыла.

Сайгъакъланы бек къоркъакъ эм сахиник болгъанларыны хатасындан, ала кѣп кере къыйынлыкъгъа тюшедиле: аякъларынын сындырадыла, каналладан ёталмай къырыладыла.

Сакъаллы теке – Бородатый козёл

Бу текеге алай узун, къалын сакъалы ючюн аталгъанды. Мюйюзлери къараладыла, узундула, уллу бичакъ формалы къынгырдыла, жассыдыла, ал жанларында уа жукъа хырлары барды. Эчкилерини мюйюзлери къысхаддыла, ал жанында хырлары жокъду. Аркъасыны узунуна къара-къонгур ызлыкъ барады, аллай ызлыкъ боюн тегерегинде да барды, хамут кийгенча. Сакъаллы теке, бирси текеле бла тенгледиргенде, артыкъ уллу туююдю: узунлугъу 120–160 см, бийиклиги 70–100 см, ауурлугъу 35–40 кг болады.

Сакъаллы текеле Турцияда, Иранда, Иракда, Ливанда, Арменияда, Грузияда, Азербайджанда, Дагъыстанда эм Туркменистанны тауларында жашайдыла. 4200 м бийикликге дери кѣтюрюледиле.

Сакъаллы текелени эчкилери жылдан бир неча эки улакъ табадыла, табийгъатда 12–15 жыл жашайдыла.

Бизни къыралда сакъаллы текеле Къызыл китапха киргендиле.

Къашха эчки – Серна

Къашха эчки – субай, иничке боюнлу, уллу болмагъан женгил кийик жаныуарды. Къуйругъу бек къысхады, къулакълары узунду, къыйырлары жютюдю, уллу жандыра кѣзлери барды. Мюйюзлери 7–10 см болады, къарадыла, сыйдамдыла. Ала ёрге айланыпдыла, къыйырлары артха эм энишге бююлюпдюле. Жайгъыда тюрсюню саргъылдым-акъсыл болады, къышыда къара-къонгурду. Аркъасы бла къаралдым ызлыкъ барады, аллай ызлыкъла къабыргъларыны туюю бла да барадыла. Тюп жаягъы эм боюн туюю сарыдыла неча акъсылдыла. Кѣбюсюнде 125–135 см узунлукълары, 70–80 см бийикликлери, 30–50 кг ауурлукълары болады.

Бизни къыралда къашха эчки жалаанда Уллу Кавказ таулада жайылыпды, ол чынгыл къаялада, агъач эм агъачсыз жерледе, 120–200 эм 3500–4500 м бийикликде жашайды.

5–6 эчки бир болуп, 100–200 га жерде жашайдыла. Къашха эчкилени кѣзлери жютюдюле, къулакълары иги эшитедиле эм ийис ангылаулары бек игиди. Ала 160–170 кюн бууазлыкъ жюрютедиле эм бир неча эки улакъ табадыла, табийгъатда 10 жылгъа дери, зоопарклада уа 15–18 жылгъа дери

жашайдыла. Бусагъатда Кавказда бу эчкилени саны 35–40 мингге дери жетгенди.

Къобан эм дагъыстан жугъутур – Кубанский и дагестанский тур

Бу жугъутурланы узунлукълары 120–180 см, бийкликлери 78–112 см, ауурлукълары уа 155 кг тартханлары да барды (асламысыны уа 120–140 кг тартадыла).

Дагъыстан жугъутур къобан жугъутурладан къара «бел бауу» бла айыр-маланады. Жугъутурла бийик къаялада жашайдыла. Сентябрьде-октябрьде, къар жаугъанлай, жугъутурла эки къауумгъа юлешинедиле: текеле, къарыулу жугъутурла къая, тау тёпелерине ёрлейдиле, эчкиле, улакъла уа энишге энедиле, агъач ичлерине сингедиле.

Жайгъыда жугъутурла тауда ёсген не битимлени да ашайдыла, къышхыда уа чырпыда, къауданда кечинедиле.

Жугъутурла, туз керекли болгъанлары себепли, жалаулагъа жюрюйдюле, адамла салгъан кючлю тузланы излей, 15–20 км дери энишге энедиле.

Жугъутурла кёзден жютюдюле, ала нени да бек узакъдан кёредиле, жел келтирген ийисни иги сезедиле; къоркъуу болса, терк къачып къутулададыла. Айыуладан къоркъмайдыла, къуууп жеталмазлыкъларын биледиле.

Жугъутурла энчи юйюр къурамайдыла, бир бирлери бла эчки ючюн туююшмейдиле. Ноябрьни экинчи жарымындан январьны аллына дери, эчкиге къошулур заманда, бийлик ючюн туююш башланады. Ала бирге тенгешип тохтадыла, арт аякъларына туруп, бир бирге чабадыла, мюйюзлери бла къагъышадыла, аланы мюйюз тауушлары иги кесекге дери эшитиледи. Хорлагъан къалады, хорлатхан кетеди. Жугъутурла эчки сюрюулени биринден бирсине айланадыла. Сайлагъан эчкисини аллына жугъутур башын энишге ийип жёбелейди, мюйюзлерин жауурунларына къысып, аны балсытырдан къалмайды. Эчки, текени жаратмаса, аны мюйюзлери бла уруп къыстайды. Бир эчкини ызындан 2–3 жугъутур айланнганы да болады, алай энди ала бир бирлери бла туююшмейдиле. Эчкиле 150–160 кюнден бир улакъ табадыла (2 тапханы бек аз тубейди). Эчкиле, бала табып, юч жылдан сора башлайдыла.

Жугъутурланы асламысы къар юзюлгенледен къырылады. Жаз башында эм жайны аллында, жугъутурла агъачдан чыкъгъан жерледе, алагъа бёрюле чабадыла, улакълагъа эм эчкилеге сюлесин да чабады.

Бусагъатда Кавказда къобан жугъутурланы саны 25 минг чакълы, дагъыстан жугъутурланы саны уа 15 минг чакълы барды. Алай бла, Кавказ заповедникде бусагъатда 15 минг къобан жугъутур жашайды, аланы 300 чакълысы бир сюрюу болуп жашайдыла, аладан 200-не–1000-не биришер гектар жер жетеди.

Бусагъатда жугъутурланы ёлтюрюрге эркинлик берилмейди.

Кийик текелени бла юй эчкилени бирге къошханда, аланы балалары бек терк айныгъанлары белгили болгъанды. Эчкилени кюнден 2 л сют бергенлери барды. Болсада эчкиледен сют алыу иш къырал магъанагъа жетмегенди.

Тар – Тар

Бу кийик кьойланы эм эчкилени кьауумларына да кирирге боллукъду. Дуппукъбаш, кьысхамюйюз теке. Мюйюз тюплери базыкъ болуп, баш жанлары жютюлене, артха, эки жанына айланып, кьынгыр ёседиле. Кёзлери уллудула, кьалын жюнюню туюю жумушакъ, башы сюзюк болады. Ёсюмлери игида уллудула: санларыны узунлугъу 130–170 см, бийиклиги 60–100 см, ауурлугъу 105 кг. Эчкилери текелеринден төрт юлюшден бирине гитчедиле.

Тарла юч жерде жайылыпдыла: Гималайда, Индостанда эм Аравияда – Оманда. Бууазлыкълары 180–242 кюннге дери барады, гималай тарла бир улакъ, нигерий тарла эки улакъ табадыла.

Табийгъатда 10–14, адам кьолунда – 20 жыл жашайдыла.

Нигерий эм аравия тарла тауусула барадыла эм Кьызыл китапха жазылгъандыла. Нигерий тарладан жангыз 400-зю кьалгъанды.

Буруумюйюз теке – Винторогий козёл или мархур

Буруумюйюз текени мюйюзлери бирсиледен башха тюрлюдюле: сол мюйюзю онг жанына, онгу – сол жанына, 2–3 кере төгерек айланып, ёрге ёседиле. Текелени уллу сакъаллары барды, боюнунда эм ёшюнунде эт такъмакълары бла. Тюрсюню акъсыл-юзмез бетлиди. Такъмакълары акъсылдыла. Ал аякъларыны алларында къара тамгълары барды. Ёсюмлери уллуду, саныны узунлугъу 140–170 см, бийиклиги 100 см, ауурлугъу – 80–120 кг (тишилери 40–60 кг) боладыла. Бизни кьыралда жангыз бир тюрлюсю барды.

Буруумюйюз текеле Индияда, Пакистанда, Афганистанда, Узбекистанда, Таджикистанда 1500–3000 м бийикликде къат-къат кьуралгъан къаялада жашайдыла.

Кырдык, чапыракъ, юкюлени чырпыларын ашайдыла; туугъан улакъла экинчи кюн окъуна аналары бла жюрюйдюле. Кюз артына дери ала аналарын эмедиле. Адам кьолунда 10–12 жыл жашайдыла.

Буруумюйюз эчкилеге уугъа барыргъа эркинлик жокъду, бу тюрлю кийикле Кьызыл китапха жазылгъандыла.

Безоар теке – Безоаровый* козёл

Безоар теке эки гышмылы, кьысыр мюйюзлюлени юйюрлеринденди. Уллу текелени узунлукълары 1,5 м болады, 80 кг тартадыла. Текелени уллу бичакъ формалы кьынгыр мюйюзлери барды, узунлукълары 130 сантиметрге жетеди, базыкълыкълары 25 см болады. Тююю кьызгъылдым эм акъсылдым, бир-бир жерлери уа къаралдым эм къара боладыла. Безоар теке Грецияда, Азияда, Иранда, Афганистанда, Пакистанда кёпдю эм Да-

*Безоар – текени аш орунунда неда чегилеринде жыйылгъан минерал вещества. Безоарны уллу дарманлыгъы тохташдырылгъанды, аны бла ууланганны (отравленияланы) бакъгъандыла. Ол бирси кийикледе да барды, алай аланы, мындача, дарман кючлери жокъду.

гъыстанда, Азербайджанда, Арменияда, къыбыла Туркменистанда тюбейди.

Кавказда адам жюрюялмаз тик къаялада, агъачланы къыйыры тауусулгъан бийикледе жашайды. Жай тау, къая бийиклеге, чыранлагъа дери кетюрюледиле. Сюрюу болуп айланадыла. Текелери эчкилеге къошулур заманнга дери, кеслери башха айланадыла. Кырдык эм чапыракъ, кюлтелени ашап жашайдыла.

Апрельни аягына алада эки неда бир улакъ туады. Бу кийиклени саны терк азаяды. Россейде былагъа уугъа барыу эркин этилмейди. Быладан юй эчкиле чыкъгъандыла.

Кавказ жугътур — Кавказский тур

Кавказ жугътурла уллу санлыдыла. Текелерини узун сакъаллары барды. Саныны узунлугъу 172 см, желкесине дери бийиклиги 104 см, ауурлугъу 144 килограммгъа дери болады.

Жугътурла жайда акъсыл-мор неда къызгъылдым-сары тюкю боладыла. Ала 1200–3400 м бийикликде жашайдыла. Бизни жерледе Эльбрус, Басхан, Чегем, Черек таулада кеп тюбейдиле.

Жугътурла жай кырдык ашайдыла, кюз эм къыш къайын эм нарат чырпыла, жылмыла бла кечинедиле.

Кийик эчкиле асламысында бир улакъ табадыла, ала туугъан кюнлерини экинчи кюнюнде окъуна аналарыны ызларындан чабадыла, адам къууса да, жеталмазча. Тиши кийикле экинчи жылларында окъуна бала табаргъа боладыла.

Жугътурла хайырлы жаныуарладыла, аланы этлери татымлыды, мюйюзлери юй жасаргъа жарайдыла.

Кийик (тау) къочхар — Горный баран

Тау къочхар Закавказьеде, Орта Азияны тауларында, Къазахстанда, Алтайда, Тувада, Забайкальеде, Кърымда тюбейди. Была кенг жерлени, тюзлени, тау жалпакъланы, ууакъ дуппурлу жерлени сайлайдыла. Бийик къаяланы суймейдиле, аны бла ала кийик эчкиледен, текеледен башхадыла.

Бууазлыкълары 155–170 кюн болады, бир къозу табадыла, 4–5 кюнден анасы баласы бла уллу сюрюуге къошулады.

Тау къочхарланы уллу душманы бёрю, барс, леопардыла, къозучукълагъа уа сюрюучю итле окъуна чабадыла.

Кийик къочхарла промысел эм спорт уучулукъгъа жарайдыла.

Тау къочхарланы кеп тюрлюсю Къызыл китапха жазылгъанды. Юй къойла, кийик къойладан бизни ёмюрге дери 9 минг жыл алгъа чыкъгъандыла эм аладан жайылгъандыла.

Къар къочхар — Снежный баран (чубук или толсторог)

Тау къочхардан къар къочхар саныны мазаллы къуралыуу бла башхады, боюну игида базыкъды эм къысхады. Боюнунда эм ёшюнюнде «сыргълары» жокъду. Мюйюзлери базыкъладыла, ауурладыла, алай узун

түйюлдюле. Къочхарланы узунлугъу 148–182 см, ал бёксюмлерини бийиклиги 95–155 см, ауурлукълары 70–140 кг боладыла.

Къар къочхарны 12 тюрлюсю барды, аладан 4 тюрлюсю бизни къыралда тубейди. Жашагъан шимал Прибалтиканы тауларындан, кюнчыгъыш Сибирьде эм Узакъ Востокну шимал жанында, Камчаткада этедиле.

Къар къочхарла къаялы, бийик тау сыртланы сайлайдыла. Бир жерде тохташадыла, жылны кезиулерине кёре, жайда ёрге, къышда энишге, къар азыракъ жерлеге, 25–30 километрге кече турадыла.

Битимлени ашайдыла, къудоруну эм мирзеуню бек сюедиле, аякълары бла тюрлю-тюрлю хансланы тамырларын къазадыла, сангыраукъулакъланы эм агъач, таш габуланы, терек чырпыланы ашайдыла.

Къочхарланы бир бири бла түйюшюулерни белгили түйюлдю.

Быланы тишилери майда-июнда бир къозу табадыла, эки къозу тапханлары бек аз тубейдиле. Уллугъа ючюнчю жылларында саналадыла эм тёлю берип башлайдыла. Кийиклени баш душманлары бёрюдю, къозулагъа обур суусар (росомаха) да халеклик салады. Былагъа уугъа кёп жюрюйдюле.

Архар – Архар

Архар Орта Азияда жайылыпды: Къазахстанны тауларында, къыбыла Сибирьде эм Забайкальеде да тубейди. Уллукъларына, мюйюзлерине эм тюклерини башхалыкъларына кёре, бир ненча тюрлю боладыла.

Уллу архарла Алтайда эм Памирде 200 кг тартадыла. Сюрюу-сюрюу болуп айланадыла (бир сюрюуде 200–300 болгъанлары да тубейди). Ачыкъ жерледе, таулада, алаша сыртлада айланадыла.

Жазда бир неча эки къозу табадыла. Эти, териси промышленностьда багъалыды. Архарны бла мериносну бирге къошуп, Къазахстанда жангы къума чыгъаргъандыла – къазах архар-меринос.

Мускус ёгюз неча къой-ёгюз – Мускусный бык или овцебык

Бу хайыуан, бусагъатдагъы тинтиулуге кёре, ёгюзледен эсе къочхарлагъа къаршыды. Мазаллы санлыды: саныны узунлугъу 180–245 см, бийиклиги 110–145 см, ауурлугъу 200–300 кг болады.

Тишилери эркеклеринден тёртден бирине гитчедиле. Башлары уллуду, жухлары кенгди. Мюйюзлерини башлары базыкъды, кенгди, мангылайлары жабалдыла. Жюню къалынды эм болмагъанча узунду: 60–90 см; жюню битеу юсюн жабалды эм жерге жете айланады. Жайда къаралдым-морду, къышхыда уа къаралдымды.

Бусагъатда къой-ёгюзледен Аляскада 800 чакълысы къалгъанды, Гренландияны шимал-кюнчыгъыш жанында 3 минг чакълы, кюнчыгъышында 15 мингден артыкъ, Канаданы шимал-кюнбатыш жанында 1500-ден артыкъ эм Арктика айрыкамларында 3500 барды. Алай бла, битеу дунияда 25 минг къой-ёгюз жашайды.

Жайгъыда уллу болмагъан сюрюуле болуп айланадыла (4-сю–7-си бирге).

Къышхыда была кърар терен жаумагъан неда жел кърарны сибирип кетиучю жерледе турадыла. Ала таш габула, тал, шокъашги (осока), хвоц, пушица, гитче кърайын тереклени эм мирзеу затланы ашайдыла.

Тогъуз айдан бир бала табады, алай аланы асламысы, туугъанлай, кърургъакъсыгъынчы окъуна, сууукъдан къробышып ёледиле. Балаларына ала жылгъа дери сют эмизедиле. Аланы сютлерини татымы, кючю бек уллуду. Сютюню 11% жауду, 5,3% белокду, 3,6% татлыды. Бала табарча, ала 4 жылларында боладыла. Табийгъатда 20–28 жыл жашайдыла.

Бёрюле бла айгуладан ала къроркъмайдыла: ала чапсала, гюрен туруп, балаларын ортагъа алып къроруулайдыла; тап тюшгенлей, кърый-ёгюз мюйюзю бла уруп, бёрюню жерге атады, бирсиле уа аякълары бла малтап ёлтюредиле, алай гюренлерин а бузмайдыла. Аланы ол жорукъларын бузмагъанлары аланы кърырыгъа онг бергенди – ушкоклу адам аланы бирем-бирем атып кърыргъанда да, ала къроркъуп кърачмагъандыла.

Кърый-ёгюзле не уллу сууукъгъа да тёрюмлюдюле, алай алагъа башы бузлагъан терен кърар бек кърыйынды.

1953–1954 жылда кюнчыгъыш Гренландияда бийиклиги юч метр болгъан кърар жаугъанда, кърарны къразып, ашарыкъ табалмай, битеу жаш малла эм жашаулу малланы да асламысы кърырылгъан эди.

Бусагъатда кърый-ёгюзюню ёлтюрюуге канадалы эм гренландиялы эскимослагъа бек аз эркинлик бериледи.

ЮЙ КЪОЙЛА – ДОМАШНИЕ ОВЦЫ

Асканий кърумалы кърыйла – Асканийская порода овец

Украинада «Аскания-Нова» деген илму-излем институтда М. Ф. Иванов асканий кърыйланы америка рамбулье кърочхарла бла кърошуп, жангы кърумалы кърыйла чыгъргъанды (1925–1934 жж.).

Кърыйла мазаллы санлыдыла, жюнюлюдюле, этлидиле: бек уллусундан 180 кг эт чыгъады, орта эсеп бла 12 килограммгъа дери жюн аладыла. Дунияда жюн бериу бла аскания кърумалы кърыйла биринчи жерге чыкъргъандыла – 30,6 кг жюн бергенлери барды.

Аскан жюнюню магъанасы бек уллуду: тюнюню узунлугъу 7–8 см болады, ариу жюнге 40–45 % чыгъады. Бу малла кърызыу климатха иги юйренгендиле. Украинада Херсон областьда, Запорожьеде, Николаевск областьда бу кърумалы кърыйланы кърп жаядыла.

Алтай кърумалы юй кърыйла – Алтайская порода овец

Алтай кърумалы кърыйла иничке тюкюлю, этли-жюнюлю кърыйладыла. Бу къруманы 1930–1948 жыллада чыгъргъандыла. Была, алтай кърыйланы рамбулье кърочхарла бла кърошуп, аладан алыннган тёлюню уа австралия эм кавказ меринослагъа кърошуп чыгъргъан кърумалы кърыйладыла.

Ала уллу санлыдыла. Кърочхарлары 90–100 кг, кърыйлары 55–65 кг тартадыла. Кърочхарладан 9–11 кг, кърыйладан 6,0–6,5 кг жюн аладыла. Жюнле-

ри иничкеди, жумушакъды, туюню узунлугъу 7–10 см болады. 100 къойдан 130–170 къозу аладыла.

Австралия меринос къой – Австралийский меринос

Иничке туюлю, жуюлю къойла Австралияда чыгъарылгъандыла, аланы къурагъан XVIII ёмюрге Инглизден, Испаниядан, Германиядан келген къойла болгъандыла. Артдаракъда француз рамбулье эм америка вермонт къойла бла къошхандыла. Андан **файн** деген къумалы къой чыккыгъанды.

Къочхарлары 75–85 кг, тишилери – 40–44 кг тартадыла.

БУГЪАЛА – БУЙВОЛЫ

Госта гаммеш – Аноа или карликовый буйвол

Аноа кийик бугъаланы бек гитчесиди: ал бёксюмюню бийиклиги 60–100 см, ауурлугъу 150–300 кг болады; мююзлери гитчедиле, тюзледиле. Уллу болмагъан башы эм узун, субай аякълары бла ала антилопагъа ушайдыла. Туюнюю къаралдым-къонгурду. Бузоулары алтын-къонгур кълалын туюлюдуле. Жаланда Сулавеси айрыкамда жашайдыла.

Аноала батмакълы агъачлада эм кълалын агъачлада жашайдыла. Битимлени, чапыракъланы, жаш чырпыланы, агъач кёгетлени ашайдыла. Эрттенликде отларгъа чыгъадыла, кюн кызыуда суу боюнларында балчыккыгъа киредиле, сууда жуунадыла.

Бууазлыкълары 275–315 сутка болады. Аны эти, териси ючюн кёп кырадыла, ол Къызыл китапха жазылгъанды.

Индия гаммеш – Индийский буйвол

Бу гаммеш бек уллу хайыуанды: ал бёксюмюню бийиклиги 180 см, ауурлугъу 1000 кг болады. Аны кынгыр мююзлерини узунлугъу 194 сантиметрге жетеди. Бусагъатда аланы санлары бек азайгъанды: ала Непалны, Ассаманы, Бенгалияны, Индияны орта жерлеринде, Бирмада, Кампучияда, Лаосда, Таиландда эм Къытайда бир-бир жерледе тубейдиле. Индия гаммеш Шри-Ланканы шимал жанында эм Калимантанада да сакъланнганды. Бу гаммешлени саны азайып барады эм Къызыл китапха жазылгъанды. Гаммешлени къумалылары жаланда Индияны къорууланнган жерлеринде сакъланады. Сёз ючюн, Индияны Казиранга (Ассам) деген иги къорулгъан жеринде аланы 700-юсю барды.

Индия гаммеш бек жипи джунглиледе эм терен кълалын чырпылы суу жагъалада жашайды, суусуз, батмакъсыз жерледе тубемейдиле.

Жюрюген заманда бир низамда барадыла: къарт ийнекле алда, бузоула ортасында, ахырында уа жаш бугъала бла ийнекле. Къоркыуу болса уа, кълалын битимлени ичине ташайып, жарты гюрен къурап, кеслери ётген жолгъа къарап тохтадыла.

Индия гаммеш бек кьоркьуулу хайыуанды. Гаммешле, кьапланны элесе, аны ёлтюрюнчю, битеу кьауумлары бла барадыла; кьапланла аланы ёлтюрген кезиулери да аз тюбегенди. Алай гаммешле мюйюзбурунла бла бек жарашып жашайдыла.

Бууазлыкьлары 300–340 кюн болады, гаммеш ийнек бир бузоу табады. Бузоу сары-кьонгур, жумушакь тюклю болуп тууады, 6–7 ай сют ичеди. Адам гаммешлени кьолгьа юйретгенди. Бусагьатда кьыбыла Азияда гаммешле 75 миллионнга жетедиле. Гаммешлени сютюню 8% жауду.

Юй гаммешле тынчдыла, бирси хайыуанла ауругьан ауруулагьа тезюмлюдюле, аш-суу айыртламайдыла.

Африка гаммеш – Африканский буйвол

Бусагьатда жашагьан кийик гаммешлени бу бек мазаллысыды. Ал бёксюмюню бийиклиги 130 см, кьарт гаммешлени ауурлукьлары уа 1200 килограммгьа жетеди. Битимлени, бирде уа тереклени чырпыларын эм чапыракьларын ашайды, ингирден танг атхынчы кютеди, кюндюз а терек тюпледе турадыла неда балчыкьда жатадыла.

Гаммешле бек сакь жаныуарладыла – не аз шыхыртха, ийисге да ала терк окьуна кеслерин кьоруулар халгьа киредиле: эркеклери алда, ийнекле бузоулары бла ызларындан, бир такьыйкьагьа ала кьачып кетедиле. Уллу болгьанларына да кьарамай, ала 57 км терклик бла чабадыла. Гаммешлени сюрюулерине тышындан гаммеш кьошулса, ала аны кьыстамайдыла, алай, кёчюп башласала уа, биргелерине элтмейдиле. Бууазлыкьлары 10–11 ай болады, бузоуу анасын жыл бла жарымгьа дери эмеди.

Гаммешлени жаулары кёп тюйюлдю, жаланда аладан юлюшлерин асланла аладыла: ала жыйынлары бла чабадыла эм бирин-экисин тутадыла, алай гаммешле да аланы кьоркьутхан, ёлтюрген, жаралы этген кезиулери да кёп болады.

Гаммешлени бир бирге болушлукь этгенлери да бардыла: бельгиялы зоолог Верхайен эки гаммеш ёле тургьан гаммешни мюйюзлери бла кётюрюп, аякь юсюне салыргьа кюрешгенлерин кёргенди. Аны кётюралмагьанларындан сора уа, уучуну ызындан болуп кьуугьандыла, ол а гаммешледен кючден кьутулгьанды.

Гаммеш адамгьа огьурсуз эм кьоркьуулу болгьаныны юсюнден уучула китапларында кёп жазгьандыла. Жаралы гаммеш, тегерек айланып келип, мараучуну юсюне болса, ол аны аталмай кьалады, алай муну огьурсузлукьгьа угьай, кесин сакьлагьан мадаргьа тергерге керекди.

Бизон – Бизон

Бизон доммайны бек кьаршы жууугьуду, Шимал Америкада жашайды. Тыш кьарамы бла доммайгьа бек ушайды, алай доммайдан мазаллыды. Жюнлери, желкесинден энишге салынып, боюнун, ал бутларын, кьарын тюплерин кьалын, узун тюкле бла (50 см чакьлы болгьан) жабадыла. Мюйюзлери кьысхадыла, доммайны мюйюзлерине ушайдыла. Кьарт бугьаланы ауурлукьлары 1000 килограммгьа жетеди, ал бёксюмюню бийиклиги 190 см болады. Тишилери игида гитчедиле эм женгилдиле.

Тюзледе жашагъан бизонла кырдык ашап жашайдыла, къышда ала, бир метр къалынлыгъы болгъан къарны къазып, кеслерине ашарыкъ табадыла.

Бизонла ийисни иги ангылайдыла, ала адамны жыйысын 2 км узакълыкъдан сезедиле, сууну уа 7–8 км узакълыкъдан окъуна биледиле. Уллу болгъанларына да къарамай, ала бир сагъатха 50 километрни чабаргъа боладыла.

Ийнеклери бууазлыкъларын 9 ай жюрютедиле. Сюрюуде туугъан бузоуну бизонла барысы да ийисгеп, жалап къургъакъсытадыла. Бузоу анасыны сютюн жылгъа дери эмеди.

Жаныуар кёрмючледе бизонла бла доммайла бирге къатышханлары да болады (зубро-бизоны). Ала юй хайыуанла бла къошулгъанларындан эсе хайырлыдыла. Бизонла 20–25 жыл жашайдыла.

Доммай – Зубр

Доммайланы къысха, базыкъ, алай жютю мюйюзлери, бийик дуппуру, кекели, узун сырты, къалын жалкъасы эм базыкъ тюклю сакъалы барды. Былай къарагъанда, аланы ал бёксюмлери арт бёксюмлеринден игида малзаллыды. Ёгюзлени ауурлукълары 850–1000 кг, ал бёксюмюню бийиклиги 2 метрге жетеди. Ийнеклери аладан игида гитчедиле.

Эртте заманда доммай Европаны аслам кесегинде эм Кавказда жашап болгъанды. Малкъар халкъда «Доммай уугъа баргъан эдик» деген эски жыр бюгюн да сакъланады. Доммайла чапыракълы агъачлада, талалада, тюз-агъачлы, дагъыда суу къатында ёсген агъачлада жашап болгъандыла. Адамла, алай жерлени хайырлана, доммайланы кыса баргъанлары себепли, ала тау этеклеринде, агъачлада тохтайдыла, болсада алагъа анда да жашау болмайды. Жалаңда жангыз эки жерде – Беловежская пущада эм Кюнбатыш Кавказда – доммай XX ёмюрню аллына дери сакъланганды.

Бусагъатда аны табийгъатда бири да къалмагъанды, алай Беловежская пущада, къоруланган жерледе аланы 170 малдан къуралгъан уллу сюрюулери барды. Кавказны къоруланган жерлеринде аладан 1200 хайыуан барды. СССР-де 1981 жылда аланы саны 830 жетген эди, битеу дунияда уа 2 мингден артыкъдыла. Доммайла эрттен бла ингир кютедиле, кюндюз а, агъачда жатып, ышныр этедиле. Исси кюнледе ала суу ичерге эки кере барадыла. Уллу болгъанларына да къарамай, ала терк чабадыла, эки метр бийикликге арсарсыз секиредиле, тик таулада, къоркъмай, терк жюрюйдюле. Доммайланы ийис ангылаулары эм эшитиулери бек кючлюдю.

Доммайла тауушсуз жаныуарладыла, алай ала, тохтап-тохтап, тонгузча кычырадыла, ачыуланганда – мурулдайдыла, къоркъгъанда – пырхылдайдыла. Адамны кёрселе, ийисин эшитселе, доммайла къачып бугъадыла.

Бууазлыкълары 262–267 кюн болады. Жангы туугъан доммайчыкъ 22–23 кг тартады, анасы аны 5 айны сютю бла ёсдюреди, алай кырдык отлап 19–22 кюнден башлайды. Аланы ёсдюрюючу жерледе доммайланы бугълары 22, ийнеклери 27 жыл жашайдыла.

ЮЙ ИЙНЕКЛЕ – ДОМАШНИЕ КОРОВЫ

Алатау кѳумалы малла – Алатауская порода крупного рогатого скота

Сют-эт кѳумалы малла Кѳыргѳызда, Кѳазахстанда швиц эм костром кѳумалы малланы бирге кѳошуп чыгѳаргѳандыла. Ариу, мазаллы санлы малладыла. Тюрсюнлери акѳсылдым-кѳкдю. Бугѳаларыны 700–800 кг, ийнеклерини 500–550 кг ауурлукѳлары барды. Ийнеклери жылгѳа 4000–5000 кг сют бередила. Сютлери кѳалынды, этлери татымлыды. Тау жерледе жашаргѳа юйреннгендиле.

Аулеат ийнек – Аулеатинская корова

Аулеат ийнекле сютлюдюле. Кѳазах эм Кѳыргѳыз кѳыраллада бу жерли малланы кѳумаларын голландиялы малла бла кѳошуп чыгѳаргѳандыла. Мазаллы санлы малла жайлыкѳлада турургѳа иги юйреннгендиле, кѳара-акѳ кѳолан ийнекледиле, акѳсыллары да тюбейди. Кѳумалы фермада бугѳала 700–800 кг тартадыла, бек уллусу уа 1000 кг тартады, ийнеклери 400–450 кг тартадыла. Жылгѳа орта эсеп бла 2500–3200 кг сют бередила. Рекорд алгѳан ийнек жылгѳа 9988 кг сют бергенди. Иги семиредила.

Акѳбаш украин ийнек – Белоголовая украинская корова

Юй хайыуанды, сютлю кѳумалы ийнекди. Украинада XIX ѳмюрде полесский кѳуманы голландский кѳума бла кѳошуп чыгѳаргѳандыла. Тюгю кѳызыл не кѳарады, башы, кѳарын тюбю, аякѳлары эм кѳуйрукѳ кѳыйыры акѳдыла. Бугѳалары 800–850 кг, ийнеклери 400–450 кг тартадыла. Жылгѳа 2500–3000 кг сют бередила.

Кѳуманы игилендирир ючюн, кеслерини ичинде эм кѳара-кѳолан, сименталь кѳумала бла кѳошадыла.

МАЙМУЛЛА – ОБЕЗЬЯНЫ

Тѳрели лемур – Обыкновенный лемур или макак

Лемурла агѳачлада жашайдыла, ала кѳнделен бутакѳланы сайлайдыла. Бананланы, финиклени эм башха кѳетлени, гюллени, чапыракѳланы, кѳанатлыланы жумуртхаларын да ашайдыла.

Лемурла уллу болмагѳан сюрюуле бла айланадыла – 20-гѳа дери. Ала бир бирлерин тазаларгѳа сюедила, бир бирлери бла хурулдап эм мурулдап

«сёлешедиле». Лемурла жарты бюкленип жукълайдыла: башы эки тобу-гъуну ортасында турады, «къоллары» эм аякълары терек бутакъланы къучакълап турадыла. Жылдан бир-эки бала табадыла, ала 6 айгъа кеслери алларына жашап башлайдыла.

Къысхакъуйрукъ индри – Короткохвостый индри

Тау агъачланы бек бийиклеринде жашайдыла, кюнчыгъыш Мадагаскарда. Бу индризид юйюрню бек уллусуду. Башындан къуйругъуна дери узунлугъу 70 см, къуйругъу 3 см болады. Тюгю къалынды эм иничкеди, алай бояуу кёп тюрсюнлюдю, кёбюсюнде акъ бла къарады. Кёзлери уллудула, саргъылдым-мордула. Итге ушагъан жуху болгъаны эм уллу ауазы болгъаны себепли, индриге мадагаскарчыла «агъач итле» деп атагъандыла. Была хырылдагъан да этедиле.

Къысхакъуйрукъ индриле эки къолларын кюннге узатып жылыныргъа бек сюедиле.

Къысхакъуйрукъ индриле кюндюзгю жаныуарладыла, асламысында чапыракъла эм кёгетле ашап жашайдыла, экиси-тёртюсю бирге айланадыла. Кюндюз олтуруп солуйдула, жукълагъанда, аякълары бла терекледен тутханлай турадыла. Бала табыуларыны юсюнден зат белгили туююдю.

Макака – Макака

Макака маймулла агъачлада, жерде да жашайдыла, жауларындан кеслерин сакълар ючюн, бийик терекледе жукълайдыла. Ашагъан кёп тюрлю зат этедиле: кёгетле, тамырла, жангы чапыракъла, къумурсхала, аланы гинжилерин, моллюскланы, айры чабакъланы. Ала тирлик сабанлагъа да чабыуулукъ этедиле, пиринчни, бал къамишни, нартюхню, картофну да ашайдыла.

Макакала къауум болуп айланадыла: эркеклери бир ненча тиши эм балалары бла. Ала эркеклерине бой саладыла. Аллай къауумла бир ненча километр жерге ие боладыла, алай, бирлери бирсилерини жерине киргенликге, туююшген этмейдиле. Бир бирлерин ангылар ючюн, ала 30 тюрлю таууш бла хайырланадыла. Андан сора да, аланы къаш къымылдатыулары, эринлери бла таууш этдириулер иги айныпды. Ала хар бири бир ангылау бла байламлыдыла. Сёз ючюн, къуйругъун тюзетиу – бирсиле анга бой салыргъа кереклисин кёрдюзтеди.

Бу маймул Суматра айрыкамда жашайды. Аны «къоллары», аякълары, битеу неси да къарады, мангылайында акъ ызлыгъы барды.

Бу юйюрге кюмюш бетли гиббон «вау-вау», гиббон хулок, къара неда бир тюрсюнлю гиббон, гиббон клосса киредиле.

Гиббон – Гиббон

Гиббонла тенгизден 2000 м бийикликде жашайдыла, бир терекден бирсине уста секиредиле. Ала кече къалын кырдыклада, терекледе жукълайдыла. Гиббонла, олтургъанлай, аякъларын эки «къоллары» бла къысып, баш-

ларын тобукъ орталарына салып жукълайдыла. Танг атып, кюн тереклени башларын жарытса, ала, ары ёрлеп, эрттен «концертлерин» башлайдыла эм 2 сагъат «жырлап» турадыла. Бу жырлаугъа битеу юйюр къатышады. Жырлап бошагъандан сора, энишге тюшюп, аш излерге бийлеген жерлеринде айланадыла.

Орангутан – Орангутан

Орангутанла уллу маймулладыла. Сёз ючюн, калимантана орангутанны эркеги 189 кг тартханда, тишисини ауурлугъу 81 кг болады. Бир-бир эркекле 200–250 кг тартадыла. Суматра орангутанла гитчерекдиле: эркеклери 70 кг, тишилери 35–40 кг тартадыла, алай санларыны узунлукъларында уа хазна башхалыкъ жокъду. Орангутанланы жюнлери бек узунду. Тюрсюню кыызгъыл-акъсылды.

Эркек маймулланы жаякъларында уллу шаугютлери, сакъаллары, сары мыйыкълары бардыла. Андан сора да, аланы боюнларында уллу тукъур без ёседи, ол, тауушну кючлендирирге болушхандан сора да, уллу башын кётюрюрге да болушады. Тишилеринде ол без гитчерекди.

Орангутанланы билеклери бек узунладыла – 3 метрге дери, «кёллары» да уллудула эм жалпакъдыла, баш бармагъы иги айнымагъанды; бирси бармакълары да узундула, «кёолу» ыргъакъ формалыды.

Аякълары артыкъ узун туююлдюле, аякъ бармакълары узундула, ал бармакълары кысыхаракъдыла. Тутаргъа, илинирге жарагъанлары бла аякълары «кёлларындан» кем туююлдюле.

«Оранг-утан» – малай сёздю, «агъач адам» деген магъананы тутады. Орангутанла жерге аз тюшедиле, бийик терекледе бек сакъ жюрюйдюле.

Бу маймулла къауум болуп айланадыла. Бир-бирде къазакъ эркеклери да тубейдиле.

Орангутанла, тап жер сайлап, 10–20 м бийикликде уллу бутакъланы сындырып, аланы кенделенине салып, жатар жер къурайдыла. Кече жауун жасуа, бутакъла бла, чапыракъла бла юслерин жабадыла.

Аллай къурагъан жерлеринде кюндюз да солуйдула. Орангутанла аякъларын къарынларына кысып жукълайдыла. Эрттенликде биринчи кюн таякъла бла къобадыла, ашыкъмай созуладыла, кеслерин къашый, тегерекге къарайдыла, жумдурукълары бла кёзлерин уадыла. Андан ашаргъа кетедиле, ала узун дурьян тереклени 30 м бийикликде кёгетлерин бек суююп ашайдыла. Кёгетлени алып, «кёллары» эм тишлери бла аланы къабукъларын артадыла, бармакъларын сугъуп, ичлерин чыгъарадыла. Ала агъач къабукъланы да ашайдыла, чапыракъланы, башха кёгетлени, къанатлыланы жумуртхаларын тапсада да, угъай демейдиле. Уллу къарынларын тойдуруп ючюн, эрттенден ингирге жубанып турургъа тюшеди. Къалгъан заманларын уяларында ётдюредиле, бир бирлери бла тубешедиле, балалары бла ойнайдыла. Орангутанла кычырыкчы туююлдюле, бек аз таууш чыгъарадыла.

Бу маймулланы бууазлыкълары 275 кюн болады, бир бала табадыла. Анасы анга юч-тёрт жыл сют ичиреди. Андан сора кеси аллына жашап башлайды. Аналары балаларына бек сакъдыла: тереклеге ёрлерге, уя ишлерге дагъыда башха затлагъа юйретедиле.

Орангутанла зоопарклада жарашып жашайдыла, тёлю бередиле.

Шимпанзе – Шимпанзе

Шимпанзеле уллу маймулладыла, узунлукълары 150 см болады, ауурлугъу 45–50 кг болады, 80 килограммга жетгенлери барды. Билеклери аякъларындан эсе узунракъдыла. «Къолларыны» бармакълары узундула, алай баш бармакълары къысхаракъды. Тюклери къарады, эркеклерини, тишилерини да сакъал тюплеринде акъ тюкле ёседиле. Температурасы 37,2С болады.

Горилла – Горилла

Горилла Африкада жашайды. Была бек уллу маймулладыла. Эркеклерини санларыны узунлугъу, аягъы юсюне сюелгенлей, 180 сантиметрге жетеди, ауурлугъу 250 кг болады. Гориллаланы төммеклери мазаллыды, къарынлары уллуду; инбашлары кенгдиле; башлары уллуду. Горилланы «къоллары» узундула, баш бармагъы къысхады. Аякълары къысхадыла, табаны артха чыгъаракъды, баш бармагъы бирсиледен игида кенгди; бирси бармакълары жукъа тери бла къошулупдула.

Акъ горилла – Горилла-альбинос

Рио-Мунини терен агъачларында табылгъан, акъ, къар жуммакъ кибик маймул илмуда уллу сейирликге саналгъанды. Ол дунияда эндиге деритюбемеген акъ гориллады. Аны тюгю битеу акъды, кёзлери кёкдюле. Андан къалгъан затлары бла бирсиледен башхалыгъы жокъду.

Адамга ушашлы маймулланы баш мыйыларыны уллуракълары эмда кёп ызлыкълары болгъаны бла энчиленедиле. Сёз ючюн, гиббонланы мыйылары 100–150 см³ болады, уллу адамга ушашлы маймулланы 350–600 см³ болады. Орангутанны 24 иегиси, бирсилени 26-шар иегилери барды. Адамныча, 4 группалы къанлары барды: О, А, В, АВ. Тишлери отуз экидиле.

ЖАНЫУАРЛАНЫ АТЛАРЫНЫ ОРУС-МАЛКЪАР ТИЛДЕ АЛФАВИТ ТИЗМЕЛЕРИ

I. НАСЕКОМЫЕ – КЪУРТ-КЪУМУРСХА

Амбарная моль – Мирзеу кюе 10
 Амбарный жук – Мирзеу къамыжакъ 10
 Амёба – Амёба 5
 Бабочка – Гебенек 5
 Блоха – Бюрче 9
 Бомбардир – Дууулдакъ 11
 Бражники – Ингир гебенек 6
 Бронзовка – Жылтырауукъ (алтын) къамыжакъ 10
 Букарка – Кёгет къамыжакъ 11
 Воронковый паук – Тешикчи губу 16
 Вошь – Бит 18
 Глист – Сууалчан 9
 Долгоносик – Амбар къамыжакъ 11
 Жук-носорог – Мюйюзбурун къамыжакъ 11
 Земляная блошка – Жер бюрче 9
 Каёмчатый охотник – Санжох уучу губу 16
 Клещ-краснотелка – Къан губу 14
 Клоп – Агъач бит 14
 Колорадский жук – Картоф къамыжакъ 12
 Короед – Агъач къурт 12
 Кузнечик – Сенгирчке 15
 Морская звезда – Тенгиз жулдуз 6
 Муравей – Гумулжук 7
 Муха – Къара чибин 7
 Мучной червь – Ун къамыжакъ 12
 Овод – Саскы 18
 Охотничий паук – Уучу губу 16
 Паук – Губу 15
 Пиявка – Дарман къурт 18
 Светлячок – Жанган къамыжакъ 13
 Скорпион – Чаян 17
 Слизняк – Жабышмакъ 8
 Совка – Кече гебенек 6
 Стафилин – Ийисли къамыжакъ 13
 Таракан – Таракан 13
 Тарантул – Уулу (жер) губу 17
 Ядовитый паук – Уулу губу 17

II. ЗЕМНОВОДНЫЕ – ЖЕРДЕ, СУУДА ДА ЖАШАГЪАН ЖАНЫУАРЛА

Ага – Ага 22
 Быстрая ящурка – Кёхтюй 26
 Варан – Варан 28
 Гребенчатый тритон – Жалкъалы тритон 25
 Дождевой червь – Жауун къурт 21
 Жаба зелёная – Сапыран макъа 22
 Жаба обыкновенная – Жер макъа 22
 Желтопузик – Сарыбыдыр гургун 28
 Живородящая лягушка – Бала табыучу макъа 24
 Кавказская агама – Кавказ агама 25
 Кавказская саламандра – Кавказ саламандра 25
 Кавказская ящерица – Кавказ гургун 27
 Квакша обыкновенная – Хурулдауукъ макъа 23
 Кольчатый червь – Тогъайлы къурт 20
 Ломкая веретеница – Сыныучу веретеница 28
 Луговая ящерица – Биченлик гургун 27
 Обыкновенная чесночница – Сарымсах макъа 24
 Озёрная лягушка – Кёл макъа 23
 Остромордая лягушка – Жютюжух макъа 24
 Полосатая ящерица – Талгъыр гургун 27
 Саламандра – Саламандра 21
 Скальная ящерица – Къая гургун 27
 Тритон – Тритон 25
 Ящерица – Гургун 26

Змеи – Жилияла

Анаконда – Анаконда 31
 Водяной уж – Суу шугут 32
 Гадюка – Талгъыр жилиян 36
 Желтобрюхий полоз – Сарыбыдыр жилиян 32
 Западный удавчик – Кюнбатыш бууучу жилиян 31
 Иероглифовый питон – Иероглифли питон 30

Карликовый питон – Госта питон 31
 Кобра – Гымма 35
 Королевский питон – Патчах питон 30
 Ложный уж – Ётюрюк кьой жилиан 35
 Обыкновенная медянка – Багьырбаш жилиан 33
 Обыкновенный уж – Кьой жилиан 32
 Оливковый полоз – Кёксюл жилиан 34
 Питон – Питон 30
 Степная гадюка – Ёзен талгьыр жилиан 37
 Тигровый питон – Кьяплан питон 31
 Узорчатый полоз – Накъышлы жилиан 34
 Четырёхполосный полоз – Тёртызлыкь жилиан 33
 Яичная змея – Жумуртхачы жилиан 34
 Ящеричная змея – Гургун жилиан 35

Аллигаторы – Аллигаторла

Гангский гавиал – Ганг гавиал 39
 Нильский крокодил – Нил сарыуек 38

Черепахи – Таш макъала

Болотная черепаха – Жипи таш макъа 40
 Зеленая или суповая черепаха – Жашил неда шорпалыкь таш макъа 42
 Каспийская черепаха – Каспий таш макъа 41
 Пресноводная черепаха – Тузсуз суулада жашагъан таш макъа 40
 Слоновая черепаха – Пил таш макъа 41
 Сухопутная черепаха – Къургъакь жерледе жашаучу таш макъа 42
 Черепаха – Таш макъа 40

III. РЫБЫ – ЧАБАКЪЛА

Акула – Акула 44
 Амур белый – Акъ амур 44
 Анчоус – Анчоус 44
 Белорыбица – Акъбурун чабакъ 45
 Белуга – Белуга 44
 Брызгун – Себей чабакъ 45
 Бычок – Ташбаш чабакъ 45
 Головлъ кавказский – Кавказ голавль 45
 Гуппи – Гуппи 46
 Зубатка – Тишли чабакъ 46
 Камбала – Онгкёз 46
 Колючая акула (токотница, катран) – Шинжили акула 44
 Красноперка – Къызылкъанат чабакъ 47
 Линь – Къарабалыкь 47

Лосось – Сюлемен чабакъ 47
 Лосось каспийская – Каспий сюлемен чабакъ 47
 Макрурус – Макрурус 48
 Мечехвост – Жютюкьуйрукь чабакъ 48
 Мойва – Мойва 48
 Морской окунь – Тенгиз алабугъа 48
 Океаническая сельдь – Океан сельдь 51
 Океанский кальмар – Океан къалмар 46
 Палтус – Палтус 49
 Пескарь терский – Терек пескарь 49
 Плотва – Плотва 49
 Подуст терский – Терек подуст 49
 Речной рак – Айры чабакъ 49
 Сазан – Сазан (карп) 50
 Сардина – Сардина 51
 Сима – Сима 51
 Скат – Скат 51
 Скумбрия – Скумбрия 52
 Смарида – Смарида 53
 Толстолоб – Къалынмангылай 53
 Треска – Треска 53
 Тунец – Тунец (океан чабакъ) 53
 Угорь – Жилин чабакъ 54
 Уклейка северокавказская – Шимал кавказ уклейка 54
 Усач терский – Терек мыйыкьлы чабакъ 54
 Форель ручьевая – Ала чабакъ 55
 Целакант – Целакант 54

IV. ПТИЦЫ – КЪАНАТЛЫЛА

Австралийский страус – Австралия туюкьуш 87
 Аист – Чиллеаякь (лейлек) 56
 Альбатрос – Альбатрос 57
 Африканский страус – Африка туюкьуш 87
 Баклан – Баклан 57
 Балобан – Балобан 58
 Белая куропатка – Акъ жаз тауукь 70
 Белоголовый орлан – Акъбаш орлан кьуш 76
 Белоголовый сип – Акъбаш кьуш 81
 Белый гусь – Акъ къаз 66
 Беркут – Уучу кьуш 59
 Беседковая птица (шалашник) – Жапма къанатлы 74
 Большая синица – Уллу кёк чыпчыкь 81
 Большой баклан – Уллу баклан 58
 Бородач – Сакъаллы кьуш 59

Бурый стервятник – Къонгур мыллыкчы къуш 88
 Вальдшнеп – Агъач тартар 93
 Веероносный голубь – Жассыкъуйрукъ кёгюрчюн 62
 Веслоногие птицы – Къалагъаякъ къанатлыла 79
 Вилохвостый коршун – Сенекъуйрукъ илячин (къара къуш) 72
 Волнистый попугайчик – Жохар тутуй 73
 Воробьиный сычик – Чорбат уку 61
 Ворона – Къаргъа 61
 Вяхирь – Кийик кёгюрчюн 61
 Галапагосский баклан – Галапагос баклан 58
 Галка обыкновенная – Тёрели чаука 63
 Глухарь – Агъач тауукъ 63
 Грач – Къара къаргъа 64
 Гриф – Мыллыкчы къуш 65
 Деревенская ласточка – Юй къарышгъач 74
 Домовой воробей – Чорбат чыпчыкъ 60
 Дятел – Агъач къакъгъыч 67
 Иволга – Алтын (жаннет) чыпчыкъ 69
 Индейка домашняя – Юй гогуш 69
 Кавказский тетерев – Агъач тауукъ 88
 Кавказский улар – Жумарукъ 89
 Каменная куропатка – Жаз тауукъ (кеклик) 70
 Колибри – Колибри 70
 Кречет – Тойгъун 72
 Кукушка – Кукук 73
 Лебедь – Къанкъаз 74
 Настоящий буреветник – Керти боранбилгич 60
 Обыкновенная горихвостка – Откъуйрукъ 63
 Обыкновенная горлица – Агъач кёгюрчюн 62
 Обыкновенная дрофа – Тёрели дудакъ 66
 Обыкновенный бекас – Мырды чыпчыкъ 59
 Обыкновенный поползень – Сынчыуукъ 78
 Обыкновенный скворец – Сабан чыпчыкъ 84
 Обыкновенный филин – Гылын къуш 82
 Оляпка – Мамметдир 75
 Осоед – Сары чибинчи 93
 Певчий дрозд – Жырчы дорбункъул 66
 Пеликан – Суу къуш 76
 Перепел – Бёдене 76
 Пингвин – Бесмаш 77
 Попугай – Тутуй къуш 78
 Розовая чайка – Къызгъылдым чарлакъ 91

Сверчок – Жууулдар 79
 Свиристель – Свиристель 80
 Секретарь – Къагъытчы 80
 Серая мухоловка – Боз ургъуюкъ 75
 Серая цапля – Боз къыллеаякъ 90
 Серый журавль – Боз зурнук (турна) 69
 Синица – Кёк чыпчыкъ 80
 Сипуха – Байкъуш 81
 Скопа – Тенгиз къуш 82
 Сова – Уку 82
 Сойка – Къыжна 85
 Сорока – Чыкынжик 85
 Сорокопут – Къаракъанат 86
 Страус – Тъе къуш 87
 Сычик – Баздыкъ 84
 Удод – Байрым эркек 89
 Ушастая сова – Уллукулакъ уку 83
 Хохлатый жаворонок – Доппанбаш герге 68
 Цесарка – Стампул тауукъ 91
 Чайка – Чарлакъ 91
 Черный какаду – Къара какаду 79
 Чибис – Къыргъый 92
 Чиж – Жаубёдек 92
 Щегол – Ала чыпчыкъ 92
 Ястребиная сова – Къыртчыгъа уку 83

V. МЛЕКОПИТАЮЩИЕ – СЮТ БЛА ЁСГЕН ЖАНЫУАРЛА

Сумчатые – Хуржунлу жаныуарла
 Кенгуру – Кенгуру 96
 Коала – Коала 97
 Сумчатый волк – Хуржунлу бёрю 96
 Сумчатый тушканчик – Хуржунлу жалман 96
 Муравьеды – Гумулжукчула
 Гигантский муравьед – Мазаллы гумулжукчу 98
 Европейский ёж – Европа кирпичи 98
 Мыши – Чычханла
 Белобрюхая белозубка – Акъкъарын акътиш 101
 Землеройка – Сабан чычхан 100
 Кавказский малый крот – Сокъур чычхан 99
 Малая белозубка – Гитче акътиш сабан чычхан 100
 Малый крот – Гитче сокъур чычхан (лобан) 100
 Серая крыса – Гылыу чычхан 99

Летучие мыши – Биттиркочла

- Подковоносая летучая мышь – Налбу-
рун биттиркоч 102
Трёхцветная ночница – Юч тюрсюнлю
кечеги биттиркоч 102
Усатая ночница – Мыйыкълы кечеги бит-
тиркоч 102
Шерстокрылая летучая мышь – Тюккъа-
нат биттиркоч 101

Грызуны – Кемириучюле

- Белка – Эрлен 105
Бобр – Суу киштик 105
Бурундук азиатский – Азия бурундукъ 106
Водяная полевка – Суу чычхан 111
Дикобраз – Окълу кирпи 104
Домовая мышь – Юй чычхан 109
Заяц-беляк – Акъ къоян 102
Заяц-русак – Боз къоян 103
Земляная белка – Жер эрлен 108
Кенгуровая мышь – Кенгуру чычхан 110
Лесная мышовка – Агъач чычханчыкъ 108
Лесная мышь – Агъач чычхан 109
Малый суслик – Гитче жубуран 107
Мышь-малютка – Гитче чычханчыкъ 109
Нутрия – Мырды къундуз 104
Обыкновенная слепушонка – Сокъур
чычхан 111
Обыкновенный хомяк – Къолан чыч-
хан 110
Полевая мышь – Сабан чычхан 109
Полосатый бурундук – Ызлыкълы бурун-
дукъ 106
Серый хомяк – Боз чычхан 110
Сурок – Суусар 105
Тушканчик – Жалман 108
Эльбрусский суслик – Элбрус жубу-
ран 107

Ластоногие – Къалагъаякъла

- Афалина – Афалина 117
Белобочка – Акъкъабьргъа деубалькъ 116
Бутылконос – Шешажух кит 117
Зубастый кит – Тишли кит 115
Калифорнийский морской лев – Тенгиз
аслан 111
Каспийский тюлень, или каспийская нер-
па – Каспий тюлень, неда нерпа 113
Кашалот – Гаяаууз 115
Морж – Морж 112
Морской леопард – Тенгиз леопард 113
Северный морской котик – Тенгиз киш-
тик 111

Синий кит – Кёк кит 114

Усатый кит – Мыйыкълы кит 114

Южный морской слон – Къыбыла тенгиз
пил 113

Хищные животные – Жыртхыч жа- ныуарла

- Барсук – Борсукъ 129
Белый медведь – Акъ айыу 123
Бурый медведь – Къонгур айыу 123
Волк – Бёрю 118
Выдра – Къундуз 130
Гепард – Ала барс 134
Горноста́й – Къуутюк агъаз 125
Европейская норка – Европа суусар 126
Енотовидная собака – Ракой 122
Енот-полоскун – Себей ракой 124
Индийский мангуст – Индия мангуст 130
Ирбис – Акъ барс 134
Каменная куница или белодушка – Агъё-
шюн суусар 127
Кошка – Киштик 135
Ласка – Агъаз 125
Лев – Аслан 132
Леопард – Леопард 133
Лесная кошка – Агъач (туз) киштик 131
Лесная куница – Агъач суусар 126
Лисица – Тюлкую 120
Песец – Акъ тюлкую 121
Полосатая гиена – Ызлыкълы сырт-
ман 131
Пума – Сары барс 132
Росомаха – Обур суусар 128
Рысь – Сюлесин 132
Скунс – Скунс 129
Собака – Ит 120
Соболь – Сабур суусар 127
Тигр – Къаплан 134
Хорёк – Эрмен киштик 126

Хоботные – Узунбурунла

- Африканский слон – Африка пил 136
Индийский слон – Индия пил 136
Слон – Пил 135

Морские животные – Тенгиз жаны- уарла

- Ламантин – Суу анасы 137
Морская корова – Тенгиз ийнек 138

Степные животные – Ёзен жаныуарла

- Степной тапир – Ёзен тапир 139

Суматранский носорог – Суматра мюйюз-бурун 139

Лошади – Атла

Арабская породистая лошадь – Арап кьумалы ат 141

Ахалтекинская породистая лошадь – Ахалтекин кьумалы ат 141

Башкирская породистая лошадь – Башкир кьумалы ат 141

Буденновская породистая лошадь – Буденный кьумалы ат 142

Домашняя лошадь – Юй ат 141

Зебра – Гурхар 140

Лошадь Пржевальского – Пржевальский-ни аты 140

Мул – Къадыр 143

Осёл – Эшек 142

Верблюды – Тюеле

Верблюд – Тюе 143

Двугорбый верблюд – Эки тешлю тюе 143

Лама – Лама 144

Свиньи – Тонгузла

Карликовая свинья – Госта тонгуз 145

Свинья – Тонгуз 144

Бегемоты – Мамулесле

Бегемот – Мамулес 145

Карликовый бегемот – Госта мамулес 146

Олени – Буула

Беломордый олень – Акъжух буу 148

Благородный олень – Асыл буу 147

Косуля – Жур 148

Лань – Марал 147

Лось – Къандагъай 149

Олень – Буу 147

Пятнистый олень – Тамгъалы буу 148

Северный олень – Шимал буу 150

Сибирская косуля – Сибирь жур 149

Жирафы – Сурахайла

Жираф – Сурахай 152

Окапи – Окапи 151

Полорогие – Шобура мюйюзлюле

Архар – Архар 160

Безоаровый козёл – Безоар теке 158

Бородатый козёл – Сакъаллы теке 156

Винторогий козёл или мархур – Буруу-мюйюз теке 158

Горный баран – Кийик (тау) кьочхар 159

Джейран – Жейран 155

Кавказский тур – Кавказ жугьутур 159

Канна – Канна 154

Карликовая антилопа – Элик 153

Кубанский и дагестанский тур – Кьобан эм дагъыстан жугьутур 157

Лошадиная антилопа – Ат маталлы антилопа 154

Мускусный бык или овцебык – Мускус ёгюз неда кьой-ёгюз 160

Сайгак – Сайгъакъ 155

Серна – Къашха эчки 156

Снежный баран (чубук или толсторог) – Къар кьочхар 159

Тар – Тар 158

Домашние овцы – Юй кьойла

Алтайская порода овец – Алтай кьумалы юй кьойла 161

Асканийская порода овец – Асканий кьумалы кьойла 161

Австралийский меринос – Австралия меринос кьой 162

Буйволы – Бугъала

Аноа или карликовый буйвол – Госта гаммеш 162

Африканский буйвол – Африка гаммеш 163

Бизон – Бизон 163

Зубр – Доммай 164

Индийский буйвол – Индия гаммеш 162

Домашние коровы – Юй ийнекле

Алатауская порода крупного рогатого скота – Алатау кьумалы малла 165

Аулеатинская корова – Аулеат ийнекле 165

Белоголовая украинская корова – Акъбаш украин ийнек 165

Обезьяны – Маймулла

Гиббон – Гиббон 166

Горилла – Горилла 168

Горилла-альбинос – Акъ горилла 168

Короткохвостый индри – Къысхакъуй-рукъ индри 166

Макака – Макака 166

Обыкновенный лемур или макак – Тё-рели лемур 165

Орангутан – Орангутан 167

Шимпанзе – Шимпанзе 168

ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАН ЛИТЕРАТУРА

1. *Базиев Д. Х., Шаутаева Н. Н.* Балкарские названия растений и животных. Нальчик, 1999.
2. *Большая советская энциклопедия.* Том 1. М., 1969.
3. *Брем А. Э.* Жизнь животных. В 3 т. М., 1992.
4. *География Кабардино-Балкарии.* Нальчик, 1989.
5. *Жизнь животных.* В 7 т. М., 1989.
6. *Къарачай-малкъар-орус сёзлюк.* М., 1989.
7. *Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгю.* Нальчик, 1996. 1-чи т.
8. *Отаров И. М., Габаева А. Б.* Русско-балкарский толковый словарь отраслевой лексики. Нальчик, 2000.
9. *Русско-карачаево-балкарский словарь.* М., 1965.
10. *Русско-татарский словарь.* М., 1984.
11. *Татарско-русский словарь.* М., 1996.
12. *Темботов А.* Млекопитающие Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1960.
13. *Шхашамишев Х. Х.* Животные и их распространение. Нальчик, 1989.
14. *Шхашамишев Х. Х., Болов А. П.* Животный мир Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1987.

БАШЛАРЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Ал сёз	3
I. КЪУРТ-КЪУМУРСХА – НАСЕКОМЫЕ	5
Амёба – Амёба	5
Гебенек – Бабочка	5
Ингир гебенек – Бразники	6
Кече гебенек – Совка	6
Тенгиз жулдуз – Морская звезда	6
Къара чибин – Муха	7
Гумулжук – Муравей	7
Жабышмакъ – Слизняк	8
Бюрче – Блоха	9
Жер бюрче – Земляная блошка	9
Сууалчан – Глист	9
Мирзеу къамыжакъ – Амбарный жук	10
Мирзеу кюе – Амбарная моль	10
Жылтырауукъ (алтын) къамыжакъ – Бронзовка	10
Дууулдакъ – Бомбардир	11
Көгет къамыжакъ – Букарка	11
Амбар къамыжакъ – Долгоносик	11
Мюйюзбурун къамыжакъ – Жук-носорог	11
Картоф къамыжакъ – Колорадский жук	12
Агъач къурт – Короед	12
Ун къамыжакъ – Мучной червь	12
Жаннган къамыжакъ – Светлячок	13
Ийисли къамыжакъ – Стафилин	13
Таракан – Таракан	13
Къан губу – Клещ-краснотелка	14
Агъач бит – Клоп	14
Сенгирчке – Кузнечик	15
Губу – Паук	15
Тешикчи губу – Воронковый паук	16
Уучу губу – Охотничий паук	16
Санжох уучу губу – Каёмчатый охотник	16
Уулу (жер) губу – Тарантул	17
Уулу губу – Ядовитый паук	17
Чаян – Скорпион	17
Саскы – Овод	18
Бит – Вошь	18
Дарман къурт – Пиявка	18
II. ЖЕРДЕ, СУУДА ДА ЖАШАГЪАН ЖАНЫУАРЛА –	
ЗЕМНОВОДНЫЕ	20
Тогъайлы къурт – Кольчатый червь	20
Жауун къурт – Дождевой червь	21
Саламандра – Саламандра	21
Ага – Ага	22

Сапыран макъа – Жаба зелёная	22
Жер макъа – Жаба обыкновенная	22
Кёл макъа – Озёрная лягушка	23
Хурулдауукъ макъа – Квакша обыкновенная	23
Бала табыучу макъа – Живородящая лягушка	24
Жютюжух макъа – Остромордая лягушка	24
Сарымсах макъа – Обыкновенная чесночница	24
Кавказ саламандра – Кавказская саламандра	25
Тритон – Тритон	25
Жалкъалы тритон – Гребенчатый тритон	25
Кавказ агама – Кавказская агама	25
Гургун – Ящерица	26
Кёхтюй – Быстрая ящурка	26
Биченлик гургун – Луговая ящерица	27
Кавказ гургун – Кавказская ящерица	27
Талгъыр гургун – Полосатая ящерица	27
Къая гургун – Скальная ящерица	27
Сыныучу веретеница – Ломкая веретеница	28
Сарыбыдыр гургун – Желтопузик	28
Варан – Варан	28
Жилянла – Змеи	29
Питон – Питон	30
Патчах питон – Королевский питон	30
Иероглифли питон – Иероглифовый питон	30
Госта питон – Карликовый питон	31
Къаплан питон – Тигровый питон	31
Анаконда – Анаконда	31
Кюнбатыш бууучу жилян – Западный удавчик	31
Къой жилян – Обыкновенный уж	32
Суу шугут – Водяной уж	32
Сарыбыдыр жилян – Желтобрюхий полоз	32
Тёртызлыкъ жилян – Четырёхполосный полоз	33
Багъырбаш жилян – Обыкновенная медянка	33
Кёксюл жилян – Оливковый полоз	34
Накъышлы жилян – Узорчатый полоз	34
Жумуртхачы жилян – Яичная змея	34
Ётюрюк къой жилян – Ложный уж	35
Гургун жилян – Ящеричная змея	35
Гымма – Кобра	35
Талгъыр жилян – Гадюка	36
Ёзен талгъыр жилян – Степная гадюка	37
Аллигаторла – Аллигаторы	38
Нил сарыуек – Нильский крокодил	38
Ганг гавиал – Гангский гавиал	39
Таш макъала – Черепахи	40
Таш макъа – Черепаха	40
Тузсуз суулада жашагъан таш макъа – Пресноводная черепаха	40
Жипи таш макъа – Болотная черепаха	40
Каспий таш макъа – Каспийская черепаха	41

Пил таш макъа – Слоновая черепаха	41
Къургъакъ жерледе жашаучу таш макъа – Сухопутная черепаха	42
Жашил неда шорпалыкъ таш макъа – Зеленая или суповая черепаха	42
III. ЧАБАКЪЛА – РЫБЫ	44
Акула – Акула	44
Шинжили акула – Колючая акула (токотница, катран)	44
Акъ амур – Амур белый	44
Анчоус – Анчоус	44
Белуга – Белуга	44
Акъбурун чабакъ – Белорыбица	45
Себей чабакъ – Брызгун	45
Ташбаш чабакъ – Бычок	45
Кавказ голавль – Голавль кавказский	45
Гуппи – Гуппи	46
Тишли чабакъ – Зубатка	46
Океан къалмар – Океанский кальмар	46
Онгкёз – Камбала	46
Къызылкъанат чабакъ – Краснопёрка	47
Къарабалыкъ – Линь	47
Сюлемен чабакъ – Лосось	47
Каспий сюлемен чабакъ – Лосось каспийская	47
Макрурус – Макрурус	48
Жютюкъуйрукъ чабакъ – Мечехвост	48
Мойва – Мойва	48
Тенгиз алабугъа – Морской окунь	48
Палтус – Палтус	49
Терек пескаръ – Пескаръ терский	49
Плотва – Плотва	49
Терек подуст – Подуст терский	49
Айры чабакъ – Речной рак	49
Сазан (карп) – Сазан	50
Сардина – Сардина	51
Океан сельдь – Океаническая сельдь	51
Сима – Сима	51
Скат – Скат	51
Скумбрия – Скумбрия	52
Смарида – Смарида	53
Къалынмангылай – Толстолоб	53
Треска – Треска	53
Тунец (океан чабакъ) – Тунец	53
Жилян-чабакъ – Угорь	54
Шимал кавказ уклейка – Уклейка северокавказская .	54
Терек мыйыкълы чабакъ – Усач терский	54
Целакант – Целакант	54
Ала чабакъ – Форель ручьевая	55
IV. КЪАНАТЛЫЛА – ПТИЦЫ	56
Чиллеаякъ (лейлек) – Аист	56
Альбатрос – Альбатрос	57

Баклан – Баклан	57
Уллу баклан – Большой баклан	58
Галапагос баклан – Галапагосский баклан	58
Балобан – Балобан	58
Мырды чыпчыкъ – Обыкновенный бекас	59
Уучу къуш – Беркут	59
Сакъаллы къуш – Бородач	59
Керти боранбилгич – Настоящий буревестник	60
Чорбат чыпчыкъ – Домовой воробей	60
Чорбат уку – Воробьиный сычик	61
Къаргъа – Ворона	61
Кийик кёгюрчюн – Вяхирь	61
Жассыкъуйрукъ кёгюрчюн – Веероносный голубь	62
Агъач кёгюрчюн – Обыкновенная горлица	62
Тёрели чаука – Галка обыкновенная	63
Агъач тауукъ – Глухарь	63
Откъуйрукъ – Обыкновенная горихвостка	63
Къара къаргъа – Грач	64
Мыллыкчы къуш – Гриф	65
Акъ къаз – Белый гусь	66
Жырчы дорбункъул – Певчий дрозд	66
Тёрели дудакъ – Обыкновенная дрофа	66
Агъач къакъгъыч – Дятел	67
Доппанбаш герге – Хохлатый жаворонок	68
Боз зурнук (турна) – Серый журавль	69
Алтын (жаннет) чыпчыкъ – Иволга	69
Юй гогуш – Индейка домашняя	69
Акъ жаз тауукъ – Белая куропатка	70
Жаз тауукъ (кеклик) – Каменная куропатка	70
Колибри – Колибри	70
Сенеккъуйрукъ илячин (къара къуш) – Вилохвостый коршун	72
Тойгъун – Кречет	72
Кукук – Кукушка	73
Жохар тутуй – Волнистый попугайчик	73
Жапма къанатлыла – Беседковая птица (шалашник)	74
Юй къарылгъач – Деревенская ласточка	73
Къанкъаз – Лебедь	74
Боз ургъуюкъ – Серая мухоловка	75
Мамметдир – Оляпка	75
Акъбаш орлан къуш – Белоголовый орлан	76
Суу къуш – Пеликан	76
Бёдене – Перепел	76
Бесмаш – Пингвин	77
Сынчыуукъ – Обыкновенный поползень	78
Тутуй къуш – Попугай	78
Къара какаду – Черный какаду	79
Къалагъаякъ къанатлыла – Веслоногие птицы	79
Жуууддар – Сверчок	79
Свиристель – Свиристель	80
Къагъытчы – Секретарь	80
Кёк чыпчыкъ – Синица	80
Уллу кёк чыпчыкъ – Большая синица	81

Акѣбаш кѣуш – Белоголовый сип	81
Байкѣуш – Сипуха	81
Тенгиз кѣуш – Скопа	82
Уку – Сова	82
Гылын кѣуш – Обыкновенный филин	82
Уллукуулакѣ уку – Ушастая сова	83
Кѣыртчыгѣа уку – Ястребиная сова	83
Баздык – Сычик	84
Сабан чыпчыкѣ – Обыкновенный скворец	84
Кѣыжна – Сойка	85
Чыкѣынжик – Сорока	85
Кѣаракѣанат – Сорокопут	86
Тѣе кѣуш – Страус	87
Австралия тѣе кѣуш – Австралийский страус	87
Африка тѣе кѣуш – Африканский страус	87
Кѣонгур мыллыкчы кѣуш – Бурый стервятник	88
Агѣач тауукѣ – Кавказский тетерев	88
Байрым эркек – Удод	89
Жумарукѣ – Кавказский улар	89
Боз кѣыллеаякѣ – Серая цапля	90
Стампул тауукѣ – Цесарка	91
Чарлакѣ – Чайка	91
Кѣызгѣылдым чарлакѣ – Розовая чайка	91
Кѣыргѣый – Чибис	92
Жаубѣдек – Чиж	92
Ала чыпчыкѣ – Щегол	92
Сары чибинчи – Осоед	93
Агѣач тартар – Вальдшнеп	93
V. СЮТ БЛА ЁСГЕН ЖАНЪУАРЛА – МЛЕКОПИТАЮЩИЕ	94
Хуржунлу жанѣуарла – Сумчатые	96
Хуржунлу жалман – Сумчатый тушканчик	96
Хуржунлу бѣрю – Сумчатый волк	96
Кенгуру – Кенгуру	96
Коала – Коала	97
Гумулжукчула – Муравьеды	98
Мазаллы гумулжукчу – Гигантский муравьед	98
Европа кирпи – Европейский ёж	98
Чычханла – мыши	99
Сокѣур чычхан – Кавказский малый крот	99
Гылыу чычхан – Серая крыса	99
Гитче сокѣур чычхан (лобан) – Малый крот	100
Сабан чычхан – Землеройка	100
Гитче акѣтиш сабан чычхан – Малая белозубка	100
Акѣкѣарын акѣтиш – Белобрюхая белозубка	101
Биттиркочла – Летучие мыши	101
Тѣокѣанат биттиркоч – Шерстокрылая летучая мышь	101
Юч тѣорсюнлю кечеги биттиркоч – Трѣхцветная ночница	102
Мыйыкѣлы кечеги биттиркоч – Усатая ночница	102

Налбурун биттиркоч – Подковоносовая летучая мышь	102
Кемириучюле – Грызуны	102
Акъ къоян – Заяц-беляк	102
Боз къоян – Заяц-русак	103
Окълу кирпи – Дикобраз	104
Мырды къундуз – Нутрия	104
Суу киштик – Бобр	105
Суусар – Сурок	105
Эрлен – Белка	105
Ызлыкълы бурундукъ – Полосатый бурундук	106
Азия бурундукъ – Бурундук азиатский	106
Гитче жубуран – Малый суслик	107
Элбрус жубуран – Эльбрусский суслик	107
Жер эрлен – Земляная белка	108
Агъач чычханчыкъ – Лесная мышовка	108
Жалман – Тушканчик	108
Сабан чычхан – Полевая мышь	109
Агъач чычхан – Лесная мышь	109
Гитче чычханчыкъ – Мышь-малютка	109
Юй чычхан – Домовая мышь	109
Кенгуру чычхан – Кенгуровая мышь	110
Къолан чычхан – Обыкновенный хомяк	110
Боз чычхан – Серый хомяк	110
Сокъур чычхан – Обыкновенная слепушонка	111
Суу чычхан – Водяная полевка	111
Къалагъаякъла – Ластоногие	111
Тенгиз киштик – Северный морской котик	111
Тенгиз аслан – Калифорнийский морской лев	111
Морж – Морж	112
Каспий тюлень неда нерпа – Каспийский тюлень или каспийская нерпа	113
Къыбыла тенгиз пил – Южный морской слон	113
Тенгиз леопард – Морской леопард	113
Мыйыкълы кит – Усатый кит	114
Кёк кит – Синий кит	114
Тишли кит – Зубастый кит	115
Гаяаууз – Кашалот	115
Аккъабыргъа деубалыкъ – Белобочка	116
Шешажух кит – Бутылконос	117
Афалина – Афалина	117
Жырткыч жануарла – Хищные животные	118
Бёрю – Волк	118
Ит – Собака	120
Тюлкю – Лисица	120
Акъ тюлкю – Песец	121
Ракой – Енотовидная собака	122
Къонгур айыу – Бурый медведь	123
Акъ айыу – Белый медведь	123
Себей ракой – Енот-полоскун	124
Агъаз – Ласка	125

Къуутюк агъаз – Горноста́й	125
Европа суусар – Европейская норка	126
Эрмен киштик – Хорёк	126
Агъач суусар – Лесная куница	126
Агъёшюн суусар – Каменная куница или белодушка	127
Сабур суусар – Соболь	127
Обур суусар – Росомаха	128
Борсукъ – Барсук	129
Скунс – Скунс	129
Къундуз – Выдра	130
Индия мангуст – Индийский мангуст	130
Ызлыкълы сыртман – Полосатая гиена	131
Агъач (туз) киштик – Лесная кошка	131
Сюлесин – Рысь	132
Сары барс – Пума	132
Аслан – Лев	132
Леопард – Леопард	133
Къаплан – Тигр	134
Акъ барс – Ирбис	134
Ала барс – Гепард	134
Кишттик – Кошка	135
Узунбурунла – Хоботные	135
Пил – Слон	135
Африка пил – Африканский слон	136
Индия пил – Индийский слон	136
Тенгиз жаныуарла – Морские животные	137
Суу анасы – Ламантин	137
Тенгиз ийнек – Морская корова	138
Ёзен жаныуарла – Степные животные	139
Ёзен тапир – Степной тапир	139
Суматра мюйюзбурун – Суматранский носорог	139
Атла – Лошади	140
Гурхар – Зебра	140
Пржевальскийни аты – Лошадь Пржевальского	140
Юй ат – Домашняя лошадь	141
Арап къумалы ат – Арабская породистая лошадь	141
Ахалтекин къумалы ат – Ахалтекинская породистая лошадь	141
Башкир къумалы ат – Башкирская породистая лошадь	141
Буденный къумалы ат – Буденновская породистая лошадь	142
Эшек – Осёл	142
Къадыр – Мул	143
Тюеле – Верблюды	143
Тюе – Верблюд	143
Эки тёшлю тюе – Двугорбый верблюд	143
Лама – Лама	144

Тонгузла – Свины	144
Тонгуз – Свинья	144
Госта тонгуз – Карликовая свинья	145
Мамулесле – Бегемоты	145
Мамулес – Бегемот	145
Госта мамулес – Карликовый бегемот	146
Буула – Олени	147
Буу – Олень	147
Марал – Лань	147
Асыл буу – Благородный олень	147
Тамгъалы буу – Пятнистый олень	148
Акъжух буу – Беломордый олень	148
Жур – Косуля	148
Сибирь жур – Сибирская косуля	149
Къандагъай – Лось	149
Шимал буу – Северный олень	150
Сурахайла – Жирафы	151
Окапи – Окапи	151
Сурахай – Жираф	152
Шобура мюйюзлюле – Полорогие	153
Элик – Карликовая антилопа	153
Канна – Канна	154
Ат маталлы антилопа – Лошадиная антилопа	154
Жейран – Джейран	155
Сайгъакъ – Сайгак	155
Сакъаллы теке – Бородатый козёл	156
Къашха эчки – Серна	156
Къобан эм дагъыстан жугъутур – Кубанский и дагестанский тур	157
Тар – Тар	158
Буруумюйюз теке – Винторогий козёл или мархур	158
Безоар теке – Безоаровый козёл	158
Кавказ жугъутур – Кавказский тур	159
Кийик (тау) къочхар – Горный баран	159
Къар къочхар – Снежный баран (чубук или толсторог)	159
Архар – Архар	160
Мускус ёгюз неда къой-ёгюз – Мускусный бык или овцебык	160
Юй къойла – Домашние овцы	161
Асканий къумалы къойла – Асканийская порода овец	161
Алтай къумалы юй къойла – Алтайская порода овец	161
Австралия меринос къой – Австралийский меринос	162
Бугъала – Буйволы	162
Госта гаммеш – Аноа или карликовый буйвол	162
Индия гаммеш – Индийский буйвол	163
Африка гаммеш – Африканский буйвол	163

Бизон – Бизон	163
Доммай – Зубр	163
Юй ийнекле – Домашние коровы	165
Алатау кьумалы малла – Алатауская порода крупно- го рогатого скота	165
Аулеат ийнек – Аулеатинская корова	165
Акьбаш украин ийнек – Белоголовая украинская ко- рова	165
Маймулла – Обезьяны	165
Тёрели лемур – Обыкновенный лемур или макак . .	165
Къысхакъуйрукъ индри – Короткохвостый индри . .	166
Макака – Макака	166
Гиббон – Гиббон	166
Орангутан – Орангутан	167
Шимпанзе – Шимпанзе	168
Горилла – Горилла	168
Акь горилла – Горилла-альбинос	168
Жаньуарланы атларыны орус-малкъар тилде алфа- вит тизмелери	169
Хайырланылгъан литература	174

Справочное издание

Жарашуева Зайнаф Коналиевна

МИР ЖИВОТНЫХ

КНИГА-СПРАВОЧНИК

На балкарском языке

Заведующий редакцией *М. Х. Табаксоев*

Редактор *М. Я. Гузиева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *М. М. Ульбашева*

Компьютерная верстка *А. Х. Ольмезовой*

Лицензия ИД 05895 от 21. 09. 01

Подписано к печати 21.12.05. Формат 70x90¹/16. Бумага
офсетная №1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. печ.
л. 13,46+2,34 вкл. Уч.-изд. л. 12,65+2,52 вкл. Тираж 500 экз.
Заказ № 212

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат

им. Революции 1905 года»

Мининформпечати КБР

Нальчик, проспект Ленина, 33

